

48-49.
SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

48-49.
SZÁM

HITTUDOMÁNY
LELKISÉG

NEVELÉS
IRODALOM

BÖLCSELET
JOC

FÖLDRAJZ
TERMÉSZET
TUDOMÁNY

TÖRTÉNELEM
SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ
UTIRAJZ

DR. BIRKÁS GÉZA A FRANCIA IRODALOM TÖRTÉNETE

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

A
FRANCIA IRODALOM
TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL NAPJAINKIG

IRTA

Dr. BIRKÁS GÉZA

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1927.

At tu, beata Gallia, salve, bonarum blanda nutrix artium,
Sermone comis, patria comis, patria gentium, omnium communis.

Buchanan, XVI. századi skót költő.

Kiadja a Szent István-Társulat,
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t. Budapest.
Nyomdaigazgató : Kohl Ferenc.

BEVEZETÉS.

FRANCIA irodalom Európának egyik legrégebb, leggazdagabb s az egyetemes művelődés szempontjából egyik legértékesebb irodalma. Kilenc évszázados dicsőséges mult van mögötte. Abból a barbár állapotból ugyanis, melybe a népvándorlás a római birodalom egykori művelt és gazdag tartományait süllyesztette, legelőször Franciaország emelkedik ki. Ott már aXI. században megindul az irodalmi élet és pedig délen provençal, északon francia nyelven s a következő században már a virágzásnak és tökéletességnek aránylag magas fokára emelkedik. A provençal irodalom nem tartós életű, politikai okok következtében egy százados virágzás után hanyatlásnak indul s csak a legújabb korban vesz ismét nagyobb lendületet. A francia irodalom ellenben megindulásától kezdve napjainkig egyenes vonalban, megszakítás nélkül halad előre a maga útján s kilencszáz éves története folyamán, ha voltak is nagy, abszolút becsű alkotások tekintetében aránylag meddő korszakai, mindenkor kivált a termelés gazdagságával s változatosságával és több ízben ragadta magához a vezető szerepet az európai irodalmi és szellemi élet irányításában.

A franciák az olaszokkal, spanyolokkal, portugálokkal, oláhokkal és rhetorománokkal együtt a román népek csoportjába tartoznak. Nyelvük, mint a többi román nyelv, a latin köznyelvből ered, annak kelta, germán s egyéb hatások alatt fejlődött változata, származéka. A francia faj is, mely ma első tekintetre egységesnek tűnik fel, sokféle népelem összeolvadása útján keletke-

zett. Az egykori Franciaország, Gallia, melynek — tudomásunk szerint — legrégebb lakói túlnyomóan kelták voltak, ötszáz éven át római tartomány volt és e hosszú idő alatt a rómaiak nemcsak nyelvüket és kultúrájukat adták át a meghódított kelta lakosságnak, hanem mint katonák, tisztviselők, kereskedők, iparosok, gyarmatosok stb. elég nagy számban telepedtek le Galliában s olvadtak bele annak lakói közé. Később a római birodalom bukása után különböző germán népek: frankok, nyugati gótok, burgundok, normannok költöztek be Galliába s keveredtek össze annak kelta-római lakosságával. A mai franciák tehát a régi kelták utódai, leszármazottjai, akik azonban erős római, majd germán hatás alá kerültek. Ez utóbbi északon erősebb volt, mint délen s részben ebből magyarázhatók meg azok a különbségek, amelyek az észak- és dél-francia ember közt ma is megállapíthatók.

Julius Caesar és Strabo szerint a keltákat a következő sajátságok jellemezték: a vakmerő harcias szellem gyors csüggedéssel és gyenge ellenállóképességgel egyesülve; az elhatározás hirtelensége, de egyúttal ingatagsága; az élénk kezdeményezőképeség türelem és kitartás nélkül; nagymérvű fogékonyság a másoktól tanult dolgok utánzásához és ügyes továbbképzéséhez; a pompának, fitogtatásnak, a szellemes és ékes beszédnek s minden ujdonságnak kedvelése; a kényes becsületérzés, a nagyfokú élvezetvágy s a gúnyolódó és illetlenkedő hajlam. Ezek a tulajdonságok jellemzik többé-kevésbbé a mai franciákat is, ami megerősíti azt a feltevést, hogy ereikben ma is túlnyomóan kelta vér csörgedez. A francia egy eszes, józan, nem nagyon komoly, nem nagyon vallásos, érzéki, de nem szenvedélyes, az életet könnyedén vevő, az erkölccsel nem sokat törődő, társuló természetű, kellemes modorú, finom ízlésű, vidám, gúnyolódó, szkeptikus s éppen ezért kevésbbé költői hajlamú faj. E faji jellemvonások fejeződnek ki többé-kevésbbé irodalmá-

ban is. Habár egy irodalmi mű létrejöttében nem az írónak faji jellege, hanem különleges írói egyénisége játssza a döntő szerepet s ezért Pascalt és La Fontainet vagy Bérangert és Lamartinet, bár egy nyelven írtak, egy fajhoz tartoztak, sőt egy időben is éltek, óriási különbségek választják el egymástól, mégis kétségtelenül vannak némely vonások, amelyek a francia írók és francia nyelven írt művek nagy részére jellemzők. Bizonyos józanság, a képzeletnek és érzésnek bizonyos közepszerűsége, a rajongástól és meghatódástól való tartózkodás, a mélység helyett inkább a világosságra való törekvés, a külső formának néha a tartalom rovására menő kultusza : ime néhány olyan tulajdonság, amely kezdettől fogva napjainkig a francia irodalom termékeinek túlnyomó részében feltalálható. E közös vonások abban lelik magyarázatukat, hogy a francia irodalom mindenkor első sorban társadalmi irodalom volt, vagyis hogy a francia író legtöbb esetben nem önmagának, hanem a közönségnek ír; nem individuálista, mint az angol vagy a német író, akit ellenállhatatlan benső kényszer ösztönöz, hogy a lelkében forrongó érzéseknek és eszméknek kifejezést adjon. A francia író majdnem mindig befolyásolni, meggyőzni, tetszeni, mulattatni akar; állandóan szem előtt tartja olvasóit s hogy azokat meghódítsa, hogy azokhoz minél közelebb férkőzzék, bizonyos fokig saját egyéniségét is kész feláldozni és a közönség igényeihez alkalmazkodni. «A franciák — mint Goethe megjegyezte — stilusukban sem tagadják meg általános jellemüket. Társulékony természetüknél fogva sohasem feledkeznek meg a közönségről, melyhez szólnak; világosak törekszenek lenni, hogy olvasóikat meggyőzzék és kellemesek, hogy tessenek nekik.» Az irodalomnak e szociális és gyakorlati felfogásából következik, hogy a francia irodalomnak a lírai költészet volt mindenkor a gyenge oldala, míg éppen ellenkezőleg az elbeszélő, satirikus és drámai költészet terén

majdnem mindig vezető szerepet játszott. Ezért nevezte a rosszmájú Schopenhauer egy ízben a franciákat «Európa majmai»-nak, akiknek az európai népek szórakoztatása, szellemes, könnyen emészthető irodalmi táplálékkal való ellátása a feladata. Valóban a franciák mindig nem annyira a szentimentális, búskomoly, tragikus és fenséges, mint inkább a vidám, satirikus, másrészt pedig a bájos, könnyed, kevés elmélyedést igénylő témákban és műfajokban tűntek ki. Jellemző, hogy egyetlen írójuk, aki a világ-irodalom nagy klasszikusai sorában, Homeros, Sophokles, Dante, Shakespeare, Cervantes, Goethe mellett helyet foglalhat, az is vígjátékiró: Molière.

A franciák azonban Európának nemcsak mulattatói, hanem tanítómesterei is voltak. Mindenkor nagyszerűen értettek ahhoz, hogy bizonyos tárgyakat, eszméket, tanokat, melyeket sok esetben eredetileg idegenből kölcsönöztek, az egész emberiség közkincsévé tegyék. Hogy e céljukat elérhessék, íróik első sorban nem mélységre, nem eredetiségre törekedtek, hanem arra, hogy gondolataikat minél egyszerűbb, világosabb, egyetemesebb és tetszetősebb formába öntsék. Ezt az elvet még tudósai sem tévesztették szem elől; a szerkesztésre, formára, stílusra ezek is mindenkor nagy gondot fordítottak; mindig gondoltak arra, hogy nem maguknak, sem nem egy szűkkörű tudóstársaságnak írnak, hanem a nagy közönségnek, az egész világnak.

A francia irodalom egy széles mederben hömpölygő, hatalmas folyam, melybe számos idegen földön eredő mellékfolyó ömlik bele s mely hosszú útjában különböző vidékeken haladva keresztül, a legkülönbözőbb dolgokat szedi fel magába. Sohasem zárkozhatott el tehát idegen hatások és befolyások elől. Legnagyobb hatással volt rá a latin irodalom, mellyel úgy a középkorban, mint az újkor első két századában élénk összeköttetésben volt. A XVI. században az olasz, a XVII. században a spanyol,

a XVIII. században az angol irodalom termékenyítette meg. A múlt század folyamán pedig, habár még mindig zárkózottabb, mint bármely más európai birodalom, megnyílik a többi európai irodalom : a német, orosz és skandináv irodalmak előtt is. Mindamellett tulzás nélkül állíthatjuk, hogy a francia irodalom idegen irodalmaknak többet adott a magáéból, mint amennyit tőlük vett kölcsön. Igen nagy volt a hatása a középkorban, midőn az összes román és germán irodalmak belőle táplálkoztak, midőn a francia epikai és lírai költészet jóformán Európa valamennyi népének kincsesbányája volt. Vezető szerepei játszott a XVII. és XVIII. században is, míg azután a különböző irodalmakban keletkezett nemzeti visszahatás háttérbe nem szorította. A közelmúltban s a jelenben a regény- s a drámai irodalom terén legnagyobb a hatása, ebben a tekintetben hatalmas versenytársai, a németek s az angolok sem tudnak velük versenyezni. Európa és Amerika román népei, valamint a szláv népek pedig nemcsak irodalmi, hanem tudományos, művészeti, tanügyi terén is, vagyis a szellemi élet minden terén a franciákat mestereiknek tekintik.

I. A KÖZÉPKOR.

1. Általános jellemzés.

A francia irodalom történetében középkornak nevezük azt a mintegy hatszáz évet magában foglaló időszakot, amely az első irodalmi kísérletek korától a XVI. századig, vagyis a renaissanceig terjed. Ezt a korszakot az újkorban évszázadokon át igazságtalanul úgy tekintették, mint Franciaország történetének egy sötét, barbár, meddő és szégyenletes időszakát. Ma már a középkorról nincs ilyen rossz véleményünk, ma már tudjuk, hogy a francia nemzet és a francia szellem e századokban nagy dolgokat művelt. A Capet-dinasztia uralma alatt e korszak első felében alakul ki a francia nemzet, a királyság, a hűbériség s a lovagi intézmény; ekkor tagozódik a francia társadalom bizonyos osztályokra (papság, nemesség, városi polgárság, köznép), melyek többé-kevésbbé változatlanul egészen a francia forradalomig megmaradnak. Ez időben Franciaország politikai, katonai és művelődési fölénye már olyan nagy, hogy a keresztény Európa vezető nemzetévé küzdi fel magát, külföldi hódításokra, külföldön való terjeszkedésre mer vállalkozni s Angliában, Itáliában s Keleten megveti a lábát. A középkor második felében egyidőre megakad ez a fejlődés, a százéves háború alatt bizonyos hanyatlás, bizonyos felbomlási folyamat következik be, sőt egy ideig Franciaország önálló léte is komoly veszedelemben forog. A XV. század második felében azonban ismét megindul a nyugodt, békés fejlődés.

A középkor folyamán Franciaország nemcsak poli-

तिकai, gazdasági, társadalmi, hanem szellemi téren is hatalmas lépésekkel halad előre. Kialakul a francia nyelv s a XII. században csodálatos erővel megindul az irodalmi élet; a XIII. században keletkezik a párisi egyetem, mely a skolaszticizmus európai központjává válik s e századokban telik meg Franciaország a román és gótikus építőművészet remekműveivel.

Ez az egész középkori francia művelődés első sorban vallásos, egyházas jellegű. A nyugat-római birodalom rombadőlését követő nagy felfordulásban az Egyháznak ugyanis sikerült Galliában a római-keresztény kultúra maradványait megmenteni és azokra támaszkodva irányító szerepét az egész középkoron át megtartani. Az Egyház a maga csodálatos szervezettségével nagy erkölcsi erőt képviselt; mérsékelte az uralkodók s hűbérurak önkényét és erőszakosságát, a hatalmasokkal szemben pártfogásába vette a gyengéket s elnyomottakat és egy arisztokratikus, mereven elkülönített társadalmi osztályokra oszló társadalomban egy hatalmas demokratikus szervezet volt, melyben tehetsége szerint osztálykülönbség nélkül mindenki szabadon érvényesülhetett. Épolyan bámulatos az a kultúrtevékenység is, amelyet az egyháziak főleg a középkor első századaiban kifejtettek. Nem elégedtek meg t. i. az isteni szolgálat végzésével, a tanítással, a tudományok és művészetek istápolásával, hanem a földet is művelték, vadonokat irtottak, mocsarakat csapoltak le, utakat, hídakat építettek, gazdasági eszközök, kezdetleges gépek készítésére tanították a népet.

Nem csoda, ha az Egyháznak jelentékeny szerepe jutott a középkori francia irodalom kialakulásában is. Az Egyház hivatalos nyelve a latin volt ugyan, ez volt nemcsak az isteni tiszteletnek, hanem a tudománynak és tanításnak nyelve is. Franciaországban azonban a papság hamarosan tudatára ébredt annak, hogy saját

érdeke ellen cselekszik, ha a világiak nyelvét, a *lingua vulgarist* lenézi és elhanyagolja. Ott a papok az egész középkoron át szoros viszonyban állnak a francia világi irodalommal s ennek nemcsak első, X. és XI. századi termékei egyházi írók művei, hanem a későbbi századokban is a papok tekintélyes számban szerepelnek nemcsak a legendaírók és tanköltők, hanem a hősköltemények, lovagregények, misztériumok szerzői sorában is.

Tévedés volna azonban, ha az Egyház befolyásának a középkori francia irodalomban tulságosan nagy befolyást tulajdonítanánk. Ez az irodalom nem egy társadalmi osztálynak, hanem az egész francia nemzetnek műve, amelynek kialakulásában az arisztokráciának, a papságnak, a polgárságnak, a köznépnak egyaránt van szerepe s amelyben már kezdet óta megnyilvánulnak a francia szellemnek némely eredeti és sajátosságos jellemvonásai.

Ez az irodalom egyszerű, primitív, alaki tekintetben igen kezdetleges, eleinte tulságosan félszeg, később nagyon is tudakos irodalom; nagyon is messze van az ókori görög és latin irodalom formái tökélyétől, de azért nem az a naiv irodalom, aminek a romanticizmus eszmekörében nevelkedett irodalomtörténészek régebben tartották, hanem tudatos és jórészt hivatásos írók munkája, sőt nem is teljesen népies, sőt egy jelentékeny része inkább arisztokratikus jellegű. A középkori francia irodalomról szólva nem szabad szem elől tévesztetni a francia nemzetnek egymástól szinte elszigetelten élő társadalmi osztályokra való tagozódását. Mindegyik társadalmi rétegnek megvolt a maga külön ízlése, a maga jellegzetes érzés- és gondolkozásmódja, megvoltak a maga sajátos irodalmi igényei. A harci életet, a vitézséget magasztaló hősköltemények, a fantasztikus kalandokról szóló s a szerelmet dicsőítő lovagregények és a szerelmi líra termékeinek közönsége különösen a nemesség köré-

ből kerül ki; a városi polgárság s a köznép pedig egyfelől a misztériumokban, másfelől a sikamlós és szatirikus elbeszélésekben s bohózatokban talált gyönyörűséget.

A középkorban írni és olvasni jóformán csak a papok tudtak s különben is a könyvek a másolás és a pergameent költséges volta miatt igen drágák voltak, úgy hogy az irodalmi művek nagy része, főként a középkor első felében, nem olvasásra, hanem szavalásra és éneklésre volt szánva. Élőszóbeli előadásra, éneklésre a vers, olvasásra pedig a próza alkalmasabb. Ez magyarázza meg, hogy a versben írott művek száma sokkal nagyobb, mint a prózai műveké s hogy a legtöbb műfajban az előbbieket jóval megelőzik az utóbbiakat.

A középkori francia költőket *trouvère*-knek hívták. A *trouvère*-ek néha műkedvelő nagyurak voltak, legtöbbször azonban az alsóbb nemességhez, a polgári osztályhoz vagy a papsághoz tartoztak, iskolába jártak, némi műveltséggel bírtak és a versszerzést sokan közülük nem csupán kedvtelésből, hanem hivatásszerűen űzték. Műveiket vagy saját maguk vagy a *jongleur*-ök adták elő, akik nemcsak énekmondók voltak, hanem bohócok, bűvészek, állatmutogatók egy személyben. Ők voltak épúgy az előkelő várkastélyok urainak, valamint a városok terein összegyűlő polgárságnak s a zarándokhelyek és vásárok köznépének mulattatói.

A középkorban a közbiztonság hiánya, a közlekedési eszközök gyarlósága, a gyakori háborús állapot következtében a népek jobban el voltak egymástól szigetelve s ezért az irodalmak egymásrahatása is kevésbé volt intenzív, mint az újkorban. Mindamellett kétségtelen, hogy a francia irodalom már a középkorban felszívott magába az ókori és középkori latin, a provençal, a germán és kelta irodalomból, sőt a görög bizánci irodalomból is némely idegen tárgyi és formai elemeket, témákat, motívumokat és műfajokat.

A középkorban a keresztény Európának nemzetközi nyelve a latin nyelv volt. A latin mellett az új nemzeti nyelvek közül bizonyos egyetemességre a francia nyelv tett szert. Egy XIII. századi, francia nyelven író olasz, Martino da Canale szerint «a francia nyelv az egész világon el van terjedve s olvasása és hallgatása kellemesebb, mint bárminő más nyelvén». Egy angol nyelvtanító szerint pedig a francia nyelv «a latin nyelv után a legszebb, legbájosabb és legnemesebb nyelv... amelyet mindenki jobban megbecsül és szeret, mint bármely más nyelvet... s amelyet Isten a maga dicsőségére és dicsértetésére teremtett olyan kedvesnek és szeretetreméltónak». E népszerűségét a francia nyelv jórészt irodalmának köszönhette, mely főleg elbeszélő költészete révén minden szomszédos országban: Olasz- és Spanyolországban, Angliában, Németországban, sőt a skandináv államokban is nagy kedveltségnek örvendett.

2. Első irodalmi kísérletek.

A francia irodalom eredete a korai középkor homályába vész el. Legrégibb emlékei a IX—X. századból valók, egyházi szerzők művei és vallásos tárgyúak. Kétségtelen azonban, hogy már e századokban, sőt valószínűleg előbb, keletkeztek szájról-szájra adott világi költemények is, amelyek idők folyamán feledésbe merültek s elkallódtak, mert senki sem jegyezte fel őket. A papok ugyanis, akik képesek lettek volna arra, hogy e népies eredetű és világi tárgyú költeményeket írásba foglalják és így az utókor számára megmentsék, nemcsak hogy lenézték és feljegyzésre érdemtelennek tartották, hanem mint a pogánykor átkos maradványait üldözték is ezeket a költeményeket. Ugyanaz történt, ami nálunk, Magyarországon, ahol a papság az egész középkoron át gyanus szemmel nézte a népies, világi és magyar nyelvű

költészetet. A francia irodalom szerencséjére Franciaországban, ahol a kereszténység hamarabb megszilárdult s a pogány szellem felébredésétől kevésbé kellett tartani, mint nálunk, az Egyház és népköltészet ellentéte már a XII. században megenyhült, sőt ez időtől fogva a papokat ott találjuk a francia nyelv és a világi irodalom buzgó művelői közt.

A VI. és X. század közé eső időszakból számos tanubizonyosság van, amely igazolja, hogy Galliában a világi költészet az Egyház tiltakozásai ellenére is virágzott. Templomi szónoklatokban, zsinati határozatokban, törvényekben és krónikákban gyakran történik hivatkozás dalokra, mesékre, történetekre, mint amelyeknek hallgatásától az Egyház szigorúan óvja híveit s főleg papjait.

Azt is körülbelül meg tudjuk állapítani, milyenek voltak ezek a «csúnya, szemérmetlen» énekek és történetek. Első sorban szerelmi dalok (*cantica amatoria*), amelyeket a papság különösen üldözött, gúnyversek (*cantica in blasphemiam alterius*), gyászénekek s egyéb lírai természetű költemények, melyeket rendesen tánc kíséretében énekeltek. Nagy népszerűségnek örvendhettek azok kivül bizonyos mondák, mesék, hosszabb-rövidebb történetek (*vanae fabulae, scurrilitates, stultiloquia*), melyek trágár tartalmuk miatt méltán hívták ki maguk ellen a papság ellenszenvét. Arról is van tudomásunk, hogy az énekmondók (*mimi, thymelici, joculatores*) drámai jeleneteket (*obscena, turpia joca*) is mutattak be, úgy hogy a korai középkor népköltészetében jóformán minden egyes költői műfajnak, az epikai, lírai, satirikus és drámai költészetnek egyaránt megvoltak a maga csirái, amelyek azután később hatalmas fákká nőtték ki magukat.

A francia irodalom legrégebb emléke, a *Cantilène de Sainte-Eulalie*, a IX. század végéről való. Ez egy rövid, huszonkilenc, asszonáncban végződő s tíz szótagos sorból álló költemény, mely a spanyol származású Szent

Eulália vértanúságának történetét mondja el. A szerző, aki valószínűleg egy északfranciaországi bencéskolostornak volt szerzetese, költeménye megírásakor egy, szent Euláliáról szóló latin sequentiát és Prudentius hasonló tárgyú himnuszát tartotta szem előtt. A vers költői értéke csekély, jelentősége abban áll, hogy a legelső irodalmi kísérlet francia nyelven.

Inkább csak nyelvtörténeti beccsel bír az a két másik, X. századi, nagyobb terjedelmű költemény is, melyet a clermont-ferrandi városi könyvtárnak egy kézírata őrzött meg számunkra. Az egyik, *La Passion du Christ*, Jézus kínszenvedéséről és haláláról szól, a másik, *La Vie de Saint-Léger*, szent Leodegar autuni püspök halálát beszéli el nyolc szótagos versekben. A legrégebbi másolatban mindkét költemény első sorait hangjegyek kísérik, amelyek arról tanuskodnak, hogy a versek éneklésre voltak szánva.

A szerkesztésben és az érzelmek festésében már némi ügyességet mutat a XI. század közepéről való szent Elek-legenda (*La vie de Saint-Alexis*), amely a népszerű szíriai eredetű legendának a latin feldolgozás alapján nemcsak első francia, de egyúttal első népnyelvi feldolgozása is. Miként az előbbi költemények, nem olvasásra, hanem hallgatóság előtt való nyilvános szavalásra, a templomban vagy a templom előtti téren való éneklésre volt szánva. Öt, tíz szótagos verssorból álló, egy-asszonáncú strófákban van írva, tehát külalak dolgában hasonlít a későbbi hősmondákhoz.

3. A nemzeti hősmondaköltészet.

A XII. és XIII. század a francia hősmondaköltészet virágkora. Ebből az időszakból mintegy nyolcvan hősmonda, *chanson de geste*, maradt reánk, amelyekre hosszú évszázadokon át a feledés homálya borult és amelyek csak a múlt század harmincas éveitől kezdve kerültek

ismét napvilágra. Francia nemzeti hősök vitéz tetteiről szóló nagyterjedelmű költemények ezek, amelyek ugyanazon eszme- és érzéskörben mozognak, mint az Ilias és a Nibelung-ének; egy naivul hívó, a harci erényeket mindenekfölött becsülő primitív korszak költői termékei.

Hogy az epikai termelés e hatalmas, váratlan, szinte átmenet nélküli fellendülése minő tényezők közreműködésének eredménye, azt ma nehéz megállapítani, mindenestre nagy része van benne a kereszteshadjáratok nyomában járó vallásos és harcias felbuzdulásnak.

E hősmondák keletkezésének kérdése sok vitatkozásra szolgáltatott alkalmat. Régebben az volt a közfelfogás, hogy ezek a XII—XIII. századból való hősmondák a Meroving- és Karoling-királyok korában keletkeztek s azóta a szájhagyomány útján fennmaradt ősrégi költeményeknek maradványai, utóhajtásai. E felfogás szerint Klodvig, Martel Károly, Nagy Károly uralkodásának nagy eseményei megihlették, működésbe hozták a nép alkotó képzeletét, vagyis ezen események hatása alatt félig lírai, félig epikai hősi énekek, esetleg eposzok keletkeztek, melyek nemzedékről-nemzedékre öröklődve és többé-kevésbbé módosulva évszázadokon át fenntartották a nagy frank hősök emlékét. A hősmondák ennél fogva teljesen naiv, többé-kevésbbé öntudatlan s alapjukban germán eredetű költői alkotások, melyeket a nagy eseményektől megihletett néplélek hozott létre. Ennek a tagadhatatlanul elmésen felépített elméletnek, mely a német romanticizmusnak a költészetről vallott felfogásában gyökerezik, már nem igen vannak hívei. Ma a francia nemzeti hősmondák keletkezését egészen másképp képzeljük el. Alaposabb vizsgálatuk ugyanis kétségtelenül bizonyossá tette, hogy a történeti elem elenyészően kevés bennük s hogy nagy részük valami templommal, sírral vagy zárandokhellyel van kapcsolatban. Valószínű tehát, hogy helyi vonatkozású hagyományok és legendák fel-

használásával e hősmondákat XII—XIII. századi költők írták a búcsújáróhelyeket látogató zarándoktömegek részére, vagyis e hősmondáknak az Egyház volt a tulajdonképeni bölcsője. Mindebből az is következik, hogy a hősmondák nem régebbi, germán eredetű, elveszett költemények átdolgozásai, hanem XII—XIII. századi hivatásos költőknek egyéni, öntudatos alkotásai.

E hősmondák szerzői műveiket nem olvasásra, hanem szavalásra szánták. Vagy ők maguk adták elő őket, vagy e célra kézírataikat átadták a jongleuröknek. Az énekmondók hangszere a hegedű volt, a mainak egy primitív, ősi formája. Közönségük a búcsújáróhelyek, vásárok köznépe volt; szívesen látott vendégek voltak azonban előkelő kastélyokban is, hiszen abban a korban, amidőn az írni- és olvasnitudás oly kevésbé volt elterjedve, az énekmondók a könyv és az ujság szerepét voltak hivatva betölteni.

A hősmondák formája nagyon kezdetleges. Igen nagyterjedelműek, nagyrészüket több ezer sorból áll. Tíz vagy tizenkét szótagos verssorokból álló strófákra oszlanak; egy-egy strófa aránylag sok, átlag tizenöt sorból áll egy asszonánccal, ami ritmus szempontjából a verset nagyon egyhangúvá teszi. Stílusuk is száraz, dísztelen, képekben, hasonlatokban, jelzőkben szegény; szerkezetük is fél-szeg, primitív, művésztelen. Külalak tekintetében meg sem közelítik a homéroszi eposzokat.

A hősmondák második korszaka akkor következik be, midőn a XIII—XIV. században az írás és olvasás tudománya lassan terjedni kezd és a hősmondákat a közönség olvasni kezdi. Ekkor a költők hozzáfognak a régi, kezdetleges költemények felújításához; felfrissítik, modernizálják őket; az asszonáncokat rímekkel helyettesítik, hogy az olvasásra alkalmasabbakká tegyék őket. Egy harmadik korszakban, a XV. században, azután a hősmondákat prózába ültetik át s ezek a prózai átdolgozá-

sok azok, melyek alapján a még napjainkban is forgalomban lévő némely népkönyvek, ponyvairodalmi termékek készültek.

A francia nemzeti hősmondákat már a középkorban három nagy mondakörbe sorozták. Az első a *Nagy Károly-mondakör*, mely Nagy Károlynak és a köréje csoportosuló hősöknek a kereszténység ellenségei ellen vívott küzdelmeit meséli el. Ebbe a körbe tartoznak a Rolandról, Nagylábú Berta királynéről, Nagy Károly jeruzsálemi zarándoklatáról, Huon de Bordeauxról szóló mondák. A második a *Vilmos-mondakör*, amely a szaracénok ellen Délfranciaországban vívott harcok történetéből van merítve s melynek központi hőse egy történeti személy, Vilmos toulousei gróf, aki kitűnt a hitetlenek ellen a VIII. század végén és a IX. század elején folytatott küzdelmekben s aki mint szerzetes halt meg az általa alapított gelonnei kolostorban. E mondakör legszebb költeménye az *Aliscans*. Ez az Arles mellett, az aliscansi (Elysii campos) síkságon lefolyt csatát írja le, amelyben Vilmos és unokaöccse, Vivien, hősies küzdelmet fejt ki a túlnyomó számú szaracén sereg ellen. A harmadik a *Doon de Mayence-féle mondakör*, amely a nagy hűbéruraknak egymás és Nagy Károly ellen vívott harcaira vonatkozik. E mondakör leghíresebb költeménye Renaud de Montaubanról szól; ebből készült a *Quatre fils Aymon* című igen kedvelt, külföldi nyelvekre is lefordított népkönyv.

A legszebb francia hősmonda a Roland-monda (*La Chanson de Roland*), amely egyúttal egyike a legrégebbeknek is, a XII. század huszas-harmincas éveiből való. Szerzője valószínűleg az a *Tuoldus* volt, aki az utolsó versorban meg van nevezve. Akárki volt, mindenesetre kora műveltségi színvonalán álló egyházi ember lehetett, aki nemcsak a bibliát ismerte, hanem Vergilius Aeneisést és bizonyos prózai fércművek révén valószínűleg a homé-

roszi hőskölteményeket is. Nem katona volt, se nem tudatlan énekmondó, hanem tudatos és kortársaihoz képest tudós, írói ambíciótól vezérelt, hivatásos költő.

A Roland-mondának, amely Nagy Károly korából a francia hadsereg egy vereségét s egy nagy francia hősnék, Rolandnak, halálát beszéli el, történeti alapja van. Nagy Károly egy latin nyelvű életrajzából, mely Eginhard műve, tudjuk, hogy a nagy császár hadseregének hátvédjét, midőn 778-ban a spanyolországi hadjáratról jött vissza, a Pireneusokban baszk hegyi lakók megtámadták és felkoncolták. Ennek az orvtámadásnak áldozatai közt volt Roland, «comes *Britannici limitis*», is.

A roncevauxi ütközet tehát történeti tény, Roland pedig történeti személy. Költőnk azonban úgy magát a történeti eseményt, mint Roland alakját egészen átalakította és megnagyította. Az ő megvilágításában az aránylag kisjelentőségű csatából nagy világesemény, a kereszténység és pogányság döntő csatája lesz, Rolandból pedig Nagy Károly unokaöccse s a kereszténységnek és a francia nemzetnek bajnoka és dicsőséges vértanúja.

A költemény terve, epikai koncepciója valóban fenségesnek mondható. E felfogás szerint az egész világ két hatalmas táborra oszlik. Egyik oldalon van a számbelileg túlnyomó, minden gonoszságra hajlandó és a sátán által támogatott pogányság, a másik oldalon pedig a kereszténység, élén Franciaországgal és Nagy Károllyal. Roland és társait három érzés hatja át: a vallásos hit, a hazaszeretet és a királyhűség s leghőbb vágyuk a csatatéren a hitetlenek ellen való küzdelemben, Istennek ajánlva lelküket, meghalni.

E nagyszerű terv megvalósításához hiányoztak a költőben a megfelelő kifejező eszközök. Bizonyos merevség, félszepség, egyhangúság, művésziatlenség jellemzi művét. Nem tudja kellően kiaknázni a hatásos helyzeteket és jeleneteket; sem a leíró, sem az elbeszélő részekbe nem

tud belevinni változatosságot és megelégszik bizonyos formuláknak állandó ismétlésével. Tárgya fenséges volt, azonban Homeros vagy Dante művészi lángszeze nem volt meg költőnkben.

A költeménynek legszebb és legfenségesebb részlete Roland halála. Itt a költő a maga kezdetleges eszközeivel nagy hatást ér el. A hős, amikor már összes társai, Olivier, Turpin érsek stb. elhullottak mellőle s érzi közelgő halálát, lefekszik egy fenyőfa alá s arccal Spanyolország felé fordulva feje alá teszi elefántcsont-kürtjét és kedvenc kardját, felidézi emlékében hőstetteit, hazáját, Nagy Károlyt, családtagjait és Istentől bűnei bocsánatát kérve kiadja lelkét, amelyet Gábor arkangyal s két másik angyal felvisz az égbe.

A Roland-monda nemcsak egy egész népnek, hanem egy egész korszaknak lelkét, érzésvilágát, eszményeit híven tükrözteti vissza. Ez magyarázza meg azt a nagy népszerűséget, melynek az egész középkoron át nemcsak Franciaországban, hanem jóformán Európa összes keresztény országaiban örvendett.

4. Az udvari elbeszélő költészet.

A hősmondaköltéssel majdnem egyidőben nagy lendületet vesz az udvari vagy lovagi epika is. Ez a költészet nem a köznép, nem a búcsújáróhelyek és vásárok tömegei részére, hanem kényesebb izlésű, finomultabb erkölcsű arisztokratikus körök, előkelő dámák és lovagok szórakoztatására készült. Nem a hősmondák komor, férfias, hazafias és vallásos szelleme hatja át; nem a nagy nemzeti küzdelmekről, vallási harcokról esik benne szó; nem francia nemzeti hősök, hűbérurak a szereplő személyei. Egészen más, egy könnyebb, csillogóbb, léhábbr világ ez, melyben uralkodó szerepet játszik a nő és a szerelem s melynek hősei udvari ünnepélyeken, lovagi tornákon

jeleskedő, kalandhajászó és szerelmes lovagok, akik nem Istennel s az angyalokkal, hanem tündérekkel, boszorkányokkal, törpékkel és egyéb mesebeli lényekkel vannak összeköttetésben. Ezeknek a verses regényeknek formája is más, mint a hősmondáké: páros rímű nyolc szótagos versekben vannak írva s minthogy kezdet óta nem annyira szavalásra, mint inkább olvasásra voltak szánva, hamarosan prózai formát öltöttek s a verses lovagregényekből, amelyeknek *romanz* vagy *roman* volt a neve, megszületett a prózai lovagregény, a mai regény középkori őse.

E lovagregényeknek első csoportját alkotják az antik regények, melyekben ókori görög és római hősök szerepelnek. E regényeknek forrásai Homeros, Vergilius, Lucanus, Statius, Quintus Curtius, Ovidius művei voltak, melyek vagy közvetlenül vagy közvetve némely latin fércelmények révén Franciaországban az egész középkoron át ismeretesek voltak. E regények szerzőiből a történeti érzék teljesen hiányzik; a környezet, melyben hőseiket elhelyezik, teljesen középkori; Achilles, Hector, Nagy Sándor s többi hőseik úgy külső megjelenésük, mint lelki világuk és beszédmodoruk tekintetében gáláns középkori francia lovagok. E regények közül a leghíresebb a *Roman de Troie*, a középkori francia irodalomnak egyik legnépszerűbb terméke, melyet *Benoît de Sainte-Maure* írt 1165 körül s amely mintegy harmincezer sorban a trójai háború történetét beszéli el, de nem a homéroszi eposzok, hanem két belőlük készült silány kivonat, a Darès- és Dictys-féle latin kompilációk alapján.

A lovagi epika második csoportjába a breton regények tartoznak. Ezekben a regényekben Artur király, Tristan, Perceval s egyéb kelta hősök szerepelnek. E mondai alakok Franciaországban a Nagy-Britanniában és a francia Bretagneban népszerű breton énekmondók, hárfások útján s főképp bizonyos mondai elemekkel telt latin króni-

kák (Gaufrei de Monmouth : *Historia regum Britanniae*, 1135) útján lettek ismeretessékké. E regények főhőse, központi alakja Artur király, aki ugyanazt a szerepet játssza bennük, mint Nagy Károly a hősmondákban, történeti személy. A VI. században élt, egy britt törzsnek volt a feje s a szászok elleni küzdelmekben tűnt ki. A krónikákban s a breton énekesek dalaiban Artur úgy szerepel, mint nagy nemzeti hős, Nagy-Britannia királya, aki diadalt arat országa minden ellenségén. A francia lovagregényekben pedig Artur a lovagi érényekben tündöklő király mintaképe ; kerek asztalánál a világ legtökéletesebb lovagjai foglalnak helyet, akik csodálatos kalandok és érzékeny szerelmi történetek elbeszélésével mulattatják egymást. Az utolsó fejlődési fok volt aztán, midőn a breton regényekbe beleolvasztották Arimátiai József legendáját, a szent grál legendáját. Arimátiai József, akinek holttestét Nagy Károly hozta Franciaországba, fogta fel annak idején Jézus vérének egy vázába, a szent grálba, melynek megtalálása véget a kerek asztal lovagjai a legváltozatosabb kalandoknak teszik ki magukat.

A breton regények közt a legnagyobb hírnévre tett szert a Tristan-regény. (*Roman de Tristan*), Tristannak és Iseultnek kelta és germán elemekből kialakult története a rejtelmes, ellenállhatatlan érzéki szerelemnek tragédiája, azé a végzetes szenvedélyé, amely eltéphetlen szálakkal egy egész életre összefűz két emberi lényt s áthágatva velük minden isteni és emberi törvényt a romlásba sodorja őket. A francia irodalomban Tristan és Iseult történetének legrégebbi feldolgozásai *Bérout* és *Thomas* angol-normann költőktől valók. E két költőnek a XII. század közepén, illetve második felében írt művei csak töredékekben maradtak fenn, azonban német, angol stb., vagyis külföldi feldolgozásaikból fogalmat tudunk alkotni róluk. A középkor leghíresebb és legművészebb Tristan-regénye, *Gottfried von Strassburg*

műve is, melynek alapján Wagner Rikárd írta *Tristan és Isoldéját*, Thomas francia regénye nyomán készült a XIII. század második évtizedében.

Ama francia költők sorában, akik leginkább kiváltak a breton meseanyagnak művészi formában való feldolgozásában s annak a francia irodalomban, valamint az idegen irodalmakban való népszerűsítésében, *Chrétien de Troyes* (kiejt : troá) nevét kell első sorban említenuk. Életét s egyéniségét nem ismerjük, csak azt tudjuk regényeiből megállapítani, hogy azok a XII. század második felében készültek. Lehetséges, hogy pap volt ; regényei mindenesetre magasabbrendű iskolázottságról tanuszkodnak. Előkelő pártfogói voltak, mint I. Henrik champagnei gróf felesége, Mária; akinek egyik legkedveltebb regényét ajánlotta s aki talán költészetének irányítására is befolyással volt. Chrétien de Troyes fő érdeme abban áll, hogy kiváló író volt, mestere a könnyed, választékos, előkelő stílusnak. Az ő regényeiben is a szerelem játszik nagy szerepet ; bennük azonban a szerelem nem az a mélységes, végzetszerű, sorsdöntő, tragikus szenvedély, mint a Tristan-regényekben, hanem az a finomkodó, bonyolult, inkább szellemeskedésben és bókolásban nyilvánuló, konvencionális, játékszerű szerelem, mely a trubadúrok szerelmi költészetét jellemzi. Egyik híres regénye *Le chevalier à la charrette*, amelynek hőse Lancelot, Artur király udvarának egyik legkiválóbb lovagja, aki szíve hölgyének, Guenièvre királynőnek keresésében sok veszedelmes és csodálatos kalandon megy keresztül. Egy másik regénye, a halála miatt be nem fejezett *Perceval le Gaulois*, első kísérlet az Artur-mondának a grál-mondával való összeolvasztására. Művének Franciaországban több folytatója akadt ; Németországban pedig Wolfram von Eschenbach írt egy Parsifal-regényt, amely a középkori német irodalomnak Dante *Divina commediája* mellé állítható hatalmas remekműve

Ugyancsak breton meseanyagból merített *Marie de France*, az első francia költőnő, akiről csak annyit tudunk, hogy normandiai származású volt s Angliában élt a XII. század második felében. Állatmeséken s egy szent Patrik-legendán kívül tizenkét, hosszabb-rövidebb terjedelmű költői elbeszélés maradt fenn tőle, melyekben szomorú, gyakran tragikus szerelmi történeteket mond el egyszerű, keresetlen, de megkapó, hatásos stílusban. Egyike a legszebbeknek *Eliduc*, a hitvesi lemondásnak és a szerelem végzettségének megható története. Hőse egy bretagnei lovag, aki hűtlenné lesz feleségéhez és beleszeret Angliában egy királyleányba. Az asszony belenyugszik sorsába és kolostorba vonul. A szerelmeseket azonban lelkiismeretük nem hagyja nyugodni, elválnak egymástól és kolostorban vezekelve fejezik be életüket.

Az udvari epika körébe tartoznak végül a legkülönbözőbb forrásokból merített kalandregények, melyeknek hőse rendszeren két fiatal szerelmes, akiket a mostoha körülmények elválasztanak egymástól, akik azonban sok hányódás és megpróbáltatás után végre is egymáséi lesznek. E regények közül legbájosabb *Aucassin et Nicolette*, egy francia gróf fiának és egy francia fogságba esett szaracén leánynak idillikus szerelmi története. Ez a *chante-fable*, azaz versekkel közbeékelts prózai regény, amely egy XIII. századi költőnek északfranciaországi dialektusban írt műve, az elbeszélés eleveenségével, kedves naivságával és epizódjainak változatosságával tűnik ki.

5. A vallásos elbeszélő költészet.

A vallásos elbeszélő költészet, melynek körébe a legendák s a jámbor elbeszélések (*contes pieux*, *contes dévots*) tartoznak, sem gazdagság, sem változatosság, sem irodalmi érték dolgában nem mérkőzhetik a világi elbeszélő

költészettel. E műveknek néha a szájhagyomány, legtöbb esetben pedig a latin egyházi irodalom volt a forrása, szerzőik latinul nem tudó hívők lelki épülésére írták őket latin nyelvű legendák alapján.

Mint láttuk, a francia irodalom első emlékei legenda-szerű költemények. A Szent Elek-legenda szerzője már bizonyos kezdetleges írói képességekről is bizonyosságot tesz. Nyomain mások haladnak, úgy hogy a középkorból mintegy ötven verses legenda maradt reánk, melyek részben francia, túlnyomórészt pedig idegen szentek élettörténetét beszélik el. A francia szentek közül szent Egyed, szent Remig és szent Genovéva, a kelta szentek közül pedig szent Brendan és szent Patrik, a keleti származású szentek közül pedig szent Elek, szent Miklós, szent György s egyiptomi szent Mária legendája volt kedvelt. Ezeket a francia nyelvű verses legendákat a templomban olvasták, ahol épúgy alkotó részét képezték az istentiszteletnek, mint a szentbeszéd és pedig nemcsak a középkorban, hanem később is, még helyenként a XVII. században is, mint azt a párisi érsekség iratai bizonyítják. Sőt arról is vannak adataink, hogy szerepeltek legendák némely vándor énekmondók műsorán is, akik épen ezért az Egyház pártfogását élvezték. Tekintettel közönségükre, a legendaírók nem másolják szolgai módon latin mintaképeiket, nemcsak az események száraz elmondására törekszenek, hanem részletesen leírják az események színhelyét, beszéltetik és jellemzik a szereplő személyeket, igyekeznek az elbeszélést élénké, élvezetessé tenni s ez néha sikerül is nekik. Legendáikat páros rímű, nyolc szótagos versekben írják, ugyanabban a versformában, amely a lovagi epikának volt kedvelt versformája.

A kelta szentek legendáit, a lemondást, önmegtartóztatást, a remeteéletet magasztaló, vagyis az aszketikus szellemtől áthatott keleti eredetű legendákkal szemben,

mint amilyen a Szent Elek-legenda, bizonyos szelid, ábrándos, sőt kalandos miszticizmus jellemzi. Köztük a legérdekesebb szent *Brendan-legendája*, akinek kalandos utazását francia nyelven a XII. század első felében egy Benoît nevű szerzetes írta meg I. Henrik angol király felesége számára. Szent Brendan húsz szerzetestársával kalandos utazást tesz a tengeren, több szigeten megfordul, melyeken csodálatosabbnál-csodálatosabb dolgokat lát s végül eljut a boldogok szigetére, a paradicsomba és a pokolba.

A középkori francia legendairódalom legkiválóbb terméke Becket Tamás alexandrinversben írt életrajza, amelyet *Garnier de Pont-Sainte-Maxence* írt a XII. század második felében, pár esztendővel a nagy canterburyi érseknek vértanuhalála után. A szerző — pap és vándor-énekes egy személyben — Becket Tamás lelkes híve volt s a helyszínen, Angolországban, nagy szorgalommal és utánjárással gyűjtötte össze a nagy érsek életrajzi adatait, úgy hogy műve történeti szempontból is figyelemreméltó. Nemcsak elbeszéli, hanem bírálja is az eseményeket. Becket Tamást, mint a jog és igazság vértanuját őszintén csodálja, de azért nem húny szemet hibái felett sem; az Egyház ügyeibe beleavatkozó királyokat s a velük szövetkező főpapokat ellenben kíméletlenül ostromozza. Költeményét nyilvánosan elszavalta a szent sírja előtt s az Angol- és Franciaországból összesereglett zarándokok jelenlétében.

A jámbor elbeszélések tárgya rendszeren valami csodálatos, a szentek, főleg Szűz Mária közbenjárásával végbe-menő történet. Mindeme történeteket ugyanazon gondolat sugalta, amely a középkori ember vallásos világfelfogásának mintegy alapját alkotja, t. i. az emberi gyengeségnek és gyarlóságnak gondolata, amelyek következtében az ember saját akaratából, Isten segítségével nélkül semmi jóra nem képes. Ezek az elbeszélések a meg-

adást és alázatosságot dicsőítik a gőg, az erőszak és a nagyravágás rovására. Hőseik vagy egyszerű, tudatlan emberek, lelki szegények, akiket a szívükben élő erős hit felmagasztal, vagy ártatlanul üldözöttek, akiknek büntetlenségét nem a tökéletlen és elfogult földi igazságszolgáltatás deríti ki, hanem az égi közbenjárás vagy pedig — s ez a leggyakoribb eset — bűnbánó és megtérő gonosztevők, akiket a Szűzanya pártfogásába vesz és visszavezet az erény és üdvösség útjára. Mai szemmel nézve igen naiv, gyermekesen hiszékeny költészet ez, néha igazságérzetünket s jó izlésünket is sérti, kétségtelen azonban, hogy nemes és tiszteletreméltó érzés: a könyörületesség, a szánalom érzése hatja át.

A legtermékenyebb középkori francia vallásos költők egyike e téren egy bencésszerzetes, *Gautier de Coincy* (1177—1236), aki oly lelkesedéssel szolgálta Mária dicsőségét, amilyen buzgósággal a provençei trubadúrok dicsőítették szívük választott hölgyét. Elbeszélésgyűjteménye, *Miracles de la Sainte Vierge*, Szűz Máriának ötvennégy különböző csodatételét tartalmazza. A szerző latin forrásait szabadon használja és az egyes elbeszélésekhez kortörténeti szempontból érdekes záradékokat fűz, melyekben a korabeli társadalom bűneit és gyarlóságait kemény hangon ostorozza. Senkit sem kímél, a hatalmasokat s a köznépet, egyháziakat és világiakat egyaránt heves támadásokban részesíti. Igen gyűlöli a zsidókat és pedig nemcsak mert az Üdvözítőt keresztre feszítették, hanem mert az uralkodókkal és nagyurakkal szövetkezve kiszipolyozzák a keresztény népeket.

A legszebb középkori francia Mária-csoda a kolostorba visszavonult bohóc története, a *Tombéur de Notre-Dame*, amely valószínűleg a XIII. századból maradt reánk. Ennek hőse egy együgyű komédiás, aki ráunva a bűnös világi életre visszavonul egy klostomba s ott, nem értván egyébbhez, táncaival és bohócmutatványaival hódol

Máriának. E megható történetet dolgozta fel Anatole France *Le jongleur de Notre-Dame* c. bájos elbeszélésében, Massenet pedig megzenésítette s' ennek magyar megfelelője a *Boldogasszony dervise* Tóth Bélától.

6. A lírai költészet.

A középkori francia líra legrégibb termékei a XII. század első feléből valók. E korban hirtelen, miként az epikai, úgy a lírai költészet is hatalmas virágzásnak indult. E váratlan fellendülés megmagyarázására a tudósok egy része feltételez feledésbe merült, fel nem jegyzett, népies eredetű költeményeket, melyeknek a fennmaradt költemények utóhajtásai, továbbfejlődései lennének, mások a líra hirtelen felvirágzását egy vagy több, ma ismeretlen, kiváló költő feltünésének tulajdonítják, akik, ha némileg fel is használták a népies költészet formáit és motívumait, önállóan és tudatosan megteremtettek bizonyos műfajokat.

Ezek a legrégibb lírai költemények többféle műfajt képviselnek. Vannak köztük első sorban románc-szerű, félig lírai, félig epikai költemények, amelyeknek *chanson d'histoire* vagy *chanson de toile* a neve. Ez utóbbi nevet valószínűleg azért kapták, mert nők énekelték őket szövés vagy fonás közben. Egyszerű, néha szomorúan, néha vígan végződő történetek vagy képek ezek, melyeknek hősnője rendszeren egy kedvese után epedő, előkelő, fiatal leány. Bennük egy régi, primitív korszak tükröződik vissza, amelyben a nő a sóvárgó s a férfihez közeledő fél, akinek szerelmét a férfi, mint valami felsőbbrendű lény, fölénnnyel és leereszkedéssel fogadja.

Vannak azután pásztorköltemények (*pastourelle*), amelyekben rendszeren egy lovag és egy pásztorleány szerepel. A lovag udvarol és szerelmi ajánlatot tesz a leánykának, akinek legtöbbször Marjon a neve s aki vagy nem tud

ellenállni a csábító ígéreteknek vagy hű marad a maga kedveséhez.

A hajnali dal (*aube*) tárgya két szerelmesnek egymástól való elválása, akiket, mint Shakespeare Romeóját és Juliáját, a pacsirta dala figyelmeztet arra, hogy nem-sokára felkel a nap és jó lesz egymástól búcsút venniök. A házasságdalban (*chanson de la mal mariée*) egy férjes nő idős, fősvény és kiállhatatlan férjét s a házaseletet szidja, a tavaszi dal (*reverdie*) pedig a természet újjászületését, a tavaszt s a szerelmet ünnepli.

E lírai műfajok a XII. század utolsó negyedétől kezdve többé-kevésbé háttérbe szorulnak s a francia líra a trubadúrköltészet, a provençei líra hatása alá kerül, amely azután másfélszáz éven át a XIII. század végéig uralkodik rajta. VII. Lajos francia király 1137-ben nőül veszi IX. Vilmos aquitainei hercegnek, a híres trubadúrköltőnek unokáját, Eleonórát. Eleonórának két leánya van: Mária és Alisz, az első Henrik champagnei herceg, a másikat Thibaud bloisi herceg veszi feleségül. Mindhárom nő lelkes pártfogója a provençal lírának, amely az ő hatásuk alatt ver gyökeret a párisi, champagnei és bloisi fejedelmi udvarokban, azokból terjed el azután a következő század folyamán nemcsak az előkelő társadalmi rétegekben, hanem a városi polgárság körében is.

Ennek a provençal eredetű udvari lírának mintegy kétezer darab terméke maradt reánk. Tárgyuk majdnem kizárólag a szerelem. Ez a szerelem nem valami mély, heves és végzetes szenvedély, hanem hideg, fegyelmeztet és bonyolult szabályokhoz kötött udvarlás. Ez az egész költészet nem annyira érzelmi, mint inkább értelmi költészet; a költő heves kitörések és áradozások helyett inkább csak elmélkedik, okoskodik, inkább elemzi, sem-hogy átéli a szerelmi érzést. Az egyéni érzés, öröm, bánat, aggodás élénk és őszinte megnyilatkozását, a való té-

nyekre való hivatkozást nem tűri meg ez a költészet. A nő, akiről a költemények szólnak, legtöbb esetben nem valami fiatal leány, akinek szerelmét és kezét a költő elnyerni vágyik, hanem férjes nő, egy, a költő számára szinte megközelíthetetlen, büszke, tökéletes, minden erénnyel ékes, felsőbbrendű lény. Hogy e majdnem elérhetetlen magasságban lebegő eszménykép közelébe férközhessék, a költőnek ragyognia kell a lovagi erényektől, mint aminő a vitézség, nemeslelkűség, áldozatkészség, lemondás, a cselekvésben és beszédben megnyilvánuló mérséklet, a nőtisztelet, titoktartónak és türelmesnek kell lennie s csak sok próba és hosszú várakozás után remélheti, hogy esetleg meghallgatásra talál. Ez a túlnyomóan epedésből, rajongásból, hódolásból álló plátói szerelem tehát az erényeknek forrása s egyúttal nagyon szövevényes tudomány, amelynek megvannak a maga szigorú szabályai és törvényei. A szerelemnek e felfogása a XI. században a kis délfanciaországi fejedelmi udvarokban született meg, egy olyan szellemi légkörben, olyan társadalmi környezetben, amelyben nem a férfi, hanem a nő játszotta a főszerepet. Hogy e felfogás mennyire összhangban volt a középkor szellemével, mutatja az, hogy a középkor legnagyobb költőit: Walther von der Vogelweidét, Dantét, Petrarcat, sőt Shakespearét is meg tudta ihletni.

A francia udvari líra termékeinek nagy része dal (*chanson*), melyben a költő dicsőíti szíve választottjának szépségét és erényeit, meghallgatásért könyörög vagy a hölgy ridegsége miatt panaszkodik. Egy ilyen dal legtöbbször 5—6 versszakból áll, melyekhez azután még egy záróversszak, az *envoi* járul. A szerelmi üdvözlés (*salut d'amour*) levélformában írt szerelmes vers, a vitatkozó költeményekben (*tenson, jeu parti*) pedig két költő folytat eszmecserét ilyenfajta fogas kérdésekben: «ki tud írni szebb verseket: a szerencsétlen vagy a sze-

rencsés udvarló? — egy udvarlóra nézve szíve hölgyének halála vagy házassága-e a nagyobb csapás? — melyik férj érdemli meg jobban a részvétet, aki gyanakszik vagy akinek bizonyítékai vannak?» Ez utóbbi költeményekben a trubadúrszerelem elmélete és formulái már gyakran gúnyolódás tárgyául szolgálnak. Ugyanez az irányzat teremtett meg egy szatirikus műfajt, a *sotte chanson*t, amely nem egyéb, mint a szerelmi dalnak durva, trágár kigúnyolása, paródiája.

A nemszerelmi tárgyú költeményeket *serventois* névvel szokták jelölni. Ide tartoznak a keresztesháborúkban való részvételre buzdító költemények (*chanson de croisade*), melyekben néha őszinte vallásos és harcias hév nyilatkozik meg, azután a Mária-síralmak, valamint a Mária és a szentek dicsőítésére írott vallásos költemények.

A XII. és XIII. század lírai költői között tekintélyes számban vannak fejedelmek és előkelő nemes urak, mint *Conon de Bethune*, *Blondel de Nesle* (kiejt: nēl), *Gace Brulé*, *Thibaud de Champagne*, *Gui de Couci*. Ez előkelő költők sorában találjuk *Oroszlánszívű Rikárd* angol királyt, Mária champagnei hercegné fivérét, aki egy, fogása alatt írt költeményében angol és francia hűbéruraira panaszkodik, amiért a börtönben hagyják senyvedni.

A XIII. század polgári költői közül legtehetségesebb *Rutebeuf*, akinek életét és egyéniségét költeményeiből ismerjük. Rutebeuf vándorénekes, könnyűvérű, hányttvetett életű, sokat nyomorgó bohém volt, aki, ha kereset-hez jutott, sietett azt minél előbb meginni és elkockázni. Rutebeuf első sorban szatirikus költő. Gúnyolódott az egész világon; kiméletlenül ostromozta a főurakat, papokat, apácákat, zsidókat, parasztokat, sőt még a pápát is; beleavatkozott a Sorbonne s a domonkosok közt folyó küzdelembe s ez utóbbiak ellen mérges szatirákat írt. Legérdekesebbek azok a személyes tárgyú költeményei, amelyek magánéletére, házasságára vonatkoznak. Ezekben teljes

nyíltsággal leplezi le azt a nyomort, melyben tengődik s melybe saját könnyelműsége sodorta. Idővel megtér, szakít bűnös életmódjával, lemond heves szatirák és trágár elbeszélések írásáról s midőn szent Lajos Keletre készül, lelkes költeményekben magasztalja a király vállalkozását és buzdítja honfitársait a kereszteshadjáratban való részvételle. Megírta azonkívül francia nyelven magyarországi szent Erzsébetnek s egyiptomi szent Máriának legendáját és drámai formába öntötte Theophilusnak, az ördöggel szövethető s attól Szűz Mária közbenjárásával megszabaduló papnak történetét.

A XIV. és XV. század költői folytatják a XIII. század hagyományait, továbbművelik az udvari költészetet; énekelnek hamis, mesterkélt érzelmekről s bonyolult, nehéz versformák kitalálásában elégitik ki ambícióikat. *Guillaume de Machaut*, *Eustache Deschamps*, *Christine de Pisan*, *Alain Chartier* e korszak leghíresebb francia költői; termékeny, leleményes versfaragók, akik nem mély, őszinte érzések s fennkölt, eredeti gondolatok tolmácsolásában, hanem tudakosságban, az allegóriák hajhászásában s a morálizálásban látják a költészetet.

Két költője van e kornak, aki kiválik kortársai közül: Charles d'Orléans és Villon, egymásnak tökéletes ellentétei; az egyik előkelő úr, az udvari költészet utolsó tehetséges képviselője, a másik szegény, züllött fickó, valódi *naturgenie*, a vége felé járó középkor eszme- és érzésvilágának tolmácsa s egyúttal az első modern francia költő, Régner, La Fontaine, Voltaire, Verlaine előfutárja.

Charles d'Orléans (1394—1465) királyi herceg, Lajos orléansi hercegnek és Visconti Valentinának fia, 1415-ben, az azincourti csatában angol fogságba esett és mint fogoly huszonöt évet töltött Angliában, ahol a költészet volt egyetlen szórakozása és vigasza. A börtönben írt költeményeiben itt-ott megható módon fejeződik ki a szabadság, a haza s a család után való vágyódás s a

magány melancholiája, legtöbbször azonban a szerelemről énekel a régi megszokott, konvencionális modorban. A fogságból való kiszabadulása után bloisi udvarában vidám, költészetkedvelő társaságot gyűjtött maga köré s a közügyekkel nem sokat törődve, epikúreus módjára élte le hátralévő éveit. Charles d'Orléans tehát a XIII. századi lovagköltőknek utóda, akinek költészetét nem a mélység, a merészség, a magasban szárnyalás, hanem a báj, finomság, szellem és formai tökéletesség jellemzi. A nagy idők, nagy események, melyeknek szemtanuja, sőt részvevője volt, költészetében nem igen hagytak hátra nyomokat. Versei apró, törékeny, elegáns csecsebecsék, amelyekbe azonban annyi frissiséget és elevenséget tudott belevinni, hogy azok még ma, ötszáz év múlva sem tévesztik el hatásukat az olvasóra.

Egészen más, sokkal természetesebb, nyersebb, teljesen népies légkörbe vezet bennünket *François Villon* (kiejt.: vijő) (szül. 1431- vagy 1432-ben) költészete. A középkor e legkiválóbb francia költője közönséges csavargó volt, aki lopott, gyilkolt, tolvajbandába keveredett, börtönben ült s nem sok híja volt, hogy az akasztófán végezte életét. Ifjúkorában egy pap-nagybátyja jóvoltából iskolába járt, a párisi egyetemen tanult és magisterdiplomát szerzett, azonban annak nem vette hasznát, gonosz hajlamai rossz társaságba sodorták, teljesen elzüllött.

Lélektanilag szinte érthetetlen, hogy ezen bűnös életmód mellett is megmaradtak lelkében a jónak csirái s költői tehetsége a maga teljességében ki tudott bontakozni. Teljes tudatában volt bűnösségének, mardosó lelkiismeretfurdalásokat érzett, néha őszinte javulási szándék szállta meg, akarata azonban gyenge volt, rossz hajlamai mindig felülkerekedtek lelkében. Hívó, vallásos ember volt; hitt a túlvilági életben, meg volt győződve, hogy a másvilágon számot kell majd adnia földi visel-

kedéséről. Gyengéden szerette öreg édesanyját, hálásan emlékezett meg kanonok-nagybátyjáról, aki neveltette és akinek nevére szegényt hozott. Miként lelke nagy ellentétek között hanyódott s a jó hajlamok és a gonosz ösztönök állandóan küzdöttek benne, úgy költészete is az érzelmességnek és cinizmusnak, a búskomorságnak és a hányavetiségnek, a finomságnak és trágárságnak sajátos keveréke. Egyik pillanatban siratja, a másikban csúfolja és gúnyolja magát, akárcsak Heine; *«je ris en pleurs»*,¹ mondja egyik versében.

E «szegény kis párisi diáknak», ahogy magát nevezi, két nagyobb költeménye maradt reánk: *Le petit testament* és *Le grand testament*. Mindkettő a XV. században divatos formában, végrendelet formájában van írva. Az első a költő ifjúkori munkája, amelyet akkor írt, midőn 1456-ban Párisból Angersba volt kénytelen költözni, saját bevalása szerint egy szerelmi csalódás következtében, a valóságban pedig azért, mert Karácsony éjjelén több cimborájával betört egy iskolába és félt, hogy börtönbe kerül. Elbúcsúzik benne jó embereitől s ellenségeitől és mind-egyiknek hagyományoz valamit: nagybátyjának hirtnevét, kedvesének szívét, három «szegény kis árvának», azaz három körmönfont párisi uzsorásnak pénzét, egyik barátjának egy korcsmában zálogul hagyott nadrágját. Sokkal fontosabb második műve, amely egy jóval terjedelmesebb, 183 versszakból álló «végrendelet» s amelyet 1462-ben írt. Első részében szól bebörtönzéséről, elmélikedik elhibázott életéről, az élet mulandóságáról, a halálról, szerelemről stb. A 70-ik versszaktól fogva, vagyis költeménye második részében hagyatékáról intézkedik. Szegény lelkét a Szentháromságnak és Szűz Máriának, testét, amelyen a férgek nem sok zsírt fognak találni, az anyaföldnek hagyja, édesanyjának egy Szűz Máriához

¹ Könnyek közt nevetek.

szóló könyörgést, kedvesének egy balladát ajánl fel; majd sorba veszi jóbarátait s ellenfeleit és mindegyiknek ajándékoz valamit. A költemény értéke nem ezekben a gyakran homályos adományozásokban, hanem a hozzájuk fűzött elmélkedésekben van. Ebben a részben is foglalkoztatja több ízben a halál kérdése, mint az utolsó versszakokban, melyekben temetéséről intézkedik.

A *Grand testament* változatosságát és érdekességét nagyon emelik a közbeékelte költemények, mint az a híres ballada, amelyben elvonultatja előttünk a világtörténelem nagyhírű szép asszonyait: Flórát, Thaïst, Echót, Héloïset, Nagylábú Berta királynét, D'Arc Johannát stb., akik, habár szép és ünnepezt nők voltak, mindnyájan elporladtak, nyomtalanul eltűntek, akárcsak a «tavalyi hó». Valóságos remekmű az a megható könyörgés is, melyet édesanyja nevében Szűz Máriához intéz.

Egyéb költeményei közül kiválik a *Ballade des pendus*¹ című költeménye, amelyet a börtönben írt életének egy olyan időszakában, midőn több társával együtt felakasztását várta. Megrázó realizmussal írja le a reájuk váró sorsot: hogyan fogja az eső testüket áztatni, a nap kiszáritani, hogyan fogják a hollók és szarkák összezsipkedni; kéri embertársait, hogy ne haragudjanak reájuk és ne nevéssék ki őket, hanem imádkozzanak lelkük üdvösségeért.

7. A szatirikus, allegorikus és tanítóköltészet.

A hősmondák, lovagregények, legendák egy, a valóságtól távolálló, magasztos, eszményi világot tükröztetnek vissza és a középkor ideáлизmusának, vallásos, hazafias, lovagi eszményekért hevülő szellemének megnyilvánulásai. Megvoltak azonban a középkori francia iroda-

¹ A felakasztottak balladája.

lomnak a maga realistái is, akik a körülöttük zajló, közönséges, mindennapi élet megfigyelésére szorítkoztak s a fennkölt ideálok kultusza helyett a mulattatás, csufolódás, az emberi gyarlóságok, társadalmi visszasságok kigúnyolása volt a céljuk. Ezt a realista és szatirikus költészetet az *esprit gaulois*, a vidám, könnyelmű, tiszteletlen, tekintélyromboló, mindenből csúfot űző, sokszor illetlen gall szellem sugalta, amely, ha nem is azonos a francia szellemmel, annak mindenesetre lényeges alkotórésze. Ez az irodalom nem a lovagregények közönségének, az udvari és előkelő köröknek, hanem első sorban a városi polgárságnak és köznépnek készült, annak izléséhez és igényeihez alkalmazkodott.

E realista és szatirikus irodalomnak két fő műfaja van : az elbeszélés (*fabliau*) és az állatregény. A fabliauk leginkább mulattatás céljából, néha erkölcsjavító céllal valami köznapit történetet beszélnek el. Ezen elbeszélések tárgya a legtöbb esetben nem a költő képzeletében született meg ; szájról-szájra adott, népies jellegű, a legtöbb nép költészetében feltalálható történetek ezek, melyeknek helye s elterjedési módja sokat foglalkoztatta a tudósokat és különböző feltevésekre nyújtott alkalmat. Egy részük Keletről, a mesemondás ősi hazájából, Indiából s a vele szomszédos országokból, Perzsiából és Arábiából került bele részint írásbeli, részint szóbeli úton az európai népek költészetébe ; nagy részük keletkezési idejét és helyét lehetetlen kinyomozni. Bennük az egész középkori francia társadalom felvonul szemünk előtt : az egyházi és világi nagyurak, akik aránylag kiméletlen elbánásban részesülnek ; a fontoskodó, fősvény polgárok ; a földi javakkal túlsokat törődő falusi plébánosok és szerzetesek ; az együgyű, ravasz parasztok, szolgák, koldusok ; megcsalt férjek, csapodár asszonyok stb. Kedvenc tárgyak a házasságtörés.. Egy részük pusztán vidám és mulatságos, nagy részük azonban illetlen, trágár,

cinikus. A nők nagyon kedvezőtlen színben vannak bennük feltüntetve: hiúk, könnyelműek, kacérak, gonoszok, ravaszok, a csalás és színlelés az életelemük. Mintegy százötven fabliau maradt reánk a XII. s főleg a XIII. századból; a legrégebbi, *Richent*, egy kerítőnőnek és fiának korfestő szempontból érdekes története, 1159-ből való. Nagy részük nyolc szótagos, páros rímű versformában van írva. Szerzőik, akiknek nagy részét nem ismerjük, a köznép, a vásárok és terek durva közönsége számára írták őket, innen *fabellae ignobilium* nevük, azonban tudjuk, hogy ezeket a sikamlós történeteket nemes urak, sőt még nők is szívesen hallgatták.

Költői értékük általában csekély. Irodalomtörténeti fontosságuk abban áll, hogy e fabliauk voltak egy, széles körben elterjedt folklore-anyagnak Nyugat-Európában első irodalmi feldolgozásai, másrészt pedig, hogy ezek voltak fő forrásai a későbbi prózában írt novellagyűjteményeknek, mint amilyen Boccaccio *Decameroné*-ja.

Az állatregények hősei: a ravaszságával minden erőszakon diadalmaskodó róka (*Renard*), az erős, de együgyű farkas, a nehézkes és falánk medve (*Isengrin*), a haragos, önző, de alapjában szelíd oroszlán (*Noble*), a szamár (*Bernard*), a macska (*Tibert*), a kakas (*Chantecler*) stb., vagyis ugyanazon állatok, mint amelyek az ókori mesékben szerepelnek. A francia regényekben azonban, mint látjuk, az állatok személyneveket és pedig legtöbbször germán eredetű személyneveket viselnek. E regények egymással lazán összefüggő történetekből állanak, melyekbe a szereplő állatok azonossága s az állati és emberi tulajdonságokat egyesítő, állandóan egyforma jelleme visz bele bizonyos egységet. Az ókori állatmesét jellemző tanító szándék, erkölcsi irányzat hiányzik belőlük, céljuk kizáróan a mulattatás s a középkori hűbéri társadalom eleinte enyhe, később egyre keserűbb szatírája, amelyben az oroszlán a királyt, a farkas és a medve a királyi udvar-

ban élő hatalmas hűbéreseket, a róka az engedetlen, rebellis hűbérurat jelképezi.

Négy ilyen állatregény maradt fenn: *Le roman de Renard*, *Le couronnement de Renard*, *Le nouveau Renard* és *Renard le contrefait*. Az első nagy részében a XII. század második feléből való, több, nagyrészt ismeretlen szerző műve és minthogy keletkezésében az iskolákban magyarázott ókori állatmesék, mint Phaedrus és Avianus meséi, azután némely középkori latin művek, mint Nivard *Ysengrimus*-a (1148), valamint a nép körében forgó, szájról-szájra járó állatmesék egyforma mértékben közreműködtek, félig tudós, félig népies eredetű irodalmi termék. A mintegy százezer, nyolc szótagú versorból álló regény nagy népszerűségét köszönhetette épúgy a benne foglalt vidám, mulatságos meséknek, mint könnyed, eleven, változatos stílusának. Jellemző a szerző felfogására, hogy regényében általában a gyengék aratnak diadalt a hatalmasokon. A róka, amely legyőzi az oroszlánt, a medvét s a farkast, alul marad a kakassal, a macskával, a hollóval, a cinegével való küzdelemben. Leghíresebb része a regénynek a *Jugement de Renard*. Az oroszlán, az állatok királya, egy Áldozócsütörtökön törvénynapot tart, melyre megidézi a rókát is, akinek sok bűn terheli a lelkét. A róka nem jelenik meg, megjelennek azonban a többi állatok és igen sok vádat hoznak fel ellene. Az oroszlán végre beleún a sok panaszkodásba és hajlandó lenne a rókának bűneit megbocsátani, azonban gyászmenet érkezik, a kakassal élükön tyúkok jönnek bepanaszolni a rókát, aki ismét megfojtotta egyik társnőjüket, annak holttestét hozzák magukkal egy koporsóban. Az oroszlán bösz haragra gerjed és elküldi a rókáért a medvét, majd a macskát, de mindegyik a róka törébe esik és sebekkel borítva s a róka nélkül tér vissza. Végre megjelenik a róka, mert látja, hogy legjobb lesz gaztetteit nyíltan bevallani és kegyelmet kérni

A király meg is bocsát neki, a róka pedig megígéri, hogy bűneinek levezeklése végett elzarándokol a Szentföldre. Ez a rész a hűbéri igazságszolgáltatásnak maró szatírája s egyúttal a hősköltészetnek szellemes paródiája.

A három utóbbi rókaregény jóval gyengébb; a vidám, mulattató elem rovására a szatíra egyre jobban előtérbe nyomul bennük, az állatok egyre jobban kivetkőznek természetes állati mivoltukból és groteszk szimbolumokká lesznek. A *Renard le contrefait*, az utolsó rókaregény már nem egyéb tudákos tákolmánynál, tele homályos allegóriákkal, politikai fejtegetésekkel, tudományos értekezésekkel *de omni re scibili et quibusdam aliis*.

A XIII. századtól kezdve nagyban virágzik a tanköltészet, melynek művelői elsősorban papok, akik latinul nem tudó világiak számára írják műveiket. E költemények irodalmi értéke csekély, nagy részük latin munkák után készült verses fordítás vagy kompiláció. Szerzőiknek legtöbbször nem annyira tudományos ismeretek közlése, mint inkább bizonyos vallási és erkölcsstani tanulságok levonása a fontos. A középkori embert a világegyetem, a természet nem önmagában véve, hanem csak mint vallási jelkép, mint Isten hatalmának, bölcseségének, jóságának megnyilatkozása érdekli. Ez az allegorizáló célzat jellemzi azokat a nagyterjedelmű verses természetrajzokat (*bestiaire, lapidaire*), amelyek az állatoknak köveknek, madaraknak tulajdonságait írják le s melyek, közül a legrégebbiek *Philippe de Thaon*-nak (kiejt. : tā) a XII. század első felében készült munkái, valamint az összes természettudományokat felölelő enciklopédia-szerű munkákat (*image du monde, trésor*). Tekintélyes számban készülnek pedagógiai tanköltemények (*doctrinal, chastement*), erkölcsstani munkák (*bible*), kisebb, gyakran szatirikus célzatú vitaköltemények (*débat, bataille*). Minde munkáknak csak kortörténeti szempontból van jelentőségük.

A középkori francia allegorikus és tanítóköltészetnek leghíresebb terméke a *Roman de la Rose*, amelynek első, kisebb részét *Guillaume de Lorris* (kiejt.: lorisz) (szül. 1225 és 1240 közt), második részét pedig *Jean Clopinel* (szül. 1240 körül) írta. Mindkettő iskolázott, az ó- és középkori latin irodalomban jártas író volt, munkáik azonban lényepesen különböznek egymástól.

Guillaume de Lorris műve szerelem könyve, *ars amandi* akar lenni. Egy álom retében be akarja mutatni azon akadályokat, melyek az igaz, őszinte, gyengéd szerelem útjában állanak s azokat a módokat, melyek segítségével a szerelem végül győzedelmeskedik. A regény főhőse maga a költő, mint húszesztendős ifjú, aki azt álmodja, hogy egy szép májusi napon betéved egy csodaszép kertbe, a Szerelem kertjébe s ott le akar szakítani egy rózsát, amely a szeretett nő jelképe. A rózsza leszakítása azonban nem megy könnyen az ifjúnak; heves harcot kell vívnia, melyben különböző mithológiai személyek s allegorikus alakok vesznek részt, mint a Szemérem, Félelem, Veszedelem, Irigység, Szánalom, Rágalom stb., egy részük az ifjú mellett, más részük ellene.

Guillaume de Lorris regényét, melynek írása közben latin és francia mintaképek egyaránt lebegtek előtte, előkelő olvasók számára írta. Finom lélektani elemzések csinos leírásokkal és találó arcképekkel váltakoznak benne. Stílusa előkelő, könnyed, világos.

Guillaume de Lorris fiatal korban meghalt és nem fejezte be regényét. Folytatására 1270 körül Jean Clopinel vagy Jean de Meung vállalkozott, aki elődjének tökéletes ellentéte. Nem finom, előkelő, nagyvilági stílművész, hanem durva, szabadszájú, szatirikus író és nagyképű, fontoskodó tudós és filozófus. Művében a tulajdonképeni tárgy, a rózsza meghódítása s a finom, gyengéd szerelmi érzés rajza egészen háttérbe szorul, ő a regényt csak keretül használja, hogy benne merész és cinikus

erkölcstaninézeteit kifejtsestörténeti, természettudományi stb. ismereteit közölje. Nem nőtisztelő, mint Guillaume de Lorris, megveti és gyűlöli az asszucnyokat, nincs az az aljasság és gonoszság, amit fel ne tenne róluk, de azért nem aszkéta, mert tisztában van a szerelem jelentőségével, meg van győződve, hogy az hatalmas természeti erő, el nem fojtható ösztön, mellyel a természet a faj fenntartásáról akar gondoskodni. Ezért intéz a papi nőtlenség ellen heves támadásokat, melyek Rabelaisra emlékeztetnek. Az az epizód, melyben Faux-Semblant, a kétszínűség allegorikus alakja kifejti elveit s leleplezi eszközeit, rendkívül éles támadás a szerzetesek, főleg a domonkosok ellen. Műve laza, rendszertelen, formátlan, áradozó, homályos, de telve van erővel, lendülettel.

Ma ezt az első részében hideg, mesterkélt, a második részében durva, nyers, művészietlen regényt nem tudjuk élvezni. A középkor második felében azonban szinte hihetetlen népszerűségnek örvendett, amit csupán azzal lehet megmagyarázni, hogy egyesítette magában a középkor kettős szellemi irányát: a lovagvilág idealizmusát és a polgárság realizmusát. Heves vitákra adott alkalmat még a XV. században is. Gerson, a híres párisi hittudós is írt ellene egy vitairatot, amelyben azt állítja, hogy ennek a romlott, erkölcstelen regénynek írói még Judásnál is inkább rászolgáltak a kárhozát tűzésére, azt azonban elismeri róla, hogy *«in loquentia gallica non habet similem»*. Hatása a francia irodalomra nem volt kedvező, mert a XIV. század második felének s a XV. századnak irodalmában az allegorizáló hajlam túltengése részben erre a regényre vezethető vissza.

8. A drámai költészet.

A középkori francia drámai költészet egy századdal később indul fejlődésnek, mint az epikai s lírai költészet, és csak a középkor két utolsó századában, a XIV. és XV. században vesz hatalmasabb lendületet. Ebben az időszakban nagy számban írnak komoly és víg színdarabokat, színjátszó társulatok alakulnak s a színházlátogatás nem előkelő körök mulatsága, hanem tömegélvezet, a városi lakosságnak kedvenc szórakozása.

A komoly dráma első sorban tanító célzatú, a hívők lelki épülését szolgáló vallásos dráma ; célja a kereszténység történetének és tanításainak a tömegek körében való népszerűsítése megható, szívhez szóló drámai ábrázolások útján. Miként a görög tragédiának, úgy a középkori komoly francia drámának is az Egyház, a templom volt a bölcsője, magából az isteni tiszteletből, a szertartásokból vette eredetét. A XII. században Franciaországban sok szép új templom épült, sok régi templomot pedig újjáépítettek. A papok, hogy e templomok vonzóerejét s az isteni tisztelet érdekességét emeljék, e kortól kezdve a mise szövegébe bizonyos prózai, latin nyelvű rövid párbeszédeket ékeltek közbe. E párbeszédekből született meg a liturgikus dráma, melyet a papok magában a templomban adtak elő némely nagy ünnepek alkalmával franciával vagy provençallal vegyes latin nyelven. E liturgikus drámák szerzői az ó- és újszövetség némely részleteit öntötték drámai formába. Így pld. Karácsonykor az Úr Jézus születésének történetét játszották, melyben Mária, Jézus, egy angyal, a Glóriát éneklő gyermekek kara s a pásztorok vettek részt. Ugyancsak Karácsonykor adták elő az okos és balga szűzek drámáját, egyéb ünnepeken pedig a prófétáknak, az aprószenteknek, szent Pál megtérésének, Lázár feltámadásának történetét.

A liturgikus dráma egyre nyer jelentőségében, úgy hogy lassanként egészen különvállik az isteni tisztelettől, önállóvá lesz; előadásában a papok mellett világiak is kezdenek résztvenni, aminek az a következménye, hogy már nem magában a templomban, hanem a templom előcsarnokában vagy az előtte lévő téren adják elő és pedig nem latin, hanem már francia nyelven. Ennek az átmeneti kornak jellegzetes maradványa a *Jeu d'Adam*, egy Ádám-dráma a XII. század második feléből, egy angol-normann tájnyelven és nyolc szótagú verssorokban írt darab, melynek szövege francia, a hozzávaló utastítások pedig latin nyelven vannak megszerkesztve. E dráma nemcsak az első emberpár bűnbeesését, hanem Káin és Ábel bűnbeesését is felöleli, utolsó részében pedig a próféták is megjelennek és megjövendölik az Üdvözítő születését sküldetését. Egy másik, ugyane korból való dráma, a *Jeu de la résurrection*, töredékes alakban maradt reánk.

A XIII. században a dráma megszűnik az isteni tisztelet toldaléka, kiegészítő része lenni s már nem a templom belsejében vagy előtte, hanem tőle függetlenül a város valami közterén adják elő. E korszak érdekes emléke *Jean Bodel* Szent Miklós drámája (*Le jeu de Saint-Nicolas*), amely valószínűleg a XIII. század elején Arras városában került színre szent Miklós napján. Ez a darab részben egy muzulmán király udvarában, részben a csatatéren, ahol a keresztények és pogányok megütköznek, részben pedig egy korcsmában játszik. Cselekvénye igen mozgalmas; megható, pathetikus, csodálatos és fenséges jelenetek reálisztikus, köznapi jelekkel váltakoznak s a muzulmán király, a keresztény harcosoknak megjelenő és halálukat megjövendölő angyal, a pogány fejedelmet egész népével együtt megtérítő szent Miklós mellett tolvajnyelven beszélő, csapásokban tivornyázó betörők is szerepelnek.

Ez a szent Miklós-drâma nyitja meg a sorozatát a drámai miraculumoknak, amelyek a XIV. században igen nagy kedveltségnek örvendettek. Tárgyuk rendszeren valami csodálatos történet, melyben leginkább Szűz Mária, néha pedig valamely szent szerepel, aki a helyes útra vezet egy megtévedt bűnöst vagy pártfogásába veszi valami buzgó hívét. E darabok tulajdonképen nem egyebek, mint párbeszédese formába öntött «jámbor elbeszélések», amelyek helyenként némi drámai érzékről és megfigyelő képességről tesznek szert. E korban több francia városban voltak akadémia-féle társulatok (*puis*), melyeknek Mária volt a védőszentje s amelyek költői versenyek és színelőadások rendezésével is foglalkoztak. Az a negyvenkét miraculumból álló gyűjtemény (*Miracles de Notre-Dame*), amely a XIV. század második feléből fennmaradt; valószínűleg egy ilyen társulatnak műsorán szerepelt.

A XV. század a misztérium virágzásának időszaka. A misztérium (franciául *mystère*) nem a *mysterium*, hanem a *ministerium* szóból ered és szolgálatot, cselekvést, színjátszást jelent. A XV. században olyan vallásos színdarabot értenek alatta, amely tárgyát az ó- vagy újszövetségből, szentek legendáiból s kivételesen a történelemből meríti. A misztérium különleges középkori drámai műfaj, egészen más, mint az ókori s a modern dráma. Igen nagyterjedelmű, van olyan, amelyik 60.000 sorból áll. Nem egyfolytában játsszák, hanem több részletben, több vasárnap délután, több száz ember szerepel benne sok ezer főből álló közönség előtt. Szerkezetileg nem egységes, inkább egymás mellé helyezett látványos képekből áll; nem egységes a drámai hangulat szempontjából sem, mert a komoly és fenséges jelenetek vidám, gyakran groteszk jelenetekkel váltakoznak benne.

A misztériumokat nem hivatásos, a színészetet foglalkozásszerűen űző színészek, hanem műkedvelők rendezik

és játsszák. E célból az egyes városokban egyesületek (*confrérie*) alakultak, melyeknek megvoltak a maguk alapszabályai, alapítványai és jövedelmei s melyek tagjai sorában szerepelt az egyes városok valamennyi társadalmi osztálya: a papok, kereskedők, diákok, gazdag polgárok és kisemberek egyaránt. E színjátszó társulatok közül a leghíresebb a *Confrérie de la Passion* volt, mely a XIV. század vége felé Párisban alakult s mely egy 1402-ből való királyi okirat értelmében egyedül volt jogosítva arra, hogy a francia fővárosban misztériumokat játsszék. E társulat egészen 1548-ig adott elő misztériumokat, amikor is a párisi főtörvényszék a misztériumjátsszást eltiltotta. Nők a misztériumokban nem igen szoktak szerepelni, a nőszerepeket rendszeren fiatalemberek játszották.

Az előadásokat rendszeren valamely ünnepnappal kapcsolatban tartották. A díszletek, ruhák stb. költségei nem ritkán tekintélyes összegeket tettek ki, azoknak fedezését egy-egy fejedelem vagy gazdag úr, a papság s legtöbb esetben az egyes községek vállalták. Ezeknek az előadásoknak támogatása ugyanis közérdek volt, mert azok a városok egész lakosságának mulattatására szolgáltak és a polgárságnak tekintélyes hasznot jelentettek. A tiszta jövedelmen azután a vállalkozók és a színészek megosztották.

A színpad, melyen a misztériumokat játszották, nem olyan volt, mint a mai színpad. Igen tágas és hosszú volt s feliratokkal megjelölt, egymás mellett álló színekre oszlott, melyek a paradicsomot, a poklot, Jeruzsálemet, Názáretet, a tengert, vagyis a cselekvény különböző színhelyeit ábrázolták igen kezdetleges módon: egy karosszék ábrázolta a királyi palotát, pár fa az erdőt, egy parányi medence a tengert. A drámát egyfolytában, megszakítás nélkül játszották. Ha a színészek egy jellel végeztek, amely után más helyen játszó jelenet

következett, akkor egyik színről egyszerűen átvonultak a másikra s ott azonnal folytatták a játékot. A színpadot időközönként eltakaró függöny és díszletváltozások nélkül is teljes volt a közönség illúziója. A díszletek és gépek igen kezdetlegesek voltak; a Jézust és Máriát, valamint az ördögöket játszó színészek kivételével a szereplők közönséges ruháikban játszottak és szerepük eljátszása után nem vonultak a kulisszák mögé, hanem a nyílt színen maradtak, hogy annak térségei ne maradjanak üresen.

A leghíresebb középkori francia misztérium, *Arnould Gréban* párisi papnak Jézus szenvedéséről szóló *Passion*-ja, melyet 1450 körül játszottak először, mintegy 34.000 versből áll. Előadása négy napot vett igénybe s mintegy négyszáz szereplő vett benne részt. Ez a misztérium nemcsak Jézus életét öleli fel, hanem a világ teremtésétől fogva a Szentlélek eljövételéig jóformán az egész ó- s újszövetséget és bővelkedik megindító, hatásos jelenetekben.

A misztériumok irodalmi értéke csekély; úgy szerkesztés, mint jellemzés dolgában nagyon kezdetlegesek; a drámai erő és lendület hiányzik belőlük; stílusuk, verselésük pongyola, művésztelen. Az bizonyos azonban, hogy a maguk korában nagy szolgálatot tettek; szemléletes formában, élőképekben mutatták be a kereszténység nagy igazságait s történetének kiemelkedő mozzanatait és ezzel nagy mértékben hozzájárultak a tömegek lelki épüléséhez.

Sorsukat a misztériumok nem kerülhették el. A komoly, vallásos elem rovására egyre jobban tért foglalnak bennük a köznép mulattatására szánt durva jelenetek, amelyekben a jobbérzésű és fejlettebb izlésű katolikusok és protestánsok egyaránt megbotránkoztak. Párisban ezért 1548 óta nem is játszottak többé misztériumokat, vidéken azonban e népszokás még a XVII., sőt a XVIII. században is tartotta magát.

A francia víg dráma legrégebbi termékei a XIII. századból valók. E századból két érdekes darab maradt reánk, melyeknek azonban a XIV. században nem volt folytatása. A XIV. században a komoly dráma már nagyban virágzik, a vígjáték fejlődésében ellenben valami megmagyarázhatatlan fennakadás áll be. A következő században azonban a vígjáték is hirtelen fellendül és a tökéletesség aránylag magas fokára emelkedik.

A középkori francia vígjáték részint világi, részint egyházi eredetű. Kétségtelen, hogy az énekmondók műsorán, akik tulajdonképpen a római histriók közvetlen utódai voltak, nemcsak hősköltemények, lovagregények, fabliauk, hanem drámai jelenetek (*dit, monologue, dispute*) is szerepeltek, amelyekből egy-kettő fenn is maradt, mint például a *Le garçon et l'aveugle* című a XIII. század második feléből. Azt is tudjuk, hogy maguk a papok is rendeztek a sekrestyékben bizonyos napokon, mint amilyen volt a «bolondok ünnepe» s a «szamár ünnepe», groteszk, paródiaszerű drámai ábrázolásokat, amelyek szintén némely római szokások maradványai voltak s amelyek csak a zsinatok erélyes tiltakozásai után szűntek meg.

E kezdetleges bohózatok egy-két kivétellel elvesztek, egy szerencsés véletlen azonban megőrizte számunkra a XIII. századból Adam de la Hallenek két igen érdekes vígjátékát. *Adam de la Halle* arrasi költő volt, aki 1230 táján született s aki 1262-ben, mielőtt szülővárosát elhagyta, hogy tanulás céljából Párisba menjen, Arrasban előadatta *Le jeu de la feuillée* c. darabját. Később elkerült Nápolyba Anjou Károly udvarába, ahol valami udvari költői és mulatságrendezői tisztet tölthetett be. Ott írta 1285 körül *Robin et Marion* c. pásztorjátékát.

A *Jeu de la feuillée* egy egészen sajátos, eredeti darab, amelyben szerepel maga a Párisba készülő költő, atyja, aki nem szándékozik neki pénzt adni, egy orvos, egy erekljemutogató barát, egy korcsmáros s több arrasi

polgár tündérekkel és allegorikus alakokkal egyetemben. A darab tehát az Aristophanes-féle látványos és szatirikus vígjátéknak s tündérvjátéknak különös vegyülete, olyanféle, mint egy mai *revue*. Helyi vonatkozásaival, szatirikus célzásaival nagyon mulattathatta azt a kisvárosi társaságot, amely előtt eljátszották.

A *Jeu de Robin et Marion* pásztorjáték, drámai formába öntött idill, melyhez a költő zenét is írt. Mint a mai operettben, zenés és beszédes jelenetek váltakoznak benne. Egy pásztor és egy pásztorleány szerepel ebben a darabban; a leányt egy lovag el akarja csábítani s mikor szép szóval nem megy a dolog, lovára kapja a leánykát s el akarja rabolni. Ez azonban ellenáll és kiszabadítja magát a lovag karjai közül. A szerencsés megoldást azután a pásztorok játékokkal és táncokkal ünneplik meg. A darab személyei nem hamis, nem konvencionális, hanem igazi pásztorok s az egész darab a falusi életnek friss, eleven rajza.

A XV. században a komoly drámával, a misztériummal párhuzamosan a víg dráma is felvirágozik. A vígjátékok előadására is Párisban, valamint a vidéki városokban műkedvelőkből alakuló társulatok keletkeznek, melyek közül főleg két párisi társulat tett szert nagy hírnévre. Az egyik (*Les clercs de la Basoche*) törvényszéki irnokokból, bírósági alkalmazottakból alakult a XIV. században s a XVI. század végéig fennállott. A másik (*Les enfants sans souci*) valószínűleg azokból a «bolondokból» alakult, akik régebben a templomokban játszottak bohókás jeleneteket, akiket azonban a zsinatok végzése értelmében az Egyház kénytelen volt a templomokból kizárni. E társulatnak megvolt a maga különleges szervezete; élén állt a bolondok fejedelme (*prince des sots*); tagjai diákokból, bohémekből, mesteremberekből verődtek össze s úgy mint az udvari bolondok, felerészben sárga, felerészben zöld ruhát viseltek, fejükön pedig számárfüles csörgő sapkát.

A XV. században a vígjátéknak három fajtája alakult ki: a bohózat (*farce*), a morálitás (*moralité*) és a *sottie*. A *farce* a hallgatók mulattatására szolgáló, gyakran durva, trágár tárgyú darab, tulajdonképpen nem egyéb, mint drámai alakba öltöztetett fabliau. Személyei jól megfigyelt, köznapi emberek, akik mindenféle komikus helyzetekbe kerülnek. A XV—XVI. századból mintegy százhatvan *farce* maradt fenn, melyek közül a *Farce de Pathelin* a legnevezetesebb. Ennek a bohózatnak főhőse egy ravasz, eszközökben nem válogató zúgprókátor, aki csúful rászéd egy hiszékeny posztókereskedőt, aki azonban végül maga is póruljár, mert egy együgyű pásztor, akit a bíróság előtt védelmezett, túljár az eszén és nem tudja rajta a perköltséget behajtani. Ez a darab kitűnően van felépítve; a jelenetek szervesen kapcsolódnak egymásba; felesleges epizódok nem hátráltatják a cselekvényt; valódi drámai élet lüktet benne; az ügyvéd, a posztókereskedő, a bíró s a pásztor alakja egyaránt jól meg van rajzolva; stílusa is eleven, természetes. A darab 1464-ből való; szerzőjének nevét nem ismerjük, bárki volt, nem közönséges drámaírói érzékkel volt megáldva. Ennek tulajdonítható, hogy négyszáz év óta mindenkor akadtak olvasói és hallgatói s még ma is szerepel a párisi *Théâtre-Français* műsorán; 1913-ban a budapesti Nemzeti Színházban is színre került.

A *moralité* nem annyira mulattató, mint inkább tanító és erkölcsjavító célzatú műfaj, melynek szereplői allegorikus alakok, különböző erények, bűnök, felfogások, eszmék megismerésének eszközei. E mesterkelt műfajnak fel lendülését csakis a középkor sajátos allegorizáló szenvedélyével lehet megmagyarázni. Egyike a legtipikusabb efajta daraboknak a *Condamnation du banquet*, *Nicolas de la Chesnaye* (kiejt.: sene) orvosnak műve, melyben az evéssel és ivással kapcsolatos bűnök s rossz szokások és a mértéktelenségből folyó betegségek küzdenek egymással.

A *sottie* szatirikus célzatú, aktuális, gyakran politikai tárgyú színdarab, amelynek szereplői azon ürügy alatt, hogy nekik, mint «bolondoknak», minden megvan engedve, sokszor kiméletlen támadásokat intéznek némely hatalmasságok és intézmények ellen. Különösen virágzott a *sottie* a XVI. század elején XII. Lajos alatt s *Pierre Gringore*, akit Hugo szerepeltet *Notre-Dame* című regényében, volt legkiválóbb művelője. 1512-ben nagy hatással játszották Párisban *Sotie du prince des sots* című darabját, amelyben az allegoria meze alatt hevesen támadta a pápaságot és háborúra izgatta ellene a népet.

9. A történetírás és az elbeszélő próza.

A történetírás Franciaországban latin nyelvű évkönyvekkel, krónikákkal és életrajzokkal kezdődik, melyek már a középkor első feléből tekintélyes számban maradtak fenn. A francia nyelv történeti munkákban először a XII. században tűnik fel és jellemző, hogy ezek az első kísérletek (Gaimar : *Estoire des Engles*, Wace : *Roman de Rou*) nem prózában, hanem versben vannak írva.

A prózai történetírásnak legelső érdemes emléke Villehardouinnak krónikája. *Geoffroy de Villehardouin* (kij.: vilárduē) (született 1152 körül) előkelő champagnei nemes volt, aki mint diplomata s katona részt vett és nevezetes szerepet játszott a negyedik kereszteshadjáratban. Nem is tért vissza hazájába, Thrákiában telepedett le, ott is halt meg 1213 tájban. Élete utolsó éveiben írta meg krónikáját, melyben be akarta bizonyítani, hogy a negyedik kereszteshadjárat vezetőit tőlük független körülmények kényszerítették arra, hogy eredeti tervüktől eltérve a Szentföld helyett Konstantinápoly meghódítására vetették rá magukat. Műve tehát védőírat akart lenni sajátmagának és társainak igazolására, ezért nem mindig őszinte s igazmondó és nem

mindig elfogulatlanul ítéli meg az embereket és eseményeket.

Villehardouin krónikája a francia prózának első becses emléke, amely irodalomtörténeti jelentőség dolgában a Roland-mondával egyértékű. A szerző nem olvasásra, hanem élőszóbeli előadásra szánta művét s a mód is, ahogyan az eseményeket elbeszéli, a hősmondákra emlékeztet. Igen jól meg tudja figyelni és elmondani a dolgokat; stílusa egyszerű, világos, erőteljes és festői.

Nem kevésbbé jelentékeny egyéniség volt *Jean de Joinville* (1225—1317), szent Lajos király kedves embere és életrajzírója. Ő is champagnei nemes volt, aki résztvett a nagy király első kereszteshadjáratában. Munkája két, különböző időben és célból készült részből áll; első része emlékirat, amelyben elbeszéli a Szentföldön szerzett tapasztalatait és benyomásait, második része pedig szent Lajos dicsőítésére szánt magasztaló irat.

Joinville őszinte, buzgó, de nagyon hiszékeny, minden kritikai érzéket nélkülöző, az események mélyére nem látó író. Műve nem is történeti, hanem lélektani szempontból érdekes; látunk benne egy XIII. századbeli francia lovagot a maga természetes, leplezetlen valóságában. Nem szent, mint ura, a nagy francia király, a keresztény hősnek eszményi mintaképe, hanem átlagember azon az erkölcsi és szellemi színvonalon, melyre kortársai a kereszténység és a lovagság kettős hatása alatt általában fel tudtak emelkedni.

A XIV. század legkiválóbb történetírója, Jean Froissart, egészen más egyéniség, mint Villehardouin és Joinville. *Jean Froissart* (szül. 1337 körül) polgári származású pap volt, aki majdnem egész életét fejedelmi udvaroknál s főúri házaknál töltötte és pedig nemcsak Franciaországban, hanem Angliában és Flandriában is. Mindenütt voltak előkelő pártfogói, akik nemcsak, mint történetírót, hanem mint regény- és versírót is méltányol-

ták. Az a körülmény, hogy igen előkelő összeköttetései voltak s kora nagy eseményeinek vezető embereivel személyesen nyílt alkalma érintkezni s tőlük adatokat gyűjteni, képessé tette arra, hogy a száz éves háború korának történetét megírja. Krónikájában nem kritikus és oknyomozó történetíró, hanem kíváncsi, felszínes reporter módjára adja vissza ennek a mozgalmas kornak életét. Az ütközeteket, lovagi tornákat, ünnepélyeket előszere-tettel írja le és hű képet nyújt arról, hogy a XIV. század előkelő emberei hogyan éltek, háborúskodtak, öltözködtek, szórakoztak, gondolkodtak, éreztek. Cseppet sem elfogult; hazafias előítéletek látását nem zavarják; se nem francia-, se nem angolpárti; mintha nem is volna hazája, annak a főúrnak a pártján van, akinek kegyeit élvezi, de azért igyekszik lehetőleg független maradni s nem hamisítani meg az igazságot. Osztályelőítéletei azonban vannak; a nemességgel szemben elfogult; egy, a kardot jól forgató nemes embernek sok kegyetlenséget és igazságtalanságot meg tud bocsátani; a köznépet gyáva, aljas, tudatlan tömegnek tekinti és mélységesen megveti. Erkölcsi felfogása általában véve nem valami emelkedett; a legnagyobb bűnökről is hidegen, részvétlenül, kárhoztatás nélkül beszél. Látszik, hogy a száz éves háború szörnyűségei az ő erkölcsi érzékét, a jóról és a rosszról való felfogását is megzavarták.

Hasonlóképen befolyásos udvari ember volt a gazdag flamand polgári családból származó *Philippe de Commines* (1446—1511), aki egyideig Merész Károly burgundi hercegnek volt bizalmasa és diplomatája, majd elárulva urát XI. Lajos francia király szolgálatába lépett. Mint XI. Lajos embere, Commines nagy befolyásra és vagyonra tett szert, azonban a király halála után kegyvesztetté lett, börtönbe került s vagyona egy részét elveszítette. Emlékiratai két részből állanak: az első hat könyvben Merész Károly és XI. Lajos küzdelmeit, a két utolsó

könyvben pedig, amelyeket több, mint egy évtizeddel az első rész után írt, VIII. Károly olaszországi hadjáratait írja le.

Commines emlékirataiban sem Joinville kedvességét, sem Froissart festőiségét nem találjuk meg. Commines már igazi történétíró; józan, éles eszű, biztos ítéletű, aki beelát az emberek lelkébe és az események titkos gépezetébe, sőt egyúttal morálista is, aki nem elégszik meg a történeti események száraz elmondásával, hanem erkölcsi tanulságokat is levon belőlük, amelyekről azt hiszi, hogy a fejedelmeknek s a vezető férfiaknak hasznára válhatnak. Védelmébe veszi a királyságot a hatalmas főurak túlkapásaival szemben, de kíváncsún tartja, hogy a királyi hatalom abszolutizmussá ne fajuljon s a rendi gyűlések kellőképpen ellenőrizzék és korlátozzák. Az eszközökben, amelyeket az uralkodók figyelmébe ajánl, nem válogatós; ha nem is megy annyira tulzásba, mint Macchiavelli, ő is megengedhetőnek tartja a cselszövést, megvesztegetést, mint olyan eszközöket, melyek a nyers erőszaknál biztosabban célhoz vezetnek. Amellett buzgó keresztény, aki hisz az isteni gondviselésben s a történelmi eseményekben mindenütt Isten rejtelmes közreműködését sejteti.

A XV. században figyelmünket egy érdekes irodalmi jelenség köti le, amely mindennél jobban mutatja a modern idők közeledését: a verses forma rovására a prózának az elbeszélő költészetben való térfoglalása. E korban nemcsak a régi hősmondák, breton regények és kalandregények öltik fel a prózai formát, hanem tekintélyes számban készülnek eredeti prózai regények és novellák is. A prózai elbeszélő írók közül *Antoine de la Sale* (szül. 1388 körül, meghalt 1469 után) válik ki, egy nagyon mozgalmas életű férfiú, aki mint katona és nevelő élete jórészt részint Franciaországban, részint külföldön Olaszországban, Portugálban előkelő fejedelmi családok-

nál töltötte s egy regényen kívül több erkölcstani, neveléstani stb. munkát írt. Regénye, a *Petit Jehan de Sainttré*, amelyet 1456 körül írt s volt tanítványának, René szicíliai király fiának ajánlott, érdekes és eredeti munka. Hőse egy fiatal apród, akiből egy előkelő udvari hölgy tökéletes lovagot nevel, úgy hogy híretől egész Európa visszhangzik, akit azonban egy napon hölgyének kegyeiből egy durva, nagyerejű és nagyétvágyú, de gazdag apát kiszorít. Ez a regény a lovagvilág dicsőítésének akar látszani; a lovagi tornák, fegyverek, szokások leírása, túlnagy helyet foglal el benne, voltaképen azonban nem egyéb, mint a középkor hősi ideáлизmusának, lovagi eszményének könyörtelen szatirája.

Ugyanez a kiábrándult, anyagiás, csufolódó szellem sugallta a *Quinze joies du mariage*-t, amely a középkori antifeminista szatirikus irodalomnak egyik remekműve s amelyet minden alapos ok nélkül szintén Antoine de la Salenak szoktak tulajdonítani. Szerzője valószínűleg valami világi pap volt, aki éles megfigyeléssel és maró gúnnyal írja le a «házasélet örömeit», azokat a fondorlatokat és cselszövéseket, amelyek a feleség, az anyós, a barátnők s a cselédség részéről a férj ellen, annak becsapására és tönkretetésére irányulnak s amelyekből a férj a maga bárgyuságában mitsem vesz észre, sőt boldognak hiszi magát.

Épúgy nem Antoine de la Sale műve a *Cent nouvelles nouvelles* című elbeszélésgyűjtemény sem, amelyet szerzője 1460 körül írt Fülöp burgundi herceg számára s amellyel a francia irodalomban a prózai novella műfaját meghonosította. Ez egy keretes novellagyűjtemény, olyan, mint Boccaccio *Decameroné*-ja. Az egyes elbeszélések tárgya ugyanaz, mint a fabliauké volt, tehát legtöbbször sikamlós, sőt trágár. Egy részüket olasz novellaírókból, más részüket a szájhagyományból merítette a szerző, aki a stílus és a szerkezet művésziessége s a hangulat válto-

zatossága tekintetében egyaránt messze Boccaccio mögött marad.

Nem ismerjük a szerzőjét egy másik, e korból való érdekes műnek, a *Jean de Paris*-nak sem. Ez egy igen könnyed, kellemes, lendületes stílusban megírt prózai regény, amelyben a szerző elbeszéli, hogy egy ifjú francia király egyszerű párisi polgárnak adva ki magát miként hódítja meg a spanyol király leányát, akit az angol király akart feleségül venni.

II. A RENAISSANCE.

1. Általános jellemzés.

A XIV. század második és a XV. század első fele nyugtalan, zavaros és barbár időszak Franciaország történetében. A száz éves háború siralmas korszaka ez, amelyet az általános eldurvulás és elszegedényedés, a szellemi és erkölcsi züllés jellemez. Franciaország, amely az előző két században politikai, katonai és kulturális téren egyaránt Nyugat-Európa vezető állama volt, visszahanyatlott, sőt egyideig önálló nemzeti léte is kockán forgott. A száz éves háború irodalmi tekintetben is visszavetette Franciaországot. Az irodalmi termelés nem szünetelt ugyan, azonban egyrészt a tudákos és allegorizáló hajlam, másrészt az eszménynélküliség s az eredetiség hiánya, némely mintaképek szolgálai követése jellemzi.

Franciaországnak a középkor vége felé hatalmas versenytársa támad Olaszországban, melynek gazdag, művelt városaiban a XIV. században nagy lendületet vesz a szellemi élet s amelynek e korban már olyan nagy írói vannak, mint Dante, Petrarca és Boccaccio.

Ennek az olasz földön megindult szellemi áramlatnak hullámai Franciaországba aránylag későn, csak a XVI. században jutottak el, később, mint hozzánk, Magyarországra, hol az olasz renaissance már a XV. században, különösen e század második felében, igen élénk visszhangot keltett. Midőn a XVI. század elején VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferenc francia királyok a nápolyi császárságra és a milanói hercegségre táplált igényeik érvényesítése végett seregeikkel Olaszországban megjelentek,

csodálkozva tapasztalták, hogy egy, a magukénál sokkal fejlettebb kultúrájú országba kerültek s nem győzték eléggé bámulni az ottani szebbnél-szebb palotákat, díszkerteket, műtárgyakat s az olaszok fényűző életmódját, finom társadalmi életét. VIII. Károly naivul meg is jegyzi, hogy «csak Ádám és Éva hiányzik ahhoz, hogy a paradicsomba képzelje magát», annyira meglepi, amit Itáliában lát. Visszatérve hazájukba a francia urak új életet kezdenek; régi, kényelmetlen, börtönszerű várkastélyaik helyébe tágas, levegős, művészi butorokkal, festményekkel, szobrokkal díszített palotákat építenek; azokban nagyvilági társaséletet igyekeznek meghonosítani; fényes ünnepélyeket, bálakat, rendeznek; művészeket, költőket, tudósokat gyűjtenek maguk köré.

Maguk a királyok, főképp I. Ferenc, járnak elől jó példával. I. Ferenc a Mediciek és Esték mintájára arra törekszik, hogy társadalmi, művészeti, irodalmi és tudományos téren Franciaországot Olaszországgal egyforma magas színvonalra emelje. Ővele kezdődik a francia udvari élet. Ő az első francia király, aki az eddig vidéki kastélyaiban elszigetelve él s főképp csak gazdálkodással, fegyverforgatással s vadászattal foglalkozó nemeséget udvarába igyekszik csalogatni és finomabb, választékosabb társadalmi élethez szoktatni. Voltak egyéb ambíciói is: méltó akart lenni a *père des lettres* névhez, amellyel mindjárt trónraléptekor udvari emberei felruházták. Francia és idegen művészeket, írókat, tudósokat hívott udvarába; könyveket, kéziratokat, műtárgyakat gyűjtött s támogatta ókori írók francia fordításainak kiadását. A középkori hagyományokhoz csökönyösen ragaszkodó Sorbonne vetélytársaként Budével, a nagy francia humanistával egyetértően megalapította a *Collège de France*-t, amelynek élére rotterdami Erazmust szemelte ki. A királyi könyvtárt, amelyből a *Bibliothèque nationale* fejlődött, Bloisból Fontainebleauban

szállíttatta, a tudósok részére megnyitotta, jelentékenyen gyarapította és elrendelte, hogy a kiadók minden egyes, Franciaországban megjelenő új könyvből egy példányt abba beszállítsanak s végül a királyi nyomdát, a mai *Imprimerie nationale*-t létesítette, tehát három, jelenleg is virágzó, kiváló kultúrintézménynek vetette meg alapját.

Miként Olaszországban, úgy Franciaországban is a renaissance nem csupán az antik görög és latin irodalom újjászületését jelenti. Az ókori és pedig első sorban a latin írók Franciaországban az egész középkor folyamán ismeretesekek voltak, azokat nem volt szükség felfedezni. A középkorban azonban hiányzott a kellő kritikai érzék, történeti távlat és esztétikai fogékonyság az ókori klaszszikusok megértéséhez és élvezéséhez. A középkori embert az ókor nem önmagában, hanem csak a kereszténység szempontjából érdekli; az ókori írók műveiben is vallási és erkölcsstani igazságokat vagy tudományos ismereteket keresett, a bennük megnyilvánuló szabadabb világnézetet és művészi szépségeket képtelen volt megérezni és méltányolni.

A renaissance lényege abban rejlik, hogy a francia irodalom a XVI. század folyamán szakít a középkornak irodalmi formáival s hagyományaival, sőt annak szellemével is és egy új, merészebb, világiasabb szellemmel telik meg, melyet nem önmagából termel ki, hanem Olaszország közvetítésével az antik irodalmakból merít. E kor embereit valami csodálatos életöröm, munkakedv, megújódási vágy hatja át s a középkor túlnyomóan vallásos, természetfeletti és aszkétikus világnézetével szemben egy, az egyéniség felszabadítására s minél teljesebb kifejlesztésére törekvő, az emberi értelemben s a természet jószágában bizakodó, a földi létet nem siralomvölgynek tekintő, hanem annak javait méltányoló naturálista és individuálista világnézet tör utat, amely

nyíltan nem üzen hadat az Egyháznak, azonban lényegesen leszállítja annak az egész életet és gondolkodást irányító szerepét.

A középkorral való szakítást segítette elő a reformáció is. A humanisták és reformátusok eleinte jól megférnek egymással, még I. Ferenc és nővére, Valois Margit is rokonszenvez a reformációval; ez a fegyverbarátság azonban nem volt tartós, a csalódás mindkét részről csakhamar bekövetkezett. A protestánsoknak nem tetszett a humanistáknak vallási tekintetben lanyha, nagyon is szabad, világias, szinte pogány gondolkodása, míg a humanistáknak a protestánsoknak zordon, türelmetlen, minden szabadság elfojtására törő, fanatikus és puritán szelleme vált csakhamar ellenszenvessé s a század második felében, a vallás- és polgárháborúk idején nagy részük nyíltan szembefordult a protestántizmussal s visszatért a katolikus Egyházhoz.

A középkori francia irodalom a maga egészében, ha nem is népi, de mindenesetre a francia lélek talajából sarjadt, sajátosan nemzeti irodalom volt. A renaissance, midőn szakít a középkori francia irodalom hagyományaival és a görög-római irodalom utánzására veti magát, tulajdonképpen magával a francia szellemmel helyezkedik szembe s abba egy idegen szellemet igyekszik belé oltani. Ez erőszakos és természetellenes művelet volt, melynek nyomai három évszázadon át fellelhetők a francia irodalomban. A francia klasszicizmus ugyanis a francia léleknek, a francia népszellemnek nem az a természetes és töből való, természetes hajtása, mint amilyen a középkori francia hősmonda, fabliau vagy misztérium. Nagy gonddal és szakértelemmel ápolt melegházi dísznövény ez, amely hatalmas ágakat hajt, koronként csodálatos virágai is vannak, mégis meglátszik azonban rajta, hogy idegenből ültették át a francia földre és nem tömegeknek, hanem csak egy kiváltságos, pár ezer ember-

ből álló társadalmi osztálynak van módjában benne gyönyörködnie.

2. Novella- és regényírók.

A XVI. században a középkori hőskölteményekből s verss regényekből készült prózai lovagregények, mint *Quatre fils Aymon*, *Ogier le Danois*, *Alexandre le Grand*, *Tristan* stb. továbbra is nagy népszerűségnek örvendek főleg a vidéki nemesség és polgárság körében; a műveltebb olvasóközönség azonban unja ezeket az ósdi, elnyújtott, banális kalandregényeket és jobban kedveli a rövidebb, elevenebb elbeszéléseket, melyek tisztán mulattatás céljából vagy szatirikus és erkölcsjavító cézzal a köznapi élet köréből vannak merítve s amelyek olyan vidám, gyakran trágár történeteket mesélnek el, mint aminőkkel a középkor derekán a fabliauk szerzői szórakoztatták közönségüket.

Az elbeszélők sorában első helyen I. Ferenc király nővérének, Valois Margitnak nevét kell megemlítenünk. *Valois Margit* (1492—1549), akinek első férje Károly alençoni herceg, második férje pedig Henri d'Albret navarrai király volt, korának egyik legtanultabb és legkiválóbb asszonya. Igen jótékony befolyással volt I. Ferencre s jelentékeny része volt abban, hogy ennek a léha, felületes királynak udvara a humanizmus melegágyává lett. Rokonszenvet tanúsított a reformáció iránt is és mint navarrai királyné szívesen látott udvarában olyan írókat, mint Marot, Kálvin és Des Périers, akik gyanus vallási elveik miatt Párisban a Sorbonne vagy a főtörvényszék részéről üldöztetéseknek voltak kitéve. Tudós humanista nő volt; tudott spanyolul, olaszul, latinul, görögül, sőt kissé héberül is. Írt vallásos és világi tárgyú költeményeket, misztériumokat, morálításokat. Leghíresebb műve egy keretes novellagyűjtemény, a

Heptaméron (1558), amelyet Boccaccio *Decameroné*-jének mintájára írt. Ebben előkelő urak és hölgyek, akik egy pireneusi fürdőhelyen időztek s hazautazás közben a hegyi folyók kiáradása miatt egy helyen kénytelenek vesztegelni, unaloműzés végett két napon át történeteket mesélnek el egymásnak.

Ezen novelláknak tárgya nem könyvekből vagy szájhagyományból merített régi história, hanem valami igazán megtörtént, teljes hitelt érdemlő korbéli esemény, amelynek az illető elbeszélők maguk szem- és fültanúi voltak vagy szavahihető egyénektől hallották elbeszélni. Nagyrészt nyers, trágár, a nemi élet körül forgó történetek ezek, melyek furcsa világot vetnek az akkori előkelőkörök műveltségi állapotára.

Még furcsábbak azok a tanulságok és magyarázatok, amelyek ezekhez a durva történetekhez fűződnek. Minden elbeszélés után ugyanis a társaság tagjai vitatkozást rendeznek, amelyben Valois Margitnak alkalma nyílik a kereszténység és platonizmus vegyülékéből kialakult, emelkedett, de gyakran zavaros erkölcsi, vallási és társadalmi nézeteit kifejteni.

Valois Margit udvari embere volt *Bonaventure Des Périers* (1510—1544), egy nagytudományú humanista és Plato-fordító, aki *Cymbalum mundi* cím alatt adott ki egy igen merész, a protestánsok és katolikusok körében egyformán kínos feltűnést keltett vallásellenes röpiratot s aki azután az istentelenség súlyos vádja miatt megtörve s mindenkitől elhagyatva, nagy nyomorban, mint öngyilkos fejezte be életét. *Nouvelles récréations et joyeux devis* c. elbeszélésgyűjteménye (1558) a XVI. századi francia próza kiváló terméke. Des Périers nem annyira az olasz, mint inkább a középkori francia elbeszélők hagyományait követi és minden tanító s erkölcsjavító szándék nélkül egyszerű, eleven stílusban köznapi történeteket beszél el pusztán olvasóinak mulattatása vé-

gett. Egyik elbeszélése alapján írta La Fontaine a tejes-asszonyról és a tejesköcsőgről szóló közismert, bájos meséjét.

A XVI. század legnagyobb regényírója, Rabelais igen érdekes, sokoldalú egyéniség, kinek valóságos regény az élete. *François Rabelais*, mint egy chinoni ügyvéd fia, valószínűleg 1494-ben született s eleinte ferencrendi, majd bencésszerzetes volt. Mint szerzetes sokat tanult, előkelő pártfogókra tett szert; olyan kiváló humanisták, mint Budé és rotterdami Erazmus, állottak vele levelezésben. Vérmérséklete azonban sokkal nyugtalanabb, gondolkodása sokkal szabadabb volt, semhogy a klastromi élet korlátai között meg tudott volna maradni. 1530-ban otthagyja rendjét s feljebbvalói engedélye nélkül világi papnak öltözve Montpellierben orvosi tanulmányokat végez, majd egy lyoni kórházban mint orvos működik. Itt kezdődik irodalmi munkássága: kiadja Hippokrates egy művét és betegeinek szórakoztatására különböző mulattató munkákat. Mint Du Bellay párisi püspöknek háziorvosa Lyonból Rómába megy, hol régiségtannal s természettudományokkal foglalkozik és rendezi az Egyházzal való viszonyát; kieszközli, hogy III. Pál pápa rendjének elhagyása miatt bűnbocsánatban részesíti és engedélyt ad neki orvosi gyakorlat folytatására. Franciaországba visszatérve Montpellierben megszerzi az orvosi oklevelet, majd Du Bellay bíbornok kanonokká nevezi ki. Egy év múlva már megint Olaszországban, Turinban találjuk, majd Metzben, ahol mint városi orvos folytat gyakorlatot, majd ismét Rómában. Élete utolsó éveit Franciaországban töltötte, egyideig Páris mellett a meudoni plébánia javadalmazása volt. 1553-ban halt meg Párisban.

Az a körülmény, hogy egész élete folyamán igen előkelő és befolyásos pártfogókat tudott magának szerezni, mutatja, hogy igen nagytudású, tekintélyes, a maga

sorsát igen ügyesen, nagy hidegvérrel irányító ember volt, tehát korántsem az a könnyelmű, léha, züllött bohém, amelynek regénye alapján az utókor elképzelte.

Rabelais még lyoni tartózkodása alatt, 1532-ben kiadott *Les grandes et inestimables cronicques du grant et enorme geant Gargantua* cím alatt egy népkönyvet. E könyv nagy sikerén felbuzdulva — két hónap alatt szerrinte több példány fogyott el belőle, mint a bibliából kilenc év alatt — megírja három kötetben (1533, 1546, 1552) az óriás Gargantua fiáról, Pantagruelről szóló regényét s közben a regény első kötetét teljesen átdolgozza Gargantua történetét (1534). A teljes regény öt kötetből áll; az utolsó kötet (1564) nem Rabelais műve, hanem valószínű, hogy az ő hátramaradt jegyzetei alapján készült. Ez a Gargantua- és Pantagruel-regény egészen sajátos mű; vidám, szatirikus és fantasztikus elemeknek bizzar vegyülete. Hősei óriások, akik mindenféle valószínűtlen, bohó dolgokat művelnek, akik azonban nem olyan következetesek, mint Swift Gulliverje, mert gyakran kiesnek szerepükből és közönséges emberek módjára cselekesznek. A regénynek az óriáskirályok, Gargantua és Pantagruel mellett igen érdekes alakja Pantagruel barátja, Panurge, egy eszes, jókedvű, vállalkozó természetű, de cinikus, lelkiismeretlen s alapjában gyáva kalandor és Jean des Entommeures, a bátor, erős, tevékeny, durva lelkű, de becsületes szerzetes, aki egy háborúban olyan vitézül harcol, hogy megjutalmazására Gargantua a Loire mellett a thélèmei apátságot építteti, amelynek lakói nem szerzetesek és apácák, hanem előkelő ifjak és leányok, akik egyetlenegy szabályt ismernek: *fay ce que voudras*¹ s akik nemes szórakozásokkal és játékokkal töltik idejüket.

Az első benyomás, amit Rabelais terjedelmes regénye

¹ Tedd, amit akarsz.

bennünk ébreszt, nem kellemes és nem előnyös szerzőjére nézve. Úgy érezzük, hogy nem egyéb ez a regény, mint a malacsnak és tudakosságnak valami groteszk, visszataszító tömkelege. Rabelais valóban nagyon nyers, közönséges, tulságosan népies, illetlen, szinte kéjeleg az ocsmányságokban; olyan, mint egy vásári komédiás, akinek minden eszköz jó arra, hogy a maga durva közönségét megnevettesse. Nagyon szereti fitogtatni a tudományát is; lépten-nyomon idéz hittudósokat, bölcsészeket, jogtudósokat, geográfusokat stb. Nem csoda, ha Voltaire azt jegyezte meg regényéről, hogy «árad belőle a tudakosság, a trágárság s az unalom». A Gargantua előszavában azonban maga a szerző figyelmeztet bennünket, hogy ne elégedjünk meg az első felületes benyomással és igyekezzünk regényének mélyebb, komolyabb értelmét megtalálni, minthogy a jó olvasó szerint olyan, mint a kutya, «a világ legfilozófusabb állata», amely órák hosszatt képes elvesződni egy-egy velős csonttal, mert tudja, hogy az abban rejlő velő a világ legizletesebb és legtartalmasabb tápláléka.

Figyelmesen vizsgálva a regényt, valóban rájövünk, hogy annak szerzője éles megfigyelőképességgel, mélységes emberismerettel, nagy jellemábrázoló képességgel bíró, széles látókörű gondolkodó. Regényében egész korának szatirikus képét adja; kigúnyolja benne az alattvalóik életével mitsem törődő, dícsvágyó, erőszakos, folyton háborúskodó fejedelmeket; a kapzsi, szórszálhasogató, tudatlan bírakat; a nagyképű, fontoskodó, szószátyár, zavaros fejű tudósokat; a henye, csupán az evésnek és ivásnak élő, tudatlan szerzeteseket.

Életfelfogás tekintetében Rabelais igazi renaissance-ember, ellensége a középkori aszkézisnek s az egyéniség bármiféle korlátozásának, fanatikus rajongója a természetnek és a tudománynak. A kereszténységgel nem helyezkedik nyiltan szembe, de igen vékony szálak fűzik csak

hozzá, lelke mélyén ő is épen olyan szabadgondolkodó, mint Des Périers, de óvatosabb, megalkuvóbb. A *Pantagruel*-ben a Physisszel, amelyből a szépség és harmónia ered, szembeállítja az Antiphysist, amely egyfelől a «pápistákat», másfelől pedig «az ördögös kálvinistákat, a genfi imposztorokat» szülte. Szereti az életet mindenféle megnyilatkozásában; dúskálni akar mindama gyönyörökben, melyeket a természet, a tudomány, a művészet nyújthat, a legnyersebb, legállatiasabb érzéki élvezetektől kezdve a legfinomabb szellemi gyönyörökig.

1540-ben egy délfancia nemesúrnak, *Nicolas Herberay Des Essarts*-nak az a gondolata támadt, hogy lefordít franciára egy nagyon népszerű spanyol regényt, a XV. század végén Garcia Ordóñez de Montalvo által megkezdett s mások által folytatott *Amadis*-regényt. Ez a nyolc kötetes regény (1540—1548), amely középkori lovassok hősi és szerelmi kalandjait meséli el, a század második felében nagy népszerűsége tett szert, valóságos breviáriumává lett az előkelő társaságnak, amiben könnyed, kellemes és elegáns stílusának volt nagy része. Mint egy akkori író megjegyzi, olyan nagy volt a tekintélye, hogy «arcába köptek volna annak, aki ócsárolni merte volna».

Folytatói is akadtak; 1550-től 1613-ig a nyolc kötethez újabb tizenhat kötetet írtak, angol, német, holland nyelvre lefordították.

3. Marot és kortársai.

A XV. század nagy francia költőjének, Villonnak, aki a maga egyéniségét egészen belevitte költészetébe s aki a középkor hagyományai alapján egy sajátságos egyéni lírának volt megalapítója, nem akadtak méltó követői. A XV. század második és a XVI. század első felében nagy volt ugyan a költők száma, akik tömegestül gyár-

tották a verseket, nagy részüket azonban a tehetség, az eredetiség, a természetesség hiánya jellemzi. E költők a középkor második felének költői műfajait művelik; Alain Chartier allegorikus költeményeit s a *Roman de la Rose*-t utánozzák; költeményeikben túlteng az allegoria és tudá-kosság; az egyéni érzéseknek, élményeknek, benyomá-soknak nyoma sincs bennük. Józan, modoros versfara-gók, pedáns rímkovácsok ezek a költők, akiknek fogal-muk sincs a valódi költészetről s akik bizonyos nehéz, bonyolult verstani szabályok követésében s főleg minél mesterkéltebb rímek kitalálásában látták a költő fel-adatát. Ezek a tudákos verselők, akiket önmaguk és kor-társaik nem is költőknek, hanem *rhétoriqueur*-öknek neveztek, leginkább valamely fejedelmi pártfogó zsold-ján élő udvari tudósok, káplánok, krónikások, könyv-tárnokok voltak. Egyetlenegy van köztük, aki meg-érdemli a költő nevet, egy belga költő, *Jean Le Maire de Belges* (szül. 1473-ban, meghalt 1525 előtt), ausztriai Margit németalföldi régensnőnek, majd bretagnei Anna francia királynénak udvari embere, aki több ízben meg-fordult Olaszországban s akinek legkiválóbb, a maga korában igen népszerű munkája egy verssel vegyes pró-zai regény, *Illustrations de la Gaule et singularites de Troie* (1509—1513), amelyben, kezdve a világ teremtésén, elme-séli a trójai háborúnak és a trójaiak viszontagságainak s Galliában való megtelepedésének történetét. Művenemszá-raz, élettelen kompiláció; könnyed, kellemes stílusban van írva; csinos leírások, élvezetes történetek vannak benne. A szerző ismeri s fel tudja használni Homerost, úgy hogy méltán tekintjük a legelső francia humanista költőnek.

A XVI. század első felének legkiválóbb költője Marot. *Clément Marot* (1496—1544) a költészet iránt való érdeklődést s a költői tehetséget atyjától örökölte, aki bre-tagnei Anna udvari költője volt. Alain Chartier, a *Roman de la rose*, Villon stb. voltak kedvenc ifjúkori olvas-

mányai; tudott azonban latinul is s az ókori írók közül Vergiliust, Ovidiust, Catullust és Martialist kedvelte. Előkelő pártfogói voltak; eleinte I. Ferenc király nővérének Valois Margitnak, később magának I. Ferencnek volt kamarása és udvari költője, akik több ízben kisegítették a bajból.

Rokonszenvez a protestántizmussal; egy ízben, mint eretnek, börtönbe is kerül, egy más alkalommal pedig kénytelen Párisból Valois Margit navarrai királynénak udvarába, majd onnan Ferrarába menekülni. Ott az Estéknek a tudományokat és művészeteket pártoló, szabad szellemű udvarában talál menedéket, ugyanott, ahová pár évvel később Rabelais és Kálvin is menekül. A ferrarai hercegnek felesége, Renée francia nő, XII. Lajos király leánya, aki az udvarában él, előkelő francia nőkkel együtt szívesen látja a szellemes költőt. Ez azonban haza vágyódik és sok levelezés után sikerül is visszatérnie Párisba, miután előbb Lyonban ünnepélyes fogadalmat tesz katolikus hite mellett. Néhány évig békében él s ez idő alatt sokat ír, majd zsoltárfordításai miatt megint az eretnekség gyanújába keveredik és Genfbe kénytelen menekülni; ott sincs maradása, Olaszországba megy és Turinban hal meg.

Marotnak tehát igen hányt-vetett, viszontagságos élet jutott osztályrészül, amely azonban mélyebb nyomokat nem hagyott hátra költészetében. Léha, könnyelmű, felületese, de szeretetreméltó bohém volt, aki arra született, hogy mint udvari költő előkelő urak és hölgyek társaságában élje le életét. Költészete is nem egyéb verses társalgásnál, «elegáns csevegésnél». Még ha panaszkodik, még ha bajairól, szenvedéseiről beszél, akkor is nehéz komolyan venni, mintha még akkor is hamis mosoly lebegne az ajkán.

Költői leveleket, elégiákat, dalokat, epigrammákat, allegoriákat stb. írt; fordított Ovidiusból és Vergiliusból;

lefordította szent Dávid ötven zsoltárát, kiadta a *Roman de la rose*-t s Villon verseit. Igazi átmeneti író volt a középkor és a renaissance határmesgyéjén; hajlamai inkább az első felé húzták, az utóbbihoz inkább csak azért közeledett, hogy kövesse az I. Ferenc udvarában uralkodó divatot; Villont jobban megértette és szerette, mint Vergiliust, az közelebb állt a szívéhez.

Marot-t nemcsak kortársai kedvelték, hanem a következő két század írói is, és pedig nemcsak La Fontaine és Voltaire, hanem még a komoly, szigorú Boileau is. Hírnevét könnyed, fordulatos, szellemes stílusának, a *style marotique*-nak köszönhetette.

Marot kortársai között a lyoni költők érdemelnek figyelmet. Lyon ez időben az olasz városokra emlékeztető, élénk kereskedelemmel, fejlett iparral bíró, nagy nemzetközi vásárokat rendező, gazdag s művelt város volt, melynek vagyonos polgárai kitüntek a tudományok és művészetek iránt tanúsított érdeklődésükkel. Földrajzi helyzeténél fogva Lyon megelőzve Párist nagy mértékben az olasz kultúra hatása alá került; nagy számban voltak könyvnyomtatói, művészei, írói; az Olaszországba menő franciák s az onnan Franciaországba jövő olaszok rendszeren megállapodtak benne. A XVI. század közepe táján Lyonban egész költői iskola működött, melynek tagjai Petrarcát vallották mesterüknek és finomkodó, érzelgős, gyakran homályos versekben a platói, ideális szerelmet dicsőítették. E költő-csoport legérdekesebb és legtehetségesebb tagja egy nő, *Louise Labé* (szül. 1525 körül, meghalt 1565-ben), a «szép kötelesné», egy gazdag lyoni polgár neje, igen művelt, szép asszony, akinek háza találkozóhelye volt Lyon előkelő és művelt társaságának. Mint költő, nem olyan mesterkelt és keresett, mint társai; írt egy pár szenvedélyes, őszintén átérezett költeményt, melyek a francia szerelmi líra java termékeihez tartoznak.

4. Ronsard és a Pléiade költői.

A XVI. század második felében a francia költészet fejlődésében döntő fordulat következik be. Új irány tör magának utat, mely teljesen szakít a középkori műfajokkal, témákkal, hagyományokkal s az ókori latin és görög költészet utánzására adja magát. Ennek az új iránynak zászlóvivője Ronsard, a XVI. századnak nemcsak hazájában, hanem Európaszerte ünnevelt, legnagyobb francia költője.

Pierre de Ronsard (kiejt.: rőszár) (1524—1585) előkelő, nemes család sarja volt. Vendőme városkától nem messze, Franciaország szívében, még ma is fennáll szinte változatlan formában az az egyszerű, kora renaissance-stílusban épült családi kastély, amelyben született. Mint nemes ifjú, az akkori szokás szerint előkelő házaknál, fejedelmi udvarokban apródoskodott és valószínűleg átlagos udvari ember lett volna belőle, ha egy baleset más irányt nem ad életének. Egészen fiatal korában megsüketült és ezért kénytelen volt a reá várakozó udvari vagy közéleti pályáról lemondani. Beállt diáknak és két éven át éjjelt nappallá téve egy híres humanistának, Doratnak, latin nevén Auratusnak vezetése alatt egy párisi kollégiumban az ókori nyelveket és irodalmakat tanulmányozta. 1550-ben a nyilvánosság elé lép s kiad egy kötet ódát, melyet azután elég gyors egymásutánban egyéb verskötetek (*Amours*, 1552; *Bocage*, 1554; *Hymnes*, 1555) követnek. Nagy tekintélyre s hírnévre tesz szert; fejedelmek, főpapok, főurak versengenek barátságáért. IX. Károly francia király, Medici Katalin, Stuart Mária, Erzsébet angol királyné s más előkelő hazai és külföldi személyiségek halmozzák el bókjaikkal és kegyeikkel. Jó barátai, vidám cimborái is vannak s ha az udvari élet zaja és mesterkéltsége terhére van, ott-hagyja Párist s vidékre menekül, ahol anélkül, hogy pap

volna, a király jóvoltából két perjelség jövedelmeit élvezi s ott falusi nemes úr módjára vadászattal, kertészkedéssel, horgászással tölti idejét. Kiélvezi a társas életnek, művészetnek és természetnek gyönyöreit egyaránt, de különösen kedveli a könyveket, «néma barátait, akik soha meg nem bosszantják». Élete utolsó tíz esztendejében, III. Henrik alatt már nem igen látogatja az udvart, kegyvesztettnek érzi magát, köszvénye is gyötri, visszavonul falusi magányába s minthogy úgy látja, hogy élete egy részében tulságosan elhagyta lelkén hatalmasodni a pogányság szellemét, istenes életre s vezeklésre adja magát és költeményei új kiadásából igyekszik az erkölcsi szempontból kifogásolható, sikamlós részleteket kigyomlálni. Hatvanegy éves korában halt meg.

Egyéniségét a harmónia jellemzi. Valódi életművész volt, aki nem a középkori lemondást és önmegtartóztatást, hanem az életnek minél teljesebb kiélését tekintette a lét céljának. Nem a cselekvés, hanem inkább a szemlélődés embere; mérsékeltén önző; képtelen nagy szenvedélyekre, melyek megzavarhatnák lelke egyensúlyát; ellensége minden felforgatásnak és forradalomnak. Epikúreista világnézetét igyekezett vallásos meggyőződésével összhangba hozni, míg végre is, mint az epikúreusok általában, rájött az érzéki gyönyörök és földi élvezetek ürességére és más, nemesebb s tisztább örömekben talált vigaszt s kárpótlást.

Ronsard lírai költő volt. Írt ódákat, dalokat, elégiákat, himnuszokat, szatirákat; megpróbálkozott az ókori latin és görög lírikusok összes műfajaival. Tudós, humanista költő lévén, Pindaros, Vergilius, Anakreon, Theokritos és Petrarca volt a mintaképe. Nem valódi költői lángész, hiányzott belőle az igazi teremtmény képesség, a magasan szárnyaló képzelet, az érzések heve és mélysége, a gondolatok merész eredetisége. *Poeta minor*-nak született; iélszeg, ügyetlen, dagályos, ha Homerost vagy Pindarost

utánozza, bájos, szellemes, hangulatos, ha Theokritos vagy Anakreon nyomdokain halad.

A mai nemzedék főleg mint szerelmi költőt méltányolja. Három kötet szerelmes verset írt három különböző nőhöz: Kasszandrához, Máriához és Helénához; az első egy szép, szőke hajú, fekete szemű olasz leány volt, a második egyszerű, falusi parasztleánya, a harmadik előkelő dáma, Medici Katalin udvarhölgye. E szerelmi költeményekben jórészt Petrarcát utánozva az imádtott hölgy szépségéről, ridegségéről énekel; érzi rajtuk az ember, hogy ez a szerelem nem őszinte, mély, szívből jövő szenvedélyes érzés, hanem csak afféle mesterkelt, elképzelt, józan műszerelem. Akad azonban e szerelmes versek közt néhány hangulatos, lány melancholiájával, művészi formájával megkapó költemény, amelyben a költő az asszonyi szépség hervatagságáról, az ifjúkor mulandóságáról, az élet rövidségéről elmélkedik.

Mint leiró, természetfestő költő is figyelmet érdemel. Egyik költeményében «Flóra papjának» nevezi magát. Valóban nagyon kedvelte a mezőket, erdőket, kerteket. Természetszeretete nem magára erőszakolt, mesterkelt, hanem lelkéből fakadó, őszinte érzés. Az ókori mythológiai képek, hasonlatok dacára leiró költeményei közül egynéhány ma is friss és hangulatos, mint pld. a gâtinei erdő kivágásán kesergő elégiája vagy a sírhelye megválasztásáról szóló költeménye, amelyben azt az óhajátását fejezi ki, hogy ne hideg márvány, hanem lombos, fa-árnyékolta pázsit s borostyán alatt pihenessen.

Mikor a katolikusok és protestánsok között kitör a polgárháború s Franciaország két, egymást féktelen dühvel pusztító ellenséges táborra szakad, megszólal Ronsardban a francia és katolikus költő, aki félrehányva minden klasszikus cafrangot, bátran, önérzetesen síkra száll az idegenekkel szövetséző protestánsok ellenében a francia királyság és a katolikus vallás érdekében.

Egy időben az az ambíció is hevítette, hogy Homeros és Vergilius mintájára nemzetét egy nagyszabású, minden időkre szóló hőskölteménnyel ajándékozza meg. Bizonyos tudákos középkori hagyományokra támaszkodva, melyek szerint a franciák, illetve frankok a Trója pusztulása után Galliába menekülő Priamos király unokájának, Francusnak és társainak utódai, eposza hőséül Francust, ezt a bizonytalan és homályos honalapítót választotta. Nem volt eposzíró tehetség, hőskölteményét, a *Franciade*-ot (1572) nem is volt kedve befejezni, mindössze négy ének készült el belőle.

Ronsard nemcsak híres, nagytekintélyű költő volt, hanem egyszersmind egy költői iskola feje. Ennek, mint-hogy hét tagból állott, *Pléiade* (göncölszékér) volt a neve. Az új iskolának Ronsard mellett legtekintélyesebb költője *Joachim Du Bellay* (kiejt.: zsoäsē dü bele) (1522—1560), a *Défense et illustration de la langue française* (1549) szerzője, amely az új költői irány célját és feladatait fejtegeti. Du Bellay a francia nyelvnek és az ókori klaszszikus nyelveknek egyaránt lelkes híve. A francia nyelvet «védelmébe veszi» azokkal szemben, akik alkalmatlannak tartják arra, hogy a görög és latin nyelvvel felvegye a versenyt. Elismeri, hogy a francia nyelv szegény, lapos, fejletlen, de hiszen volt idő, midőn a rómaiak is lenézték a latin nyelvet s a görög nyelvért lelkesedtek. A francia íróknak is követni kell Cicero és társai példáját: «ékesíteni», fejleszteni kell a francia nyelvet s költészetet és pedig első sorban az ókori remekművek fordítása s utánzása és az ókori műfajoknak átültetése útján.

Mint költő, Du Bellay Petrarcát utánzó szerelmi verseket, a római tartózkodása alatt érzett honvágytól, a pályájában való csalódástól, az emberektől való kiábrándulástól, a római erkölcsi állapotokon való megbotránkoztatástól sugallt elégiákat és szatirákat s leíró költemé-

nyeket, idilleket stb. írt. Nem olyan változatos, de nem is olyan tudákos, őszintébb, egyénibb mint Ronsard.

A *Pléiade* költői, Ronsard barátai és munkatársai közé tartozik *Remi Belleau* (szül. 1528 körül, meghalt 1577-ben), Anakreon és Sannazaro olasz pásztorköltő tanítványa, egy igen ügyes, ötletes stílművész, aki mint leíró költő és természetfestő érdemel figyelmet, valamint *Jean-Antoine de Baïf* (1532—1589), egy nagy tudományú, humanista költő, aki megpróbálkozott időmértékes francia versek szerzésével.

Nem tartozott Ronsard köréhez, sőt politikai és vallási elveiknél fogva ellenfeleiként tekinthető két protestáns költő: *Guillaume Du Bartas* (1544—1590) és *Théodore-Agrippa d'Aubigné* (1552—1630). Du Bartas főműve egy bibliai hősköltemény (*La semaine*, 1578), mely az ószövetség nyomán a világ teremtésének történetét mondja el s bővelkedik pompás leírásokban. D'Aubigné, aki tudós humanista, fanatikus hugenotta és szenvedélyes katona volt egy személyben, szintén egy epikai költeménnyel (*Les tragiques*, 1616) próbálkozott meg, amely a vallásháborúk eseményeiből meríti tárgyát s amelybe a szerző igyekezett beleönteni a maga elszánt, szenvedélyes, gyűlölettől izzó lelkét.

5. Drámaírók.

Miként a költészet legtöbb ágában, úgy a dráma terén is a középkor hagyományai az egész XVI. században erősen tarják magukat. A három párisi színjátszó társaságnak (*Confrères de la Passion*, *Basochiens*, *Enfants sans souci*) majdnem az egész század folyamán megvan a maga közönsége s a vidéki társaságok is nagy sikerrel játsszák az előző század népies drámai műfajait: a misztériumokat, morálításokat, sottiekat és farceokat. A középkori dráma azonban a fejlettebb ízlésű közönség igé-

nyeit nem elégíti ki többé s akadnak drámaírók, akik az ókori görög s latin vagy a modern olasz drámaírók példáját követve magasabb irodalmi célokat tűznek maguk elé s megvetik az alapját a francia klasszikai drámának, melyet azután a XVII. század nagy drámaírói : Corneille, Racine, Molière, a tökéletesség magas fokára emelnek. Ezek az új drámák nem nyilvános színpadon, hanem kollégiumokban vagy magánházaknál kerültek színre, egy részük pedig könyvdráma, melyet sohasem adtak elő.

Az első, Franciaországban játszott tragédiák latin nyelvű iskoladrámák voltak, melyeket kollégiumi diákok adtak elő tanáraik és az egyes városok előkelő emberei előtt. Az első francia nyelvű tragédia a *Pléiade* egy költőjének, *Etienne Jodelle*-nek (1532—1573) *Cléopâtre* című műve, mely 1552-ben került színre a reimsi érseki palotában, II. Henrik király jelenlétében. Egyéb költőbarátaival maga a húsz éves szerző is játszott benne; ő adta Kleopátra szerepét. A darabnak nagy volt a sikere; 1553-ban egy párisi kollégiumban is eljátszották s ekkor Jodelle tiszteletére barátai egy ókori, pogány jellegű ünnepet rendeztek, amelyben neki egy megkoszorúzott bakot ajánlottak fel s amely miatt a genfi protestánsok Ronsardt hitetlenséggel vádolták. Az öt felvonásból álló, némely külsőségekben (karok alkalmazása) az antik drámát utánzó, versben írt darab tárgyát a szerző Plutarchosból merítette. Jodelle drámája a cselekvény gazdagsága s a jellemrajzolás ereje tekintetében távolról sem mérkőzhetik Shakespeare *Antonius és Kleopátra* c. darabjával, amelynek szintén a görög történetíró volt a forrása, mert nem egyéb szónokias, dagályos párbeszédék hosszan elnyújtott sorozatánál. Alapvető fontossága azonban kétségtelen. A francia irodalomban vele egy két és fél századon át virágzó műfaj kezdődik, sőt csirájukban e műfajnak alkatelemei is megtalálhatók benne.

A Jodelle által feltört úton haladt tovább *Robert Garnier* (1534—1590), aki hét tragédiát írt, amelyeknek, ha nem is színpadon, de nyomtatásban nagy volt a sikere. Kortársai kora legnagyobb tragédiaköltőjének tartották. Görög, latin, zsidó történeti tárgyú darabjaiban Seneca szónokias, hatásvadászó modorát utánozza s a drámai cselekvény hiányát emelkedett gondolatokkal és lírai ömlengésekkel akarja pótolni.

A XVI. század második felében a tragédiának az olasz eredetű *Jules César Scaliger* személyében már theoretikusa is akadt, aki már 1561-ben, száz évvel Boileau előtt megállapította a tragédiának «receptjét», többek közt a hármas egység híres szabályát.

A vígjáték terén a század második felében nem a görög vagy latin, hanem az olasz befolyás érvényesül, amiben az irodalmi hatás mellett nagy része van a Párisban és Lyonban játszó olasz színtársulatoknak is. Az olasz vígjáték hatása technikai tekintetben kedvező volt, amennyiben a francia vígjátékírókat megtanította arra, hogyan kell a cselekvényt ügyesen bonyolítani, a jeleneteket hatásosan elrendezni, az egész darabot érdekfeszítően felépíteni, annyiban azonban hátrányos volt, hogy meghonosított a francia színpadon bizonyos konvencionális, folyton ismétlődő alakokat, amelyekről azután az egészen a XIX. századig nem birt megszabadulni.

Cléopâtre című tragédiájával egy időben, 1552-ben, *Jodelle Eugène* címmel kiad egy darabot, amelynek előbeszédében büszkén hangsúlyozza, hogy ebben egy egészen új műfajjal, az ókori vígjátékot szabadon utánzó modern komédiával próbálkozott meg. Ez a darab külsőségek dolgában valóban újszerű; öt felvonásban van írva; vannak benne monológok, elbeszélések; a hármas egység szabályát is megtartja a szerző, de tárgyát és szellemét tekintve ez a «komédia» nem egyéb egy cinikus és trágár farcenál.

E korszak vígjátékírói közül Larivey a legjelentékenyebb. Az olasz származású s az olasz irodalmat kitűnően ismerő *Pierre Larivey* (1540—1611), aki Troyes városában kanonok volt, nem eredeti író. Valamennyi darabja olasz vígjátékok alapján készült átdolgozás, amely nem színpadon való előadás, hanem olvasás céljából íródott. Legkiválóbb köztük a *Les Esprits* című vígjáték, amelynek Medici Lorenzino *L'Aridosio* című darabja volt forrása s melyből Molière merítette *L'école des maris* és *L'avare* című vígjátékainak némely jeleneteit és motívumait. Egy jólelkű, megértő, a fiatalsággal rokonszenvező és egy gonosz, fősvény, Harpagon-féle öregemberről és két szerelmes ifjú párról van szó a darabban, amely a fiatalok házasságával végződik.

6. Morálisták, történetírók és politikai írók.

A XVI. század Franciaországban minden téren a lázas forrongás, a mohó tudásvágy, a nyugtalan keresés időszaka, amelyben a francia szellem, szakítva a középkor egyoldalúan vallásos felfogásával, egy új világnézet kialakítására törekszik. E korszak emberei nagy szorgalommal olvassák és magyarázzák az ókori görög és latin bölcsészeket, morálistákat, történészeket és politikai írókat, akiknek munkáit mindmegannyi szellemi kincsesbányának tekintik és minél több adatot s gondolatot igyekeznek belőlük napvilágra hozni és széles körben elterjeszteni. Eredeti műveikben nem nagy az önállóság, túlnagy mértékben ókori mintaképek hatása alatt állnak, de az az érdemük tagadhatatlan, hogy a francia szellemi életbe új eszméknek egész tömegét vetik bele, azt hosszabb időre megtermékenyítik.

Ezen úttörők és magvetők sorában első sorban Amyot érdemel figyelmet. *Jacques Amyot* (1513—1593), aki alacsony sorból kiemelkedve nagy tekintélyű udvari em-

berré lett s mint auxerrei püspök fejezte be életét, nem volt eredeti író, hanem csupán fordító. Lefordította többek közt Plutarchos életrajzait *Les vies des hommes illustres grecs et romains* c. alatt (1559). Ez a fordítás nemcsak Amyot kortársainak, hanem a következő nemzedékeknek is egyik legolvasottabb könyve volt, amit azzal lehet megmagyarázni, hogy történeti adatok, erkölcsi fejtegetések, anekdoták egyformán voltak benne; tanulni és szórakozni akaró olvasók, tárgykereső elbeszélő- és drámaírók egyaránt megtalálták benne, amit kerestek. Sikerét nagyban előmozdította sima, kellemes, egyszerű stílusa, ami a francia széppróza egyik úttörő termékévé teszi.

Az ókori gondolkodók tanítványa a XVI. század legnagyobb morálista írója Montaigne is. *Michel de Montaigne* (kiejt. : möteny) (1533—1592) gazdag bordeauxi kereskedőcsaládból származott. Atyja már nem volt kereskedő, hanem egy kissé különc, kalandos hajlamú, művelt vidéki nemes, aki több éven át harcolt Olaszországban s aki fiát igen eredeti nevelésben részesítette. Csecsemőkorában parasztok gondozására bízta, majd egy német nevelőt fogadott melléje s ez csak latinul beszélt tanítványával, úgy hogy Montaignenak nem a francia, hanem a latin volt az anyanyelve, mert még a körülötte forgoló cselédek is tudtak latinul. Tanulmányai elvégzése után a bordeauxi főtörvényszéknél hivatalt vállalt, atyja halála után pedig visszavonult a Bordeaux-melletti családi kastélyba, amelyből még mindig ép állapotban megvan egy torony. E torony második emeletén volt Montaigne könyvesszobája; falain és mennyezetgerendáin ma is olvashatók azok a — főleg az ótestamentumból való — bölcs mondások, melyeket egykori tulajdonosuk rájuk festetett. Teljes visszavonultságban nyolc évet töltött elmélkedve, olvasgatva, irogatva és filozófusi nyugalommal szemlélve a Francia-

országot fenekestül felforgató eseményeket. 1580—81-ben Svájcban, Német- és Olaszországban hosszabb utazást tesz, amelyről érdekes naplót ír. Olaszországban kapja a hírt, hogy a bordeauxi városi tanács Bordeaux bírájává választotta. Négy éven át viselte ezt az előkelő, az akkori súlyos időkben nehéz, nagy felelősséggel járó hivatalt. Lelkes katolikus és királypárti, de óvakodott a fanatizmustól és vakon nem csatlakozott egyik párthoz sem. A hugenotta-párt feje, Navarrai Henrik, nagy vonzóerőt gyakorolt reá, az is megbecsülte Montaignet s 1584-ben kastélyában meglátogatta. Amidőn a francia trónra került, szerette volna Montaignet maga mellé venni, ez azonban fáradtnak s betegnek érezte magát és visszautasította az ajánlatot. Mint buzgó katolikus halt meg ötvenkilenc éves korában.

Életének nagy műve, melyen három évtizeden át folyton dolgozott, az *Essais* című, három könyvből álló tanulmánygyűjtemény. Első kiadása, amely egyelőre csak a két első könyvet foglalta magában, 1580-ban jelent meg Bordeauxban, utána, még Montaigne életében, négy, jelentékenyen bővített és módosított kiadás következett. Igen eredeti és sajátos munka ez ; hosszabb-rövidebb tanulmányokat foglal magában, melyeknek formája és tartalma a lehető legváltozatosabb ; önéletrajzi adatok, bizalmas vallomások elmélkedésekkel, anekdotákkal, idézetekkel keverednek bennük a legszeszélyesebb összevisszaságban. Montaigne ezt a szabad, ötletszerű, rendszertelen formát azért választotta, mert nagyon megfelelt egyéniségének, céljának, az emberi lélekről és életről vallott felfogásának. Az élet ugyanis, Montaigne szerint, csupa tarka-barka, összefüggéstelen, indokolatlan események és jelenségek sorozata, az ember pedig ingatag, megbízhatatlan, benyomásai szerint örökké változó lény. Ezért Montaignet szkeptikus gondolkodónak szokták tartani. Emerson is az emberi szellem nagy képviselői

sorában, Plato, Shakespeare, Napoleon, Goethe és Swedenborg mellett mint a szkeptikusok mintaképét jellemzi. A valóságban Montaigne véglegesen kialakult világnézete sem nem szkepticizmus, sem nem sztoicizmus, hanem egy pozitív, egészséges, derült természetfilozófia és életművészet, amelynél fogva a szkeptikus közöny s a sztoikus lemondás helyett az életnek a maga teljességében való élésére és élvezésére, egyéniségének minél harmonikusabb és tökéletesebb kiépítésére törekszik. Sokratest tekintette mintaképének, aki minden erőlködés és meszterkedés nélkül csupán a természetet követve élt, aki egyformán tudta élvezni az élet gyönyöreit és elviselni szenvedéseit.

Montaigne tanulmányai, filozófiai és pedagógiai eszméi Franciaországban és külföldön nagy hatást gyakoroltak. A XVII. század nagy francia klasszikus írói Montaignet, mint az emberi lélek mélyreható ismerőjét és elemzőjét, a XVIII. század szabadgondolkodó bölcseiszei pedig mint a felvilágosodás előfutárját nagyra becsülték. Montaigne könyve ma is a régi francia irodalom legolvasottabb műve, a művelt emberiség soha el nem évülő közkinccse.

A történetírás terén érdekes jelenség az emlékiratok elszaporodása. E műfaj felvirágzása arra vezethető vissza, hogy ez a mozgalmas, nyugtalan, szenvedélyes korszak igen alkalmas volt eredeti, erőteljes egyéniségek kifejlődésére, akik azután szükségét érezték annak, hogy az utókor számára életük eseményeit feljegyezzék. E mémoiresírók közül *Blaise de Montluc* (1502—1577) válik ki, egy gascognei nemes, aki, midőn közel ötven esztendei katonáskodás után harcképtelenné válik és kénytelen családi kastélyába visszavonulni, tollba mondja eseményekben gazdag életének élményeit és emlékeit. *Commentaires* c. emlékirata (1592) azonban, melyet első sorban katonák számára írt, nemcsak hadászati, sőt nem is csak kortörténeti, hanem általános emberi szempontból

is érdekes munka. Miként Montaigne, úgy Monluc is minden szépítés nélkül lefesti benne magát, a nyers, gyakran kegyetlen, de becsületes, kötelességtudó katonát és nemes urat, akit gazdag élettapasztalatai megtanítottak arra, hogy belelásson az emberi lélek gépezetébe és észrevegye annak legfinomabb s legtitkosabb rugóit is.

Az egyéniség előtérbe nyomulása magyarázza meg az életrajzok bőségét is, amelyeknek szerzői koruk nagy és hírneves embereinek emlékezetét akarják megörökíteni az utókor számára. Ilyen életrajzíró volt *Brantôme*, valódi nevén *Pierre de Bourdeille* (szül. 1534 körül, meghalt 1614-ben), aki Valois Margit navarrai királyné udvarában nevelkedett s akit egy várostromban elesett bátyja helyébe II. Henrik király tizenhat éves korában brantômei apátnak nevezett ki. Brantôme abbé hányttvetett sorsú, megbízhatatlan jellemű kalandor volt, aki hazáján kívül Spanyolországban, Angliában, Olaszországban, sőt Afrikában is kóborolt és katonáskodott, míg végül, aránylag fiatalon, egy izben oly szerencsétlenül esett le egy lóról, hogy mindörökre kénytelen volt búcsút mondani a katona- és kalandoréletnek. Élete utolsó három évtizedét írói munkásságának szentelte. Megírta kora nagy embereinek, híres hadvezéreinek, nevezetes hölgyeinek életrajzait, melyek történeti hűség és erkölcsi felfogás szempontjából kifogásolható, de igen könnyed, kellemes, élénk stílusban írt olvasmányok.

A század második felében dúló polgárháborúk és vallási villongások alatt nagyon megszorodik a politikai írók száma is, kiket általában a pártszenvédély, az elfogultság, a polemikus hang jellemez. Kevés olyan higgadt és pártatlan író van köztük, mint *Jean Bodin* (1530—1596), a *République* (1576) szerzője, aki Plato és Aristoteles nyomain haladva tisztán elméleti szempontból vizsgálja a különböző államformákat, vagy *Michel de L'Hospital* (kiejt.: opit ál) (1505—1573), 1560—1568-ig

Franciaország kancellárja s századának leghíresebb szónoka, aki a pártszempontokon felülemelkedve politikai irataiban és beszédeiben a mérsékletet, a türelmességet, a katolikusok és protestánsok megegyezését sürgeti. A polemikus politikai irodalomnak legértékesebb terméke a *Satire Ménippée* (1594), egy, a középkori bohózatokra emlékeztető, versben és prózában írt szatirikus mű, amelyet Leroy kanonok terve alapján hét párisi polgár írt a spanyolokkal szövethető s Franciaország trónjára idegen királyt ültetni akaró Liga ellen és IV. Henrik érdekében.

7. Egyházi írók és szónokok.

A katolicizmus és protestántizmus küzdelme a XVI. században az egyházi irodalomnak nagy lendületet ad. Hittudományi munkák, vitatkozó művek, röpiratok nagy számban jelennek meg latin és francia nyelven. Az egyházi írók tömegéből kettő magaslik ki: a protestáns Kálvin s a katolikus Szalézi szent Ferenc; mindkettő nemcsak jeles hittudós, hanem egyúttal a francia próza kiváló művelője.

Jean Calvin, valódi nevén *Jean Cauvin*, Noyon városában született 1509-ben. Mint fiatal ember Párisban, Orléansban, Bourgesban teológiát s jogot tanult; egyházi pályára készült s már egészen fiatalon egyházi javadalmakat élvezett. A reformáció tanaival való megismerkedése más irányba tereli életpályáját. I. Ferenc és Valois Margit pártfogása dacára vallási nézetei miatt Párisból menekülni kénytelen s miután egy ideig vidéki francia városokban bolyong, Bázélban telepszik le. Onnan 1535-ben I. Ferenchez levelet intéz, amelyben hevesen tiltakozik a protestánsok üldöztetése ellen s kiadja *Institutio religionis christianae* című művét. Bázélból Ferrarába megy, hol a reformációval rokonszenvező Renée hercegnő

udvarában szíves fogadtatásra talál, majd Genf városában telepszik meg (1535), amelynek lakosságát barátja, Farel térítette át az új hitre. Egynéhány év kivételével, melyre ellenfelei számúzik, élete hátralévő három évtizedét Genfben tölti, ahol a város vallási és erkölcsi élete felett valóságos diktátori hatalmat gyakorolva igyekszik az *Institutio*-ban kifejtett elveket gyakorlatilag megvalósítani.

Kálvin francia és latin nyelven nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Főmunkája az *Institutio*, amelyben, szakítva a skolasticizmus hagyományos érveivel, a Szentírásra és az emberi természetre támaszkodva kifejti az új tanokat, többek közt a kálvinizmus alapvető dogmáját, a *praedestinatio* tanát. Hogy műve ne csak a hittudósok, hanem a tömegek körében is elterjedjen, e latin munkát ő maga lefordítja franciára. Ez a fordítás, ha nem is olyan fontos, mint Luther biblia-fordítása a német irodalomban, fordulatot jelent a francia próza történetében. Ez volt az első nem latin, hanem francia nyelven a nagy közönség részére írt hittudományi munka, amely szerkesztés és stílus tekintetében messze felülmulja úgy Rabelais, mint Montaigne műveit. Meglátszik szerzőjén, hogy nemcsak a bibliába merült el, hanem sokat tanult az ókori íróktól is. Munkája igen gondosan van megszerkesztve, kitűnően ért anyagának elrendezéséhez, érveinek hatásos és fokozatos csoportosításához. Ez az első jól megírt francia könyv. Stílusa erőteljes, tömött, szabatos, egyszerű és világos, minden mesterkélttség és felesleges dísz nélkül való; nem szóvirágokkal gyönyörködtetni, hanem logikus okoskodással meggyőzni akarta olvasóit.

Jelentősége a francia próza történetében korszakalkotó. A következő század nagy egyházi írói színesebb, melegebb, kenetesebb, ékeesebb nyelven írtak, de Kálvin érdeme, hogy elsőül próbálkozott meg nehéz vallás- és erkölcstani problémáknak francia nyelven való tárgya-

lásával s hogy új kifejezések, fordulatok egész tömegével gazdagította a francia nyelvet.

Kálvin munkatársai és tanítványai közül *Théodore de Bèze* (1519—1605) válik ki, aki számos latin nyelvű munkáin kívül megírta franciául Kálvin életrajzát, a francia református egyházak történetét és Kálvin biztatására folytatta a zsoltároknak Marot által megkezdett, a templomban való éneklésre szánt fordítását.

Katholikus részről e korszak legnagyobb egyházi írója Szalézi szent Ferenc, *François de Sales* (1567—1622), aki előkelő, vallásos katolikus családból született Szavojában, az Annecy városka melletti Thorens községben, a még ma is meglevő, középkori várszerű, komor családi kastélyban. A párisi és páduai egyetemen tanult és tanulóévei alatt volt alkalma protestánsokkal és szabad gondolkodókkal megismerkednie, akiknek hatása alatt nagy lelki válságon ment keresztül. Tanulmányai elvégzése után atyja kívánságához képest Annecyban bírói hivatalt vállalt, nemsokára azonban huszonöt éves korában egyházi pályára lépett. Az akkor Szavojához tartozó Chablais kantonban buzgó térítői tevékenységet fejtett ki és beszédeivel s irataival ezer meg ezer hívőt térített vissza a katolikus hitre. Mint genfi püspökhelyettes 1602-ben egyházi ügyekben Párisba jön s ott nagy és előkelő hallgatóság előtt hatásos beszédeket tart. IV. Henrik király marasztalása dacára, aki szerette volna őt végleg Párisban visszatartani, visszatér Szavojába s mint genfi püspök, Annecyben székelve, húsz éven át kormányozza egyházmegyéjét és szónoki, írói, lelkipásztori tevékenységével igen nagy tekintélyre tesz szert. 1604-ben megismerkedik a később szintén szentté avatott Chantal bárónővel, aki teljesen az ő lelki vezetésére bízta magát s vele együtt Annecyban megalapítja a szaléziánus-apácarendet, amely a XVII. század folyamán a legnépesebb, legelőkelőbb és legtevékenyebb női

szerzetesrendek egyikévé fejlődik. Szónoki beszédeivel, leveleivel, műveivel nagyban hozzájárult Franciaországban s a franciául beszélő egyéb országokban a katolicizmus és a vallásos érzés ujjaszületéséhez.

Szalézi Szent Ferenc nemcsak tevékeny és szent életű egyházi férfiú volt, hanem egyúttal nagyműveltségű, finom, költői lelkű és nagytehetségű író is, aki alaposan ismerte nemcsak a Szentírást s az egyházatyákat, hanem az antik irodalmakat s a korabeli francia, olasz és spanyol irodalmat is, sőt hegyes hazája természeti szépségeinek élvezéséhez is volt fogékonyság lelkében. Terjedelmes irodalmi munkásságából különösen egy munkája emelkedik ki, az *Introduction à la vie dévote*. Ez a mű azokból a levelekből keletkezett, amelyeket 1607 telén Szalézi Szent Ferenc egyik, Annecyban lakó nőrokonához intézett. Beszélgetésekből áll, melyeket a szerző Philothéával, az Istent szerető lélekkel folytat s melyekben megmutatja, hogy fokozatosan haladva egy lélek miképp jut el a jámbor és áhitatos élet teljességéhez. Előszavában célját így határozza meg: «Azok, akik eddig az ájtatosságról írtak, majdnem mindnyájan a világi élettől teljesen visszavonult egyének tanítását tartották szem előtt vagy legalább is olyan fajta ájtatosságot tanítottak, amely ehhez a teljes visszavonuláshoz vezet. Az én célom azokat oktatni, akik városban, családban vagy valami udvarban élnek s társadalmi helyzetüknél fogva közös életet kénytelenek folytatni». Ebből az előszóból nyilvánvaló, hogy a szerzőnek egészen más célja van, mint Kempis Tamásnak; ő nem szerzetesek, hanem világi olvasók számára írja művét; nem az életről való lemondásra, nem a társadalomtól való visszavonulásra akar buzdítani, hanem azt akarja megmutatni, hogy az ember eleget téve társadalmi, polgári, hivatalos vagy mesterségbeli kötelezettségének, miként élhet mintaszerű keresztény életet. Be akarja egyszersmind azt is bizonyítani, hogy az

igazi ájtatosság nemcsak magának az egyénnek, hanem az egész társadalomnak hasznára válik, mert az akaratán való uralkodásra, szenvedélyei megfékezésére, a felebarátai iránti könyörületességre tanítja az embert.

Szalézi Szent Ferenc tehát arra törekedett, amire Kálvin: szakítva a skolasztika nehézkes, száraz, elvont módszerével, egyszerű, mindenki által felfogható, népszerű formába akarta öltöztetni a hit igazságait. Célját el is érte. Munkája, amely 1609-ben jelent meg Lyonban, tizenegy év alatt negyven kiadást ért meg s a század közepéig tizenhét nyelvre lefordították. Miként Kempis Tamás művének, sok olvasója akadt protestánsok körében is, ami annak tulajdonítható, hogy szerzője nemcsak kiváló hittudós és humanista, hanem az emberi életet s lelket igen jól ismerő psychologus és morálista is.

III. XIV. LAJOS SZÁZADA.

I. Általános jellemzés.

Perrault, a jeles meseíró, 1678-ban *Le siècle de Louis le Grand* címmel felolvasott a Francia Akadémiában egy költeményt, amelyben XIV. Lajos korának irodalmát az ókori görög és latin irodalom rovására égis magasztalta. Hetvenhárom esztendővel később, 1751-ben, Voltaire adott ki *Le siècle de Louis XIV.* címmel egy terjedelmes történeti munkát, melyben ő is az előző századot, mint a francia irodalom legfényesebb korszakát, XIV. Lajost pedig, mint az irodalomnak, a tudományoknak és a művészeteknek nagy pártfogóját és bőkezű maecenását ünnepelte.

Voltaire óta szokás a XVII. századot XIV. Lajos századának nevezni. Ez az elnevezés nem teljesen jogosult. XIV. Lajos csak Mazarin halála után, 1661-ben kezdett önállóan uralkodni; ekkor mindössze huszonhárom éves volt, úgy hogy a politikai, társadalmi és művelődési élet terén gyakorolt befolyásáról voltaképen csak a hetvenes évektől fogva beszélhetünk. A század első nagy írói nemzedékéhez, melyhez Descartes, Pascal, Corneille tartozott, XIV. Lajosnak tehát nincsen semmi köze. A század második felében körülbelül három évtizeden át azonban az irodalmi élet és ízlés alakulására kétségtelenül erős befolyást gyakorolt. Írói lángészt senkinek sem adhatott ugyan, akármilyen hatalmas volt is, de módjában volt bizonyos írókat, akiket arra érdemesnek tartott, hathatós anyagi és erkölcsi támogatásban részesíteni. Választása olyan írókra esett, mint Racine, Boileau,

Bossuet, Molière, vagyis olyan finom ízléssel szemelte ki őket, mint amilyen kiváló tapintattal tudta kiválogatni hadvezéreit, diplomatáit és minisztereit.

Az íróknak a királyi udvar által való támogatása a XVII. században már XIII. Lajos alatt megkezdődik. XIII. Lajos hatalmas miniszterének, Richelieunak támadt először az a gondolata, hogy az írókat rendszeres évi díjakban részesítse s ily módon az irodalmat is megrendszabályozza, központosítsa s a királyság szolgálatába állítsa. Richelieu tervét széles keretek közt XIV. Lajos valósította meg, aki 1663 óta tekintélyes évdíjakat osztat ki írók, tudósok, művészek közt és pedig nemcsak franciák, hanem külföldiek között is. E támogatással az volt a célja, hogy emelje tekintélyüket s anyagilag függetlenítse őket, hogy nagyúri pártfogók szeszélyének s kapzsi kiadók önkényének ne legyenek kiszolgáltatva.

Támogatta XIV. Lajos az irodalmat és művészetet kulturális intézmények újjászervezése és alapítása által is. A Richelieu alatt létesült Francia Akadémiának a Louvrebán adott helyet és mindig élénken érdeklődött működése iránt; gyarapította és metszet- s éremgyűjteménnyel gazdagította a királyi könyvtárt. Az ő uralkodása alatt s az ő támogatásával keletkezett több egyéb, ma is virágzó intézmény, mint a párisi opera, a *Théâtre-Français*, Páris Nemzeti Színháza, a párisi gobelinszővőgyár, amelyben nemcsak szőnyegek, hanem butorok, díszedények, szoborművek stb. is készültek az udvar számára, a tudományos akadémia, a római francia iskola stb.

A királyi hatalmon kívül jelentékenyen közreműködtek az irodalom fejlődésére egyéb tényezők is, mint az előkelő szalonélet fellendülése, a vallásos érzés újjászületése, Descartes racionalista filozófiája, az olasz és spanyol irodalom. Mindeme körülmények szerencsés összjátéka tette lehetővé, hogy a XVII. század folya-

mán pompás és hatalmas növényekké fejlődjenek azok a magvak, melyeket a francia irodalom talajába a renaissance írói és gondolkodói hintettek el.

A XVII. századi francia irodalom általános jellemvonásait vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy az az előbbi század irodalmával ellentétben erősen vallásos és egyházas jellegű. A XVII. század a katolicizmust az állam talpkövének, a politikai és társadalmi rend hatalmas pillérének, a békés, munkás nemzeti fejlődés biztosítékának tekintti. Soha nem volt Franciaországnak annyi nagy egyházi írója, mint e században, de a nagy világi írók túlnyomó része is, mint Descartes, Corneille, La Bruyère, buzgó, meggyőződéses keresztény, sőt számosan közülök, mint Pascal, Racine, Boileau, mintha a hivatalos katolicizmus nem elégitette volna ki őket, lelkes janzenisták. A szkeptikusok és epikúreusok közül pedig számosan, mint La Fontaine, életük vége felé visszatérnek ifjúkori hitükhöz. Az ókori mithológiának az irodalomban való túltengése s a kereszténység csodás elemeinek kerülése is vallási aggályokra vezethető vissza.

XIV. Lajos századának irodalma erősen arisztokratikus irodalom. Az a szakadék, amely a XVI. században támad az irodalom és a nemzet zöme között, e korszakban még tovább tágul. A renaissance írói beavatottak, céhbeliak, tudósok, a XVII. század írói pedig előkelő urak és hölgyek számára írtak. Soha és sehol a világon annyi herceg, gróf, őrgróf s annyi nagyvilági dáma nem forgatta a tollat, mint a XVII. században Franciaországban s a nemarisztokrata írók is túlnyomóan nemesemberek voltak, akiknek életpályája nagyon hasonlít egymáshoz: jezsuita-iskolában tanultak, azután katonáskodtak, majd előkelő passzióból könyveket írtak.

Az irodalomnak ezen előkelő és dilettáns jellegéből következik erősen pszichológiai jellege. Az írókat első sorban az ember, mint társadalmi lény érdekli. Ki-

fogyhatatlanok mindazon érzelmek, lelkiállapotok, szenvedélyek, válságok elemzésében, melyekben a kor-, faj-, állásbeli kapcsolatoktól független, egyetemes, általános, örök emberi természet nyilvánul meg. Drámaírók, levélírók, morálisták, regényírók, egyházi szónokok, költők mind psychologusok, lélekelemzők igyekeznek lenni. Igen mélyre is hatolnak be az emberi lélekbe, ami azonban annyira igénybe veszi őket, hogy majdnem teljesen elhanyagolják a külső természetet, annak szépségei iránt nincsen érzékük, ahogy hiányzik belőlük az érdeklődés a tömegeket érintő nagy társadalmi problémák iránt is, amelyek a XIX. század íróit annyira foglalkoztatták.

Az irodalom egy másik irányzatát Pascal híres mondása: *«Le moi est haïssable»*¹ fejezi ki. E törekvés abban nyilvánul meg, hogy a XVII. század írói egyetemességre és szabályosságra törekedve gondosan kerülik mindazt, ami egyéni, sajátos, eredeti. Minthogy pedig az érzés és képzelet az, ami az embert legkönnyebben tulzásokba és különcködésekbe sodorja, ezért lelki életük irányítását az értelemre, az észre bízák; az ábrándozást, az érzelmi áradozásokat, a szenvedélyes kitöréseket igyekeznek maguktól távoltartani. Az irodalom e személytelen és racionalista irányzatából magyarázható, hogy a lírai költészet rovására túlteng benne az okoskodás és ékes-szólás. Soha talán nem írtak több szerelmi verset, mint e században; ezek a költemények azonban legtöbbször gáláns, mesterkélt, modoros bókolások vagy száraz, hideg, józan elmélkedések, telve közhelyekkel és mithológiai cafrangokkal; mély, őszinte, természetes, egyéni érzésnek nyomaira ritkán akadunk bennük.

A XVII. század francia irodalmában három korszakot szokás megkülönböztetni. Az első a század első hat évtizedét foglalja magában; ez a klasszikus eszmény ki-

¹ Az én gyűlöletreméltó,

alakulásának időszaka, egy nyugtalan, zavaros korszak, melynek gazdag irodalmi termeléséből mindössze egy-két remekmű magaslik ki s amelyben Richelieu politikai akciójával párhuzamosan néhány erős egyéniség rendet, fegyelmet, szabályszerűséget akar teremteni az irodalom kaoszában. A második korszak a hatvanas évektől a kilencvenes évekig terjedő kor, amely összeesik az abszolút monarchia fénykorával s amelyben a klasszikus eszmény Racine, La Fontaine, Molière, Bossuet, Boileau műveiben a maga teljes szépségében és nagyszerűségében bontakozik ki. A harmadik korszak, amely a kilencvenes években kezdődik s átnyúlik a következő század két első évtizedébe, a klasszicizmus megbomlásának kora; ismét egy nyugtalan, elégedetlen, egyensúlyt veszített időszak, melyben a királyság hanyatlásával egyidejűen Fénelon, La Bruyère és mások már Voltaire százada számára készítik elő a talajt.

2. Malherbe.

«*Enfin' Malherbe vint*»¹ — így kezdi Boileau *Art poétique*-jában Malherbe érdemeinek méltatását. Malherbe volt Boileau szerint az a nagy férfiú, aki a tudákos Ronsardt letaszította arról a magas trónról, amelyre lelkes tanítványai helyezték, a francia költészet zűrzavarában rendet teremtett s a féktelen, szeszélyes francia Múzsát engedelmességre, a szabályokhoz való alkalmazkodásra kényszerítette.

Ha ennek a Boileau által annyira felmagasztalt költőnek vékonyka verskötetét lapozgatjuk, nagy csalódás ér bennünket. Émelyítően hizelgő, közhelyektől hemzsegő, száraz, szónokias hangú alkalmi verseket találunk benne; csakúgy árad belőlük az unalom; őszinte ihletet, mély érzést, eredeti gondolatot hiába keresünk bennük. Lássuk közelebbről, ki volt ez a ma szinte olvashatatlan

¹ Végre jött Malherbe.

költő s mik voltak azon érdemei, melyeknél fogva Boileau félszáz év mulva halála után mintaképül állította kortársai elé.

François de Malherbe 1555-ben született egy kis normandiai városban, Caenban, nemes hivatalnokcsaládból. Jogi tanulmányainak befejezése után, melyeket részben hazájában, részben külföldön, Heidelbergben és Bázelen végzett, Dél-Franciaországba került mint katoná s mint Angoulême hercegnek, Provence kormányzójának titkára. Életének e szakáról nem sokat tudunk; saját vallomása szerint élénk részt vett az akkori vallási harcokban. Pártfogójának hirtelen halála után egy ideig szülővárosában, majd ismét Provenceban élt. 1605-ben Párisban alkalma volt megismerkednie IV. Henrik királlyal, aki előtt verseit egy bíbornok pártfogója már több ízben magasztalta. A király kegyeibe fogadja s ez időtől fogva haláláig mint minden hízélgésre kapható udvari költő Párisban él s IV. Henrik halála után Medici Mária, majd XIII. Lajos pártfogását élvezi. Egy szerényen bútorozott szobában lakik Párisban; ott fogadja tanítványait, onnan irányítja a költészet s a nyelv reformját. Állítólag halálos ágyán is folyton zsörtölődött ápolónőjével, akinek francia beszédével nem volt megelégedve, gyóntatójának pedig azt mondta: «Ne beszéljen, kérem, a másvilágról, az ön rossz stílusa elveszi tőle a kedvemet». 1628-ban halt meg, dicsőséges nevet és tekintélyes vagyont hagyott hátra maga után.

Malherbe tehát udvari költő volt, aki majdnem egész életét előkelő pártfogók körében töltötte. A költészet számára jól jövedelmező mesterség; költeményei jobbra megrendelésre készült alkalmi versek, amelyekért jól megfizettette magát s amelyekben egyéni élményeket és érzéseket hiába keresünk. Ódákat, elégiákat, dalokat, vallásos költeményeket stb. írt, melyek összegyűjtve csak halála után, 1638-ban jelentek meg.

Malherbe nagy költőnek tartotta magát. «Amit Malherbe ír, örökké fog tartani» — mondta büszkén magáról. Nem volt termékeny költő, igen lassan dolgozott, éveken át faragott, csiszolatott egy-egy verset. Egy ízben, midőn egy ismerősének meghalt a felesége, hozzáfogott egy elégia írásához, hogy azt nagy bánatában megvigasztalja, a költeményen azonban oly soká dolgozott, hogy mire elkészült, már nem volt aktuális, mert akkora az illető már újra megnősült. Költeményeiben helyenként van erő és szónoki hév, de a melegség, a szellem, a báj hiányzik belőlük. Hideg, száraz, józan értelmi költészet ez; több benne a meggyőződés, mint a szenvedély, több az okoskodás, mint az érzés. Egyetlenegy olyan költeménye van, amelyben nem az udvari költő, hanem az apa szólal meg, egy szonett, melyet egy utcai verekedésben megölt fiának halálakor írt; ebben a költeményben bánatának és fia gyilkosai iránt érzett haragjának megkapó módon ad kifejezést.

Valamennyi költeményét jellemzi azonban az előkelő, választékos külső forma. Malherbe a formát többre becsülte, mint a tartalmat s jelentősége a francia irodalom történetében nem is abban rejlik, mintha a költészetet új érzésekkel, gondolatokkal, műfajokkal gazdagította volna, hanem, hogy megreformálta a költői stílust és a versformát. Egész irodalmi működése visszahatás Ronsard iskolája ellen. A Pléiade annak idején a költészet számára nagyszerű programot hozott, amelyet azonban nem tudott megvalósítani. Különösen nem sikerültek a Pléiade stíltörekvései. Ronsard és társai kétségtelenül fejlesztették és gazdagították a költői nyelvet, de egyúttal össze is zavarták, elárasztották görög, latin, olasz, ófrancia s tájnyelvi szókkal és kifejezésekkel, egészen kivetkőztették a maga természetes jellegéből. Szükség volt egy erélyes kezű diktátorra, aki ugyanazt művelje a költészetben, amit IV. Henrik cse-

lekedett politikai és gazdasági téren: helyreállítsa vagy inkább megteremtse a rendet, a fegyelmet, a szabályszerűséget s véget vessen az egyéni önkény, szeszély és fantázia tulzásaainak. Erre a feladatra vállalkozott Malherbe, midőn nagy ambícióval és energiával hozzálátott a francia nyelv megtisztogatásához, a költői stílus és versforma rendszabályozásához, az idegenszerűségek, ódonságok, vidékies és pórias elemek, neologizmusok kiküszöböléséhez. Ebben a tisztogató munkában, ha kétségei támadtak, a közönséges nyelvhasználat volt számára irányadó és pedig a párisi köznyelv; ezért mondja róla Balzac, hogy ő volt az, aki «az udvart leszoktatta a gascognei tájszólásról». A másik szempont, amely törekvéseiben vezette, az értelem, a józan ész. Malherbe szerint az eszményi nyelv az, amelyet mindenki megért, amelyen gondolatainkat minden homály és kétértelműség nélkül ki tudjuk fejezni, amely olyan világos, szabatos, pontos, mint az algebra, amelyben megvan a maga sajátos, félre nem érthető jelentése minden szónak és kifejezésnek. Ezért valóságos irtó hadjáratot folytat a merész jelzők, a hamis képek, a meg nem felelő hasonlatok ellen s általában minden ellen, ami egyéni, eredeti, szokatlan.

Megrendszabályozza a verselést is. E téren is véget vet az önkénynek és szabadosságnak; nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a költőnek nemcsak ihletre, hanem tudásra is van szüksége; hogy a költészet nehéz mesterség, amelyet lassan, türelmesen meg kell tanulni. A metrum, az inversio, a hiatus, a rímek stb. tekintetében előír bizonyos szabályokat, amelyekhez a költőknek alkalmazkodniuk kell s amelyek közül némelyek még ma is uralják a francia költészetet.

Malherbenek sok ellensége volt s mégis sikerült diadalra vinni az ügyet, melyet képviselt. Mai szemmel nézve Malherbe nem egyéb, mint közepes tehetségű versfaragó s korlátolt, kicsinyes, szőrszálhasogató nyelvész,

ha azonban beleképzeljük magunkat az akkori irodalmi viszonyokba, el kell ismernünk, hogy munkássága szükséges és hasznos volt.

Malherbe tanítványai közül Racan volt a legtehetségesebb. *Honorat de Racan* (1589—1670) vidéki nemes volt, aki ifjú korában, IV. Henrik udvarában mint apród összebarátkozott a nála jóval idősebb Malherbe-el, majd katonáskodott, harminchárom éves korában pedig visszavonult Touraineban fekvő birtokára, hol a gazdálkodás mellett úri kedvtelésből költészettel foglalkozott. Írt egy pásztordrámát, leíró és elmélkedő költeményeket, fordított zsoltárokat és megírta emlékiratait nagy barátjáról, Malherberől. Eredeti költeményeit az érzés őszintesége, élénk természetérzék, lágy búskomorság és kiváló formaérzék jellemzi. Leghíresebb költeménye a *Stances sur la retraite* című, melyben Horatius példájára a világi élet s a földi nagyság hiúságáról és a magányos élet előnyeiről elmélkedik.

Malherbenek, amíg élt, a korabeli költők között több volt az ellensége, mint a barátja. E költők nagyrészt Ronsard iskolájának követői, akik sehogy sem akarták fejüket a Malherbe által megállapított szabályok igájába hajtani és tiltakoztak a költői szabadság s eredetiség elfojtása és a költészet megrendszabályozása ellen. E romantikus költők közül a legkiválóbb volt *Mathurin Régnier* (1573—1613), egy bohém-életű szatiraköltő, a régi gall költőknek, Villonnak, Marotnak, Rabelaisnak és az olasz szatiraköltőknek tanítványa, akikkel olaszországi tartózkodásai alatt ismerkedett meg. Tizenhat szatirája maradt ránk, melyeket az éles megfigyelőképesség, a fejlett valóságérzék, a gazdag és festői nyelv, de egyúttal az emelkedettebb erkölcsi érzék és a finom ízlés hiánya jellemez. Tehetségét még Boileau sem vonta kétségbe; elismeri róla, hogy Molière előtt ő volt az a francia költő, aki legjobban ismerte az emberi lelket.

3. A szalonok és a Francia Akadémia.

IV. Henrik trónrajutásával véget érnek a vallási villongások s polgárháborúk és ismét egy békés, nyugodt, a szellemi élet fejlődésére kedvező korszak kezdődik Franciaország történetében. Nincs többé semmi akadálya annak, hogy az előkelő, nagyvilági társas élet, amely Olaszország példájára I. Ferenc és II. Henrik uralkodása alatt kezdett kialakulni, ismét felújuljon és a maga teljességében kibontakozzék. A nemességet a hadviselés többé nem foglalja el, van ideje művelődni, a művészetek és irodalom iránt érdeklődni. Sem IV. Henriknek, sem fiának, XIII. Lajosnak udvara nem volt azonban alkalmas arra, hogy a finomabb társadalmi élet megteremtésére irányuló törekvéseknek s az irodalmi életnek központja legyen, olyan központja, mint a milyenné a királyi udvar a század második felében XIV. Lajos alatt alakult. Annál nagyobb szerepet játszanak a század első felében a társadalmi és művelődési élet irányításában a szalonok, köztük a legnevezetesebb, Rambouillet márkiné szalonja.

Rambouillet márkiné, leánynevén Catherine de Vivonne (1588—1665), akinek atyja római nagykövet, anyja pedig előkelő olasz nő volt, 1608-ban nyitotta meg párisi szalonját, amely azután majdnem félszázadon át az arisztokráciának s az íróvilágnak kedvelt találkozóhelye volt. Járt oda Richelieu, Enghien herceg, a későbbi nagy Condé, Montausier herceg, aki tizennégy esztendei kitartó udvarlás után a márkiné Julia leányát vette feleségül, fiatalabb éveiben Mme de Sévigné, az írók közül pedig Voiture, a társaság lelke és kedvenc költője, Malherbe, Racan, Corneille, Balzac és mások.

Rambouillet márkiné példájára Párisban és vidéken számos szalon alakult; némelyekben, mint XIII. Lajos király unokahugának, a Grande-Demoisellenek szalon-

jában az arisztokrácia, másokban, mint Mlle de Scudéry szalonjában, inkább az írók játszották a főszerepet.

E szalonokban, melyekben természetesen a hölgyek, a *précieuse*-ök vitték a szót, egészen sajátos társas élet alakult ki. Rambouillet márkinének s a többi szalondámának megvolt a maguk napja, amelyen vendégeiket fogadták és pedig rendesen nem a fényes és tágas szalonokban, melyek a bizalmas, intim beszélgetésre kevésbé voltak alkalmasak, hanem hálósobájukban, hol a ház úrnője gyakran ágyban fekvé mulattatta a társaságot. Különösen nagy hírnévnek örvendett a márkiné kék szobája, amelyet egyik regényében Mlle de Scudéry így ír le: «Nála minden nagyszerű és különleges; a lámpák másformák, mint egyebütt... a levegő mindig illatos, a virágokkal telt pompás kosarak pedig állandó tavaszt varázsolnak szobájába».

Azoknak a hölgyeknek és uraknak, akik e szalonokban egybegyültek, az ének, zene, társasjáték mellett főszórazása a társalgás, a csevegés, melyről e kor egyik nagy dámája azt mondta, hogy az «a világnak legnagyobb és majdnem egyetlen gyönyörűsége». Beszélgettek napi hírekről, társadalmi eseményekről, új könyvekről és darabokról, irodalmi és nyelvtani kérdésekről. A márkiné szalonjában az irodalom volt a társalgás főtárgya; ott olvasták fel Balzac leveleit, ott mutatta be Corneille darabjait, ott rögtönzött tizenhat éves korában Bossuet egy beszédet. A felolvasásokat élénk vita követte, így például egy időben hosszas és heves vitatkozást rendeztek a *car* kötőszó használatáról. Mlle de Scudérynél jellemképeket, Mme de Sablé szalonjában bölcs mondásokat gyártottak.

E szalonok látogatóit minden tekintetben az előkelőségre, udvariasságra, finomságra, választékosságra való törekvés, a *préciosité* jellemezte és pedig nemcsak külső megjelenés, öltözködés, modor, társalgás, hanem érzés-

és gondolkodásmód tekintetében is. A szalonokban kialakul az úri embernek egy bizonyos típusa, amely Európaszerte a férfinem eszményévé válik s amelyet elsősorban a könnyed, szellemes, finom beszéd jellemez.

A szalonok a francia irodalom fejlődésére nagy befolyást gyakoroltak. Azzal, hogy az írókat az előkelő társasággal hozták össze, fejlesztették izlésüket s rákényszerítették őket, hogy világosan, szabatosan, illedelmesen írjanak s a durvaságot és tudákoságot úgy tárgyaik megválasztásában, mint stílusukban kerüljék. Volt azonban a szalonoknak káros hatásuk is. Az írók, hogy előkelő közönségük tetszését kiérdemeljék, tulságosan ráadták magukat a lelki életnek, az érzelmeknek, főképp a gáláns szerelemnek elemzésére és elhanyagolták a természetet, nagyon eltávolodtak a néptől, nagyon is háttérbe szorították egyéniségüket, finomkodókká, modorosakká, természetellenesekké váltak.

Ez a társadalmi és irodalmi finomkodás nem szorított Franciaországra. Valóságos ragály volt ez, amely majdnem egyidőben ütötte fel fejét a nyugateurópai nagy irodalmakban. Olaszországból indult ki, ahol Marino nápolyi költő volt a főképviselője, aki 1613-ban Medici Mária meghívására Franciaországba jött. Ugyanez a negédes, kényeskedő irány uralkodik Spanyolországban is, ott Gongora nevéhez fűződik.

Ennek a finomkodó, mesterkélt irodalomnak Franciaországban tipikus képviselője Voiture. *Vincent Voiture* (1598—1648) volt a Rambouillet-szalon kedvelt írója, egy nagyon szellemes, ötletekben kifogyhatatlan ember, aki, bár egyszerű polgári családból származott — atyja amiensi borkereskedő volt — nélkülözhetetlenné tudta magát tenni ebben az előkelő társaságban. Voiture értett mindenhez; álarcos bálakat, kirándulásokat rendezett; pompásan tudott táncolni és kártyázni, sőt egy ízben az a különös ötlete támadt, hogy medvékkel jelent meg a

márkiné kék szobájában. A tollat is igen ügyesen tudta forgatni. Írt költői leveleket, szonetteket, madrigálokat, melyekben akad szellem, könnyedség báj, de őszinte érzést vagy mélyebb gondolatot hiába keresünk bennük. Voiture költészete nem egyéb felszínes, üres, léha társasjátéknál. Érdekesebbek levelei, melyek előkelő pártfogóihoz voltak címezve, melyeknek igazi rendeltetése azonban az volt, hogy a szalonokban felolvassák és megcsodálják őket.

Mint levélíró tűnt ki *Jean-Louis Guez de Balzac* (1597—1654) is, aki leveleit eleinte Rómából, azután pedig falusi birtokáról írta kiváló kortársaihoz, különösen két akadémikushoz, Chapelainhoz és Conrarthoz. E levelekben Balzac irodalmi, vallási, erkölcstani kérdéseket tárgyal nemes, előkelő, választékos, de gyakran keresett modorban. Ma távolról sem értékeljük oly nagyra, mint kortársai, de azt el kell ismerni, hogy a francia prózai stílus fejlesztése terén igen nagy érdemei voltak.

1629-től kezdve a párisi írók egy része hetenként egyszer Valentin Conrart írónak házában gyűlt össze. Ott bemutatták új munkáikat, előadták terveiket és megbeszélték az irodalmi élet eseményeit. Richelieu, midőn ezekről az összejövetelekről tudomást szerzett, felhívta az írókat, hogy alakuljanak át hivatalos, állandó jellegű társasággá. Ez némi huza-vona után meg is történt. Conrart 1634-ben elkészítette az alapszabályokat s miután azokat a király s a párisi főtörvényszék jóváhagyta, a *Francia Akadémia* negyven taggal megalakult és megkezdte működését. Üléseit eleinte egyes akadémikusok házában, majd 1672-től kezdve XIV. Lajos kezdeményezésére a Louvrebán tartotta. A «halhatatlanok» eleinte csak felolvasásokat és előadásokat tartottak, azonban hamarosan hozzáláttak főfeladatukhoz: egy szótár megírásához, mellyel az volt a céljuk, hogy a francia nyelvet szabályozzák, megtisztogassák s a szók helyes

használatát megállapítsák. A szótár lassan készült, csak 1694-ben jelent meg s azóta hat kiadást ért. Az alapszabályok értelmében az akadémiának az is feladata lett volna, hogy az újonnan megjelent fontosabb művekről bírálatot mondjon s így valami legfelsőbb irodalmi bírósággá nőjje ki magát. A Corneille *Cid*-jéről írt bírálat azonban balul ütött ki s egyszersmindenkorra elvette az akadémikusok kedvét hasonló kísérletektől. Tervbe vették egy nyelvtan, egy költészettan és egy szónoklattan megszerkesztését is, azonban e tervek megvalósítására sem került rá a sor.

A Francia Akadémia jelentősége abban állott, hogy tagjai közé nemcsak írókat választott be, hanem kiváló államférfiakat, főpapokat és irodalompártoló nagyurakat is s ezzel nagy mértékben emelte a hivatásos írók tekintélyét, továbbá, hogy díjak kiosztásával az érdemes írókat kitüntette, a szegény írókat pedig támogatta. Az irodalom fejlődésére soha lényegesebb befolyást nem gyakorolt. Mindenkor sok, részben indokolt támadásnak volt kitéve, de azért ma is, a mostani demokratikus Franciaországban mint előkelő, nagymultú, konzervatív irodalmi testületnek megvan a maga tekintélye és vonzó ereje.

4. A vallási újjászületés munkásai. Pascal.

Franciaországban a vallási egység kérdése azzal, hogy IV. Henrik áttért a katolikus hitre, megoldódott, ez azonban egymagában nem volt elegendő a katolicizmus megszilárdításához, minthogy a polgári és vallásháborúknak, melyek a XVI. század második felében marcangolták Franciaországot, nemcsak nagy nyomorúság, hanem nagyfokú eldurvulás, erkölcsi züllés és féktelen élvezetvágy járt a nyomában. A renaissance is, amely az emberi értelemben és a természetben való bizakodást

hirdette s az ember elé végcélul nem a túlvilági életben való üdvözülést, hanem a földi lét minél teljesebb kiélvezését állította, ha nyíltan nem is helyezkedett szembe az Egyházzal, mégis a kereszténység ellen dolgozott. Nem csoda tehát, hogy a XVII. század kezdetén a vallástalanság és erkölcstelenség ijesztő mérveket öltött s hogy abban a nemzedékben, amely IV. Henrik halála idején, tehát 1610 körül, érte el férfikorát, igen nagy volt a hitetlenek és szabad gondolkodók száma. Egy részük a filozófusok és tudósok közül került ki; ezek óvatosságból igyekeztek ugyan megőrizni a vallásosság látszatát, bár az epikúreizmus és sztoicizmus elveit vallották; a másik csoportot pedig előkelő emberek, udvaroncok, hölgyek, költők alkották, akik nem csináltak titkot a maguk meggyőződéseiből és nyíltan támadták s gúnyolták a vallást s az Egyházat.

A dolog természeténél fogva a hitetlenség elleni küzdelem élén az Egyház állott. A Szalézi szent Ferenc által megkezdett munkát folytatták más nagy egyházi férfiak, mint Bérulle bíbornok, a francia oratoriánusrend megalapítója és *Paulai szent Vince* (1580—1660). Az utóbbi mint egyházi szónok és író, mint lelki vezető s mint a szegények jótevője egyaránt áldásos működést fejtett ki. Neki különösen nagy része volt Franciaország katólikus restaurációjában, a vallásos érzés újjászületésében s ő a miszticizmus és janzenizmus tulzásaival szemben mindenkor a hagyományos, tiszta, józan egyházi felfogást képviselte. A vallási újjászületést nagy mértékben elősegítette a sok újonnan alapított vagy újrászervezett szerzetesrend, mint a jezsuiták, oratoriánusok, theatinusok stb., akik a tanítás, szónoklás, lelkészkedés, jótekonyság, hittérítés terén egyformán buzgó tevékenységet fejtenek ki.

A világi hatalom ama meggyőződésétől vezetve, hogy sajátmagának tesz szolgálatot, ha támogatja a kato-

likus Egyháznak a rend, fegyelem és tekintélytisztelet helyreállítására s a lelkek megszelídítésére szolgáló törekvéseit, szintén kivette a maga részét a hitetlenség elleni küzdelemből. Így a párisi főtörvényszék perbe fogja, börtönbe veti, majd számúzi Théophile de Viaud költőt, akit az előkelő ifjúság megrontásával és trágár versek írásával vádoltak.

Az a nagyvilági szalonélet, amely a XVII. század első felében kialakult, minden léhasága és felszíniessége mellett is szintén kedvezett a vallásosság újjászületésének. A szalonokban a vallástalanságot és erkölcstelenséget illetlenségnek, izléstelen különködésnek tartották, amely nem méltó előkelő úri emberhez. A vallás nimbuszát növelte legalább egyelőre a karteziánizmus is, amely az Isten létezésében és a lélek halhatatlanságában való hitet, valamint a szellemi világnak az anyagi világgal szemben való fölényét fennen hangoztatta.

A vallásos érzés felébresztése és elmélyítése terén nagy szerep jutott a janzenizmusnak, ennek a rideg, aszkétikus tévtannak, amely Franciaországban a XVII., sőt a XVIII. században is sok szenvedélyes vitára adott alkalmat s amely a vallási kérdések iránt izgalmas érdeklődést teremtett nemcsak egyházi körökben, hanem jóformán az egész francia társadalomban.

A janzenizmusnak Jansen ypresi püspök (1585—1638) *Augustinus* című műve volt a forrása. Jansen és hívei szent Ágostonra hivatkozva azt hirdették, hogy az eredendő bűn teljesen megrontotta az emberi lelket, úgyhogy az ember Isten malasztja nélkül semmiféle jó cselekedetre nem képes. Az isteni malasztban azonban nem részesül mindenki, csak az előre kiválasztottak, Jézus csak ezeket váltotta meg, az örök üdvösségben csak ezek részesülhetnek. A janzenisták tagadják tehát az emberi akarat szabadságát és hisznek a praedestinációban, eltérően a katolikus Egyház felfogásától, amely az

isteni mindenhatóság s az emberi szabad akarat összeegyeztetésére törekszik.

A janzenizmus központja Franciaországban a Páris-tól nem messze Chevreuse városka közelében fekvő *Port-Royal des Champs* nevű apácakolostor volt, amelynek átszervezését a XVII. század első negyedében a buzgó és erélyes Angélique Arnauld apátnő hajtotta végre, aki 1625-ben Párisban is alapított egy kolostort.

A janzenizmust Franciaországban *Saint-Cyran* abbé (1581—1642) honosította meg, egy szent életű, nagy tudományú és elbűvölő egyéniségű férfiú, aki személyes ismeretségben állott Jansennel és egy ideig a párisi Port-Royal apácáinak lelki igazgatója volt. Később Richelieu mint veszedelmes összeesküvőt és tévtanhirdetőt börtönbe vettette. Úgy ő, mint tanítványai, mindig tiltakoztak az eretnekség és a szektaalapítás vádja ellen, nem is nevezték magukat janzenistáknak; saját bevallásuk szerint nem volt más céljuk, mint visszatérni az eredeti, ősi, hagyományos kereszténységhez, amelynek legtökéletesebb formáját szent Ágostonnál vélték megtalálni.

A janzenisták a komor, rideg, végzetszerű janzenista tannak levonják erkölcstani következményeit. A teljes lemondást, a világtól való visszavonulást, az érzelmek és szenvedélyek megfékezését, az aszkézist követelik és ezen elveknek megfelelően rendezik be életüket is. Egyháziak és világiak közt sok követőjük akad, akiknek egy része a Port-Royal des Champs közelében fekvő Des Granges-majorba vonul vissza. Ezek a Port Royal remetái, akik szakítva családjukkal és a világi élettel imádkozással, elmélkedéssel, tanítással és kézimunkával töltik életüket. A legkiválóbb köztük a nagy Arnauld, jeles theológiai és pedagógiai író, a *De la fréquente communion* című műszerzője; Nicole, a szintén nagytudományú pedagógus, az *Essais de morale* írója s Lemaitre de Sacy, a Port-Royal lelkésze.

Ama nagyszámú világiak sorába, akik teljes lelkesedéssel csatlakoztak a janzenizmushoz, tartozik Pascal is, a XVII. század egyik legmélyebb gondolkodója és egyik legnagyobb prózaírója.

Blaise Pascal 1623-ban, Clermont-Ferrandban született, hol atyja az adóügyi bíróság elnöke volt, aki 1631-ben lemondott állásáról, Párisba költözött s ott teljesen gyermekei nevelésének élt. 1639-ben ismét hivatalt vállalt és Rouenban telepszik le. Rouenban megismerkedik két nemessel, akik mint műkedvelő orvosok egy betegsége alatt sikerrel gyógyítják s felhívják figyelmét Jansen, Saint-Cyran és Arnauld munkáira, melyek hatása alatt egész családjával a janzenizmus mellé szegődik. Két leánya volt, akik közül ez egyik később apáca lett a Port-Royalban s egy fia, egy rendkívül értelmes, koráértett, beteges gyermek. Ez kora ifjúságától kezdve igen nagy tehetséget mutatott a matematika s fizika iránt. Tizenhat éves korában a kúpmetszetekről ír értekezést, mely állítólag Descartes-ot is bámulatba ejti; egy számológépet szerkeszt atyja számára; kísérleteket végez a légnyomás bizonyítására s élénk részt vesz abban a tudományos vitában, mely a XVII. század természet-tudósai közt ebben a tárgyban lefolyt. Minden jel arra mutatott tehát, hogy Pascal életét a mennyiségtannak és a természettudományoknak fogja szentelni. Gyenge egészségi állapota miatt azonban kénytelen tudományos munkáit megszakítani s több éven részben vidéken, részben Párisban teljesen világias életet él. Sokat jár társaságba, szabad gondolkodókkal ismerkedik meg s ez időben írja, ha ugyan az ő műve, *Discours sur les passions de l'amour* című művét. 1654-ben életében nagy fordulat következik be: teljesen megtér, szakít a világias életmóddal s hogy életét minden tekintetben a janzenista elvek szerint rendezhesse be, visszavonul a Port-Royal remetái közé. Megtérésében különböző körülmé-

nyek játszottak közre. Csodálatos megmenekülése egy baleset alkalmával, midőn Páris mellett egy hídon áthaladva hintájának két lova beleesett a Szajnába és csak az istráng elszakadásán mult, hogy ő is a kocsiban ülő barátaival együtt bele nem fult a vízbe; az 1654 november 23-án extázisban töltött éjszaka; Singlin abbénak egy, lelkét mélyen megragadó prédikációja; apácanővérének példája és buzdítása: mindez hozzájárult évek óta érlelődő elhatározásához, hogy búcsút mondva a világ és a tudomány hiúságának, életét kizáróan Istennek szentelje. Nem maradt meg állandóan Port-Royalban, de amikor Párisban lakott életmódját ott is a legnagyobb egyszerűség, önmegtartóztatás, aszkézis jellemezte. Foglalkozik mennyiségtannal, sőt gyakorlati találmányokkal is; így például részt vesz egy omnibusztársaság megalakításában, amely Párisban az első ilyen-fajta vállalkozás volt. Néhány éven át a janzenizmus védelme foglalja le s épen, midőn a jezsuitákkal való polemiája tetőpontját éri el, egy csodálatos eseménynek, a szent tövis csodájának szemtanuja, amely igen mély hatást gyakorol lelkére, megerősíti vallásos hitét és buzdításul szolgál további irodalmi működésére. Egy unokahuga ugyanis, aki gyógyíthatatlannak vélt szem-bajban szenvedett, egy ereklyének, egy, Jézus tövis-koronájából való tövisnek érintése által visszanyeri szemévelágát. E csodában Isten figyelmeztetését látja és elhatározza, hogy abbahagyja a vitatkozást s megvalósítja egy régi tervét, t. i. hogy hitetlenek és szabadgondolkodók számára megírja a kereszténység apologiáját. Élete végéig ezen a munkán dolgozott, amelynek befejezésében azonban megakadályozta a halál. Utolsó éveiben, amelyeket nővérének, Mme Périernek házában töltött Párisban, rendkívül sokat szenvedett. 1662-ben halt meg harminckilenc éves korában.

Pascal, mint említettük, nemcsak buzgó janzenista

volt, hanem mint író is szolgálta a janzenizmus ügyét *Lettres provinciales* című munkájával, amelynek megírására a következő esemény adott alkalmat. A párisi Saint-Sulpice-templom egy lelkésze nem fogadta el Liancourt herceg gyónását, akinek unokája a Port-Royal-zárdában nevelkedett s aki maga is janzenista-hírben állott. Arnauld Liancourt herceg érdekében két levelet tett közzé s ezekben Jansen tanainak védelmére kelt. Hogy Arnauldt a Sorbonne részéről ellene megindított támadásokkal szemben védelmezze, Pascal szintén belevegyült a vitába s 1656-ban *Lettre écrite à un provincial par un de ses amis* cím alatt névtelenül közzétett egy levelet, melyet azután tizenhét másik levél követett. Teljes kiadásuk 1657-ben Kölnben jelent meg.

Pascal leveleiben vallás- és erkölcstani kérdésekkel foglalkozik. Az első háromban védelmébe veszi a janzenizmus tanait, főkép a malasztról szóló tant, a többi tizenötben pedig erkölcstani problémákat fejteget és éles gúnnnyal támadja bennük a jezsuitákat, a janzenisták leghatalmasabb ellenfeleit. Azzal vádolja a jezsuitákat, hogy ezek, hogy a királyi udvarban és az előkelő körökben minél nagyobb befolyásra és népszerűsége tegyenek szert, hogy az egész világ feletti uralmat maguknak megszerezzék, tulságosan elnézők, tulságosan engedékenyek a bűnösökkel szemben, úgy hogy egészen meghamisítják, eredeti tisztaságából és szigorúságából kivetköztetik a keresztény morált.

Vádjai igazolására jezsuitaírók műveiből idézeteket közöl, amelyek valóban félremagyarázásra adhatnak alkalmat s melyeket maga az Egyház is alkalomadtán kifogásolt. Ezekből a kiszakított, önkényesen megcsonkított és irányzatosan csoportosított idézetekből azonban Pascal tulzó és igazságtalan következtetéseket von le. Elköveti ugyanis azt a hibát, hogy az erkölcstant, amely a minden keresztényre nézve abszolút érvénnyel bíró

erkölcsi szabályokat tartalmazza, azonosítja a kazuisztikával, amely az emberek bűnösségének megállapításánál tekintetbe vesz bizonyos relativ értékű mellékörülmenyeket és egyéni mozzanatokat is, amelyek esetleg jelentékenyen befolyásolhatták az illető egyének cselekvését.

Pascal heves támadásai még a janzenisták körében sem találtak egyforma tetszésre. Angélique Arnauld apátnő unokaöccsének, aki megküldötte neki Pascal leveleit, így ír: «Épenséggel nem kételkedem, hogy szép munka az, amit ön nekem küldött, de kérdéses, hogy vajjon a mai időben a hallgatás nem lenne-e még szebb és kellemesebb Istennek, akit jobban megbékítenek a könnyek és a búbánat, mint az ékesszólás, amely mulattatja az embereket, de meg nem téríti őket». Annál kínosabb hatást keltett Pascal munkája egyházi körökben úgy annyira, hogy a provencai főtörvényszék, a Szentszék s a Sorbonne kárhóztató ítélete után a francia államtanács az akkori szokás szerint elrendelte mint eretnekkönyvnek a hóhér által nyilvánosan való szét-tépését és elégetését.

Az olvasóközönség körében nagy volt azonban a *Provinciales* sikere. Mint egy bírálója mondotta, ez a könyv több hivat szerzett a janzenistáknak, mint Jansen és Arnauld nagyszámú tudós munkái együttvéve. Nagy sikerét szerzője fényes írói képességének köszönhetette. Pascal csodálatos természetességgel és közvetlenséggel viszi bele ebbe a könyvbe a maga gazdag egyéniségét. Minden során megérzik, hogy nem tudósnak, hanem előkelő úrnak munkája, amelyben az erő, a hév, a logika csipős gúnnyal, könnyed szellemességgel egyesül. Boileau szerint ez az egyetlen modern könyv, mely az ókori írók műveivel felveheti a versenyt.

Nagy hitvédelmi munkájának csak töredékei maradtak hátra, melyeket *Pensées sur la religion* címmel barátai

halála után 1670-ben kiadtak. Hiteles szövegük csak a XIX. században látott napvilágot. Amennyire e töredékekből itélni tudunk, Pascal e munkáját atheisták és közönyösek számára írta. Terve valószínűleg a következő volt. Először lélek- és erkölcstani szempontból akarta tanulmányozni az embert, amelyet valóságos «szörnyetegnek», az aljasság és nagyság érthetetlen vegyülékének tekint. Az ember szerinte végtelenül gyenge, törékeny, nyomorult lény. Gyarló a teste, melyet állandóan száz meg száz-féle betegség fenyeget, hiányosak az érzékszervei, tökéletlen az értelme, önszeretete és fantáziája mindig tévútra vezeti, úgy hogy semmiféle biztos tudásra nem tud szert tenni s a társadalmi szervezet is, amelyben él, az önkényre és igazságtalanságra van felépítve. Az ember azonban öntudatos, gondolkodó lény, amelyet nagygyá tesz, megnemesít a lelke, olyan, mint egy nyomorba jutott nagyúr, trónjától megfosztott király. Hogy az embernek e sajátságos kettős természetét megmagyarázza, sorba vizsgálja a különböző vallásokat és bölcsészeti rendszereket, azokban keresi a feleletet a ember eredetére, mibenlétére, rendeltetésére vonatkozókérdésekre. Bárhova fordul is azonban, sehol sem kap kielégítő feleletet, míg végre a Bibliában, az eredendő bűn dogmájában megtalálja a kielégítő magyarázatot. A kereszténység tehát az egyetlen igazi vallás, mert csak az nyújtja szerinte az emberi természetnek kielégítő magyarázatát.

Amennyire a fennmaradt töredékek alapján megítélhető, Pascal műveiben nem a teológiai és történeti, hanem az érzelmi érvek játszották volna a főszerepet. Pascal szerint a vallás igazságai felsőbbrendű igazságok, melyeket az ember nem az értelmével, hanem a szívével ismer meg s épen ezért, mert azokhoz nem okoskodás, hanem intuíció útján jut, kétségtelenül bizonyosak. E felfogásból ered Pascal apológiájának erősen lírai

jellege. Pascal ugyanis nemcsak mély gondolkodó, hanem nagy költő, aki feltárva a maga nyugtalan, Isten után sóvárgó, szenvedélyes, vergődő lelkét, olvasóit nemcsak meggyőzni akarja, hanem egyszersmind megindítani, hatni akar nemcsak értelmükre, hanem szívükre is. Ez az oka annak, hogy Pascal *Pensées*-ja csodálatos szuggesztív hatást, valami ellenállhatatlan varázserőt gyakorol ma is az olvasóra.

5. Descartes.

Descartes nemcsak a XVII. század legmélyebb és legeredetibb gondolkodója, aki a francia szellemi élet történetében korszakalkotó munkásságot fejtett ki, hanem nagyszabású, tiszteletreméltó egyéniség is, aki életét nem mulékony földi javak megszerzésére, nem hiú világi ambíciók kielégítésére, hanem tisztán és kizárólag az igazság önzetlen keresésére szentelte. Azok közé a kevés számú emberek közé tartozik, akiknek kora ifjúságuktól fogva módjukban volt anyagi, családi és társadalmi gondoktól függetlenül, önállóan irányítani a maguk sorsát. *Descartes* ilyen kivételes egyéniség volt, aki életpályája kezdetén kitűzött maga elé egy eszményi célt s annak megvalósításán lankadatlan buzgalommal dolgozott, egész életét e cél szolgálatába állította, attól semmi el nem térítette.

1596-ban született Touraine tartomány La Haye nevű városkájában előkelő és gazdag családból. Atyja, aki tekintélyes bírói tisztséget töltött be, fiát igen gondos nevelésben részesítette; nyolc esztendőre beadta a jezsuitáknak La Flècheben lévő híres iskolájába, melyben ez időben az előkelő francia nemesi családok fiai tanultak, majd Poitiersben jogot végeztetett vele. Huszonkét éves korában az ifjú *Descartes*, követve kora számos nemes ifjának példáját, Hollandiába megy s beáll Nassau

Móric németalföldi helytartónak, e kor legnevezetesebb hadvezérének seregébe. A következő évben 1619-ben Frankfurtban találjuk, ahol jelen van II. Ferdinánd császár megkoronázásán, majd jelentkezik katonának a bajor herceg hadseregébe, hogy részt vegyen a protestánsok ellen meginduló háborúban. 1621-ben belép a császári hadseregbe, amely épen akkor indul Bethlen Gábor ellen. Mint katona megfordul hazánkban is; bevonul Pozsonyba és Nagyszombatba s résztvesz Érsekújvár ostromában; majd búcsút mond a hadi pályának s a következő években Németországban, Hollandiában, Olaszországban utazgat. Franciaországba visszatérve, birtokait eladja s három évet tölt Párisban. Életmódja ez időben nem sokat különbözik más, hasonló korú francia nemesekétől: élvezi a társas élet gyönyöreit; szereti a zenét, a regényeket, a verseket; egy ízben párbajozik; keresi azonban a természettudósok, matematikusok társaságát is s összehátrázkodik egy tudós minimusszerzetessel, Mersenne-el, akivel később, midőn végleg elhagyja Franciaországot, sűrűn vált leveleket. Ez életének az az időszaka, melyben élettapasztalatokat gyűjt és tudós munkák helyett a «világ nagy könyvében» keresi az igazságot. 1629-ben Hollandiában telepszik le s ott tölti életének hátralévő húsz esztendejét. Miként számos honfitársát, úgy őt is vonzották az anyagi és szellemi fejlődés magas fokán álló gazdag, művelt hollandi városok; bennük megtalálni vélte azt a nyugalmat és függetlenséget, melyre, úgy érezte, bölcsészeti rendszerének felépítése és munkái megírása végett szüksége van. Reményében nem is csalódott, jól érezte magát Hollandia békés, munkás, egyszerű, nyárspolgári lakossága körében. Nem sokáig időzött egy helyen, majnem mindig holland városban töltött hosszabb-rövidebb időt. Hogy mikép élt, megtudjuk abból a két levélből, melyet 1631-ben Amsterdamból Balzacnak írt. Leírja, hogy

ebben a nagy, forgalmas városban csendesebben él, mintha falun elne, mert Amsterdam lakócai üzleti ügyeikkel annyira el vannak foglalva, hogy nem érnek rá embertársaikat zaklatni. «Hol van a világon még egy olyan hely — folytatja — ahol az élet minden kényelmét s minden érdekes dolgot, amit csak kíván az ember, olyan könnyű volna megtalálni, mint ebben az országban? Hol van egy másik ország, ahol olyan teljes szabadságot élvez az ember; ahol mindig egész hadseregek vannak talpon, hogy őrizzék a népet; ahol a mérgezések, árulások, rágalmazások olyan kevéssé gyakoriak volnának s ahol a lakosság többet megőrzött volna ősapáink ártatlanságából?»

Nemcsak békességet és kényelmet talált Hollandiában, hanem megértő barátokat és lelkes tanítványokat is, akik közül az egyik, Le Roy, tanait egy magyar ifjúval, Apácai Cseri Jánossal is megismertette. Nagy tisztelője volt többek közt Krisztina svéd királyné s egy előkelő fiatal leány, V. Frigyes volt cseh király leánya, Erzsébet hercegnő, aki Hágában élt özvegy anyja udvarában s akinek Descartes főmunkáját, a *Principia philosophiae*-t ajánlotta. Akadtak azonban ellenfelei is, főként az utrecht-i és leydeni egyetem hittudomány-tanárai közt, akiknek támadásai úgy elkeserítették, hogy egy időben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy visszatér hazájába, ahol tekintélye s hírneve egyre gyarapodott. E terve megvalósításától azonban a Franciaországban kitört politikai viharok elvették kedvét. 1649-ben elfogadva Krisztina királyné meghívását, mégis otthagyja Hollandiát és Stockholmba megy, hol pár hónap múlva 1650 február havában tüdőgyulladásban meghal.

Descartes munkái nagy részét szakemberek számára latin nyelven írta, van azonban két francia nyelvű műve is: a *Discours sur la méthode* s a *Traité des passions de l'âme*. Mindkettő, főképp az első, nemcsak bölcsészeti,

hanem irodalom- és stíltörténeti szempontból is érdekes alkotás. A *Discours*, melyet Leydenben adott ki 1637-ben s amely első nyomtatásban megjelent munkája, magában foglalja bölcsészeti rendszerének alapelveit s emellett tanulságosan világítja meg szerzője személyiségének és gondolkodásának kialakulását, vagyis az elvont, elméleti fejtegetéseken kívül érdekes, szubjektív, önéletrajzi és elbeszélő részleteket is tartalmaz.

Leírja benne Descartes, minő lelki válságon ment át, amikor az iskolából kikerülve ráeszmélt arra, hogy semmit nem tud, hogy mindaz, amit tanáraitól és könyveiből tanult, távolról sem elégíti ki igazságra vágyódó lelkét. Ekkor tudásvágyát úgy próbálja kielégíteni, hogy beleveti magát az életbe; utazásokat tesz, tapasztalatokat gyűjt, ember- és világismeretre igyekszik szert tenni. Csakhamar rájön, hogy ez a módszer sem vezet célhoz, mert az emberek társasága s az utazás tágítja ugyan látókörét, gyarapítja ismereteit, de az igazság megismeréséhez ilymódon sem jut közelebb, úgy, hogy nem marad számára más hátra, minthogy önmagában, saját lelkében keresse az igazságot. Hogy azonban ezt megtehesse, ahhoz valami többé-kevésbbé biztos módszerre van szüksége. Minthogy pedig a matematika az egyetlen, néhány feltétlenül bizonyos, szembetűnő igazság birtokában lévő tudomány, abból szűri le négy szabályra alapított módszerét, amelynek alkalmazásában abból indul ki, hogy kétségbe von mindent, amit eddig igaznak tartott. Van azonban egy dolog, amiben nem kételkedik, ez az, hogy kételkedik, hogy gondolkodik, amiből azt a következtetést vonja le, hogy az ember gondolkodó, értelmes, testétől független lélekkel bíró lény. Ezen az alapon következtetve bizonyítja Isten létezését és kifejti a természetire vonatkozó nézeteit.

Descartes rendszerének lényege abban rejlik, hogy szakít a tekintélyekkel és hagyományokkal s felmagasz-

talja az emberi értelmet, annak mindenhatóságát hirdeti; bízik abban, hogy az ész megfelelő vezetés mellett a tudományt, az emberiséget, a világot egyaránt át tudja alakítani. Descartes rendszere tehát nagy adag optimizmust rejt magában, amely a szkepticizmus lemondásával és bizalmatlanságával szemben hatalmas perspektívát tár fel az emberi szellem fejlődése számára.

Tisztán irodalmi szempontból a *Discours* azért fontos, mert ez az első francia nyelven írt filozófiai munka, amelyben szerzője igen komoly, elvont kérdéseket oly módon fejteget, hogy azokat a hivatásos bölcsészek kívül a nagy közönség is megérthesse. Egyik levelében Descartes azt mondja róla: «Ez egy olyan könyv, amelyet úgy írtam meg, hogy az asszonyok is érthessenek belőle valamit». Valóban a *Discours* a világos, pontos, logikus, módszeres okfejtésnek, szerkesztésnek és előadásnak valóságos remeke, amellyel Descartes ugyanazt művelte a filozófia terén, amit Kálvin és Szalézi szent Ferenc művelt a hittudomány terén.

Descartes másik francia nyelvű munkája a *Traité des passions* (1649). Ebben Descartes a szenvedélyeket úgy fogja fel, mint az emberi lélek nyers, ösztönszerű megnyilvánulásait, melyeknek megfékezésére és helyes irányban való irányítására az értelem s az akarat van hivatva. Descartes felfogása tehát e tekintetben ugyanaz, mint Corneilleé. Mindketten egy erőteljes, edzett, cselekvésre termett, érzéseiken uralkodni tudó, férfias nemzedék képviselői.

Descartes bölcsészete a XVII. század folyamán Európaszerte nagy hatást gyakorolt. Franciaországban a janzenisták, az oratoriánusok, Pascal, Malebranche, Bossuet, Fénelon mindannyian karteziánusoknak vallották magukat; sok híve akadt előkelő hivatalnokok, főúri hölgyek között is, sőt a szó legtágabb értelmé-

ben a század nagy klasszikus írói is tanítványainak tekinthetők.

6. Regényírók.

A regény a XVII. században, főleg annak első felében, habár nem tekintették komoly irodalmi műfajnak és Boileau *Art poétique*-jában nem tartja érdemesnek foglalkozni vele, nagy kedveltségnek örvend.

Az első regényíró, aki nagy népszerűsége tett szert, *Honoré d'Urfé* (1567—1625), előkelő délfancia nemes, aki a Liga bukása után jónak látta Franciaországból elmenekülni és visszavonulni Szavojába, melynek fejedelmével rokonságban állott. Chambéryben írta *Astrée* c. regényét (1610—1627), amely a XVII. század előkelő köreinek egyik legkedveltebb olvasmánya volt. Az *Astrée* egy nagyon hosszú, több mint ötezer lapra terjedő pásztorregény; utolsó, ötödik részét nem d'Urfé, hanem hátrahagyott jegyzetei alapján titkára írta. A regény, melynek spanyol és olasz mintái voltak, a szerző szülőföldjén, a Lignon-folyócska partján játszik a Krisztus utáni V. században. Hősei és hősnői nem valóságos pásztorok és pásztorleányok, hanem pásztorruhába öltözött finom, kényes lovagok és delnők, akiknek a szerelem egyetlen foglalkozása. *Astrée* büszke, erényes, szép leány, akit Céladon hűséges, önfeláldozó, eszményi szerelemmel szeret s aki imádóját egy féltékenységi rohamában mégis hűtlenséggel vádolja és elűzi magától. Céladon kétségbeesésében a Lignonba ugrik, azonban egy Galathée nevű nimfa megmenti, aki azután beléje szeret. Céladon ellenáll a kísértésnek és sok kaland s viszontagság után végre visszakerül kedveséhez, aki kegyeibe visszafogadja. Ebbe a sovány mesébe tömördek elbeszélés, párbeszéd, elmélkedés, levél, költemény van beleékelve s az olvasóközönséget

nem is annyira maga a történet érdekelte, mint inkább a szerelemnek, mint a lélek legtisztább, legnemesebb, legeszményibb érzelmének festése. Az *Astrée* voltaképen *ars amandí* előkelő urak és hölgyek számára. Érdekeltek a közönséget azok a célzások is, melyeket a regényben előkelő emberek szerelmi viszonyaira, többek közt IV. Henrik és Gabrielle d'Estrée szerelmére vonatkozóan vélt felfedezni.

Ez a regény, melyet ma senki sem olvas s melyre mosolyogva vagy gúnyolódva szoktunk hivatkozni, az egész század folyamán közkedveltségnek örvendett. Még olyan komoly emberek is méltányolták, mint Szalézi szent Ferenc és Boileau, aki elismeréssel szól az *Astrée* finoman elképzelt, kellemesen változatos és következetesen megrajzolt alakjairól.

Nemcsak olvasóközönsége volt nagy, hanem hatása is. A XVII. század előkelő társasága jórészt belőle tanulta meg a finom, udvarias, illedelmes társalgásnak és az aprólékos lélektani elemzésnek művészetét, de egyúttal azt a kényeskedő, mesterkéltné, édeskés udvariasságot is, amelytől Corneille és Racine hősei sem mentesek.

Ujraéled a középkori lovagregény is Gomberville, La Calprenède és Mlle de Scudéry regényeiben. *Marin Le Roy de Gomberville* (1600—1674) *Polexandre*-ja (1637) igazi kalandregény, amelynek hősei már nem pásztorkok, hanem fejedelmek, lovagok, kalózkodók, kik szárazföldön és tengeren csodálatosnál-csodálatosabb eseményeket élnek végig. E kalandok elbeszélése módot nyújt a tudós vagy inkább tudákos szerzőnek arra, hogy olvasóival megismertessen mindenféle idegen országokat és világrészeket: Dániát, a Kanári-szigeteket, Szenegált, Mexikót stb. s azoknak népeit és történetét. A *Polexandre* tehát a francia irodalomban az első exotikus regény.

Gauthier de Costes de La Calprenède (1609—1663), aki

a kardforgatásban és udvarlásban egyformán jeleskedő, az idősb Dumas testőreire emlékeztető, eleven temperamentumú délfrancia nemes volt, történeti regényeket írt. *Cassandre* (1642—1645) c. regénye a XVII. század második felében, sőt a XVIII. században is nagy népszerűségnek örvendett, úgy, hogy a mi Bárótzink is jónak látta magyarra lefordítani. Ez a regény Nagy Sándor korában játszik; szerzője buzgón tanulmányozta hozzá az ókori történetírókat: Plutarchost, Quintus Curtiust, Justinust. Regényalakjaiból azonban a történeti hűség teljesen hiányzik. Az ő perzsái, szittyái és macedónjai rettenhetetlen bátorságú, kalandot kalandra halmozó, de egyúttal lágyszívű, szerelemről epedő, gáláns hősök, akik a verekedéshez, a széptevéshez, sőt érzelmeik elemzéséhez is egyaránt nagyszerűen értenek.

Ennek a hamis, mesterkélt, negédes műfajnak *Mlle Madeleine de Scudéry* (1608—1701) volt a legnépszerűbb művelője. Ez a kisasszony, aki végigélte az egész századot, amennyiben kilencvenhárom éves korában halt meg, igen tekintélyes dáma volt. Szalonjában 1650 körül szombatonként igen válogatott társaság jött össze és pedig nem nagyurak, mint Rambouillet márkiné kék szobájában, hanem inkább polgári hölgyek és írók. Mlle de Scudérynek volt egy izgága, verekedő fivére, vele közösen írta regényeit. Georges írta a hősies részeket, melyek ütközetek, vitézi kalandok elbeszélését tartalmazzák, Madeleine pedig az érzelmes és jellemfestő részeket s az erkölcsi fejtegetéseket. Mlle de Scudéry regényei is történeti regények, amelyeknek cselekvénye az ókorban játszik Perzsiában, Törökországban, Rómában. Míg azonban La Calprenèdében nem a jószándék, hanem a képesség hiányzott, hogy valódi történeti regényeket írjon, addig Mlle de Scudéry tudatosan torzítja el és hamisítja meg a történelmet s az ókori események és személyek leple alatt szándékosan a maga

korának eseményeit és alakjait akarja bemutatni. Leghíresebb regénye *Le grand Cyrus* (1649—1653). Ebben a regényben a sasorrú, csillogó tekintetű, vakmerően bátor Cyrus, aki egész országokat igáz le s az egész világgal szembeszáll, hogy a szép méd királynak, Mandane-nak szívét meghódítsa, távolról sem az a barbár Cyrus, akit a történelemből ismerünk, hanem a nagy Condé, Mandane pedig Mme de Longueville, akinek a szerző művét ajánlotta. Szerepelnek benne az akkori előkelő társaság és íróvilág összes számottevő alakjai, maga Mlle de Scudéry is Sappho név alatt.

Mindazok a regények, amelyekről eddig szó volt, egy, a közönséges valóság elől egy eszményi világba menekülő ideálistikus áramlatnak termékei. Ennek a fantasztikus és érzelgős iránynak hamarosan megvolt a maga ellenhatása, amelynek hívei Rabelaisnak s a XVI. század réalista elbeszélőinek hagyományait követik. Charles Sorel már 1622-ben ír egy réalista regényt (*La vraie histoire comique de Francion*), amely Petronius *Satyricon*-jának mintájára egy jócsaládból való, elzülölt, Rabelais Panurge-ére emlékeztető kalandor viszon-tagságos élettörténetét beszéli el s azzal kapcsolatban a maguk nyers mivoltában mutatja be korának különböző társadalmi osztályait: a nemesek, az írók, az iskolamesterek, a parasztok, sőt a tolvajok és banditák világát is. Ez a regény, melynek szerzőségét tekintélyes férfiú léte Sorel mindig tagadta, a maga nyers naturalizmusával heves tiltakozás volt az *Astrée* émelgyős ideálistikusa ellen; nagy volt a sikere, több mint negyven kiadást ért el, az *Astrée* hírnevét azonban nem sikerült elhomályosítania.

Sorel másik regénye, a *Berger extravagant*, egy *Don Quihote*-féle szatirikus regény, amely egy, az *Astrée* olvasásától megzavarodott párisi ifjúnak különckedéseit beszéli el.

A XVII. század legkiválóbb reálista regénye Scarron *Roman comique*-ja. Paul Scarron (1610—1660) korának egyik legbizarrabb egyénisége, aki élete nagy részét mint tehetetlen, béna, nyomorék egy kárszékben élte végig. Felesége Françoise d'Aubigné volt, a későbbi híres Madame de Maintenon. Ez a szájalomraméltó ember, aki nagy lelkingugalommal tűrte sorsát, burleszk és komikai író volt, abban találta kedvét, hogy kigúnyolt mindent, amit kortársai szépek, felségesnek és komoly-nak tartottak. Sok mindenféle műfajjal megpróbálkozott; írt verseket, vígjátékokat, egy Vergilius-travesztiát, egy komikus eposzt s egy regényt.

Legjelesebb munkája a *Roman comique* (1651), melynek alapgondolatát a spanyol Rojas *Különös utazás* c. regényéből merítette. Regényén egyébként is meglátszik a spanyol pica-ro-regények hatása, amelyek koldusok, naplopók stb. vagyis a legalsó társadalmi rétegek életét festik. Az is a spanyol elbeszélők hatására mutat, hogy a regény szereplői részletesen elmondják életük történetét s egymás mulattatására hosszú novellákat mesélnek el.

A *Roman comique* színészregény, amely egy vidéki vándorkomédiás-társulat tagjaival és egy francia városkának, Le Mansnak polgáraival ismertet meg bennünket. Ez a regény a maga komikus és triviális alakjaival, köznapias cselekvényével La Calprenède és Mlle de Scudéry hősi és fantasztikus regényeinek paródiája akart lenni. Scarron pompás megfigyelőképeességgel bírt; regényében néhány nagyszerűen megrajzolt arckép van, amely feledhetetlenül vésődik be emlékezetünkbe, mint La Rancune, az öntelt, dicsekvő, mások sikereire irigy, élősdí, iszákos, öreg vidéki színész, vagy Ragotin, a kistermetű, de nagyképű, hazudozó, nagy-zoló vidéki ügyvéd, akiből mindenki gúnyt űz, aki azonban önmagát nagyon komolyan veszi.

A réalista regény művelői között Furetière nevével is találkozunk. *Antoine Furetière* (1620—1688) írói és tudós hajlamokkal bíró párisi ügyvéd volt, aki Boileau, Racine, La Fontaine baráti társaságához tartozott. Életének nagy eseménye az volt, hogy a Francia Akadémiának 1633 óta készülő szótárát megelőzve 1686-ban kiadott egy betűrendes francia szótárt, amiért akadémikus kollégái a királyi tanács elé idézték és kizárták maguk közül. *Roman bourgeois* c. regénye (1666) egymással lazán összefüggő arcképek és jelenetek sorozata, amelyben a XVII. század közepének párisi polgári társadalmát mutatja be.

A század második felében Mme de La Fayette személyében a lélektani regénynek is akad már művelője. *La Fayette grófnő* (1634—1693) korának egyik legkiválóbb és legrokonszenvesebb nőalakja, aki a lelki finomságot nagy műveltséggel és tiszta erkölcsiséggel tudta magában egyesíteni. Párisi szalonjában kora legelőkelőbb és legszellemesebb emberei fordultak meg, mint a nagy Condé, Mme de Sévigné La Rochefoucauld, akihez élete végéig benső, eszményi barátság fűzte. Mme de La Fayette legkiválóbb műve egy kis regény, *La princesse de Clèves* (1677). Cselekvénye olyan egyszerű, akár egy Racine-tragédiáé, pár szóban összefoglalható. Hősnője egy előkelő és erényes asszony, Clèves hercegnő, aki egy ízben a Louvreban megismerkedik Nemours herceggel és beleszeret. Férjét, akit nem szeret, de becsül, nem akarja megcsalni s hogy a lelkén egyre jobban erőt vevő szenvedély ellen védekezzék, mindent bevall férjének. Ez, aki imádja feleségét, nem tudja túlélni a csalódást, a hercegnő pedig, akit férje halála miatt kínos lelkiismeretfurdalások gyötörnek, kolostorba vonul vissza. A regény tehát egy fájdalmas lelki válságnak mesterei rajza, egy végzetes szenvedélyé, amely teljesen hatalmába kerít egy női szívet, amelynek diadalát azonban az erős akarat megakadályozza.

7. A nagy tragédiatírók : Corneille és Racine.

A középkori francia misztériumok, moralitások és boházatok a városi néptömegek mulattatására szolgáló, kezdetleges formájú, durva hangú népdramák voltak, melyeket bizonyos alkalmakkor műkedvelőtársaságok adtak elő. A XVI. században a latin és olasz drámaírók mintájára némely francia költők már megpróbálkoztak tragédiák és vígjátékok írásával is, melyek azonban nem annyira nyilvános színpadon való előadásra, mint inkább csak olvasásra voltak szánva. A társadalmi élet finomodásával párhuzamosan a francia színjátszás s a francia dráma a XVII. században vesz hatalmas lendületet. Ebben a században már Párisban és a nagyobb vidéki városokban hivatásos színészekből álló társulatok rendszeresen játszanak s a színházbajárás a királyi udvarnak, a nemességnek s a gazdagabb és műveltebb polgári osztálynak kedvenc szórakozásává válik.

Az első párisi színház, amelyben a század elejétől fogva 1680-ig rendes színielőadásokat tartottak, a *Hôtel de Bourgogne*. Ez eredetileg a passziótársulatnak (*Confrérie de la Passion*) tulajdona volt, amely, minthogy 1548 óta a párisi főtörvényszék tilalma miatt misztériumokat nem volt szabad játszania, 1599-től kezdve bérbeadta a színházat. A benne játszó társulat XIII. Lajos pártfogását élvezte s a *troupe royale* nevet viselte. E színházban játszották Corneille és Racine legtöbb tragédiáját.

Egy másik színház a Marais-külvárosban alakult szintén a század elején. Ennek Richelieu bíbornok volt a pártfogója; ebben kerültek színre Corneille vígjátékai, itt játszották először a *Cid*-et.

Egy harmadik színházban Molière társulata működött, mely 1698-ban, hosszabb vidéki vándorlás után mutatkozott be Párisban a királyi udvar előtt s egy ideig egy olasz társulattal váltakozva a Louvre-melletti *Petit*

Bourbon nevű épületben, majd a *Palais-Royal*-ban játszott. Molière halála után a züllésnek indult társulat ügyét XIV. Lajos vette kezébe s egyesítve azt a *Hôtel de Bourgogne* társulatával, 1680-ban megalapította a ma is virágzó *Théâtre-Français*-t vagy *Comédie-Française*-t, Franciaország első drámai színházát.

A drámaírók, hogy a kényes ízlésű, művelt úri közönség igényeit kielégítsék, nem elégedhettek meg a primitív, durva, vásári néptömegnek való régi darabok utánzásával, hanem arra kellett törekedniök, hogy közönségüket finomabb, tartalmasabb, irodalmi szempontból is kifogástalan darabokkal szórakoztassák. Sok kísérletezés után így született meg a XVII. századi dráma két jellegzetes műfaja : a tragédia és a vígjáték. Az elsőnek Corneille és Racine, az utóbbinak Molière volt a mestere.

A «francia tragédia atyja», *Pierre Corneille*, 1606-ban született Normandia fővárosában, Rouenban, hol atyja ügyvéd és erdőmester volt. Középiskolai tanulmányait szülővárosának jezsuita-kollégiumában végezte. Ott vert gyökeret lelkében az a mély vallásos érzés, mely egész életén át jellemezte s amely *Polyeucte* című drámájában olyan megragadó hévvel nyilatkozik meg. Mikor a jogot elvégezte és ügyvédi képesítést szerzett, atyja, amint az ebben a korban szokás volt, egy ügyvédi állást vásárolt számára, amelyet fia több mint husz éven át elég lelkiismeretesen be is töltött. 1629-ben egy vígjátékát a *Hôtel de Bourgogne*-ban sikerrel adják elő. Ekkor kedve támad a drámaíráshoz, több vígjátéka kerül színre s hogy Párisban élhessen és magának pártfogót szerezzen, beáll abba az öt íróból álló társaságba, melyet Richelieu bíbornok foglalkoztatott s mely az ő drámaterveit volt hivatva kidolgozni. Az 1636-tól 1643-ig terjedő időszakban írja remekműveit : *Cid*, *Horace*, *Cinna* és *Polyeucte* című tragédiáit. 1652-ben *Pertharite* című darabjának bukása után visszavonul a színpadtól és otthagyja Pá-

rist. Otthon művei teljes kiadásának sajtó alá való rendezésével és Kempis Tamás verses fordításával foglalkozik. 1659-ben próbálkozik meg ismét drámaírással és pedig egy irodalompártoló nagyúrnak, Fouquetnak biztatására. Tizenegy darabot ír, melyek közül némelyik nagy sikert arat. Ismét Párisba megy lakni, XIV. Lajostól évdíjat kap, nagy megbecsülésben van része. Lassanként azonban végleg letűnik szerencséjének csillaga; darabjai egymásután buknak meg, a közönség kegye fiatalabb vetélytársa, Racine felé fordul; családi bajai is vannak. 1674-ben végleg búcsút mond a színpadnak s életének utolsó éveit a közönségtől és pártfogóitól elefedve anyagi gondok közt tölti. 1684-ben hal meg hetvennyolc éves korában.

Corneille első nagy színpadi diadalát a *Cid*-del aratta (1636), amelynek *Guillem de Castro* spanyol író *Cid*-drámája volt a forrása. A darabnak úgy a királyi udvar, mint a közönség körében nagy volt a sikere; ahányszor adták, a közönség zsúfolásig megtöltötte a színházat; az előkelő társaságokban egy ideig csak róla beszéltek és még vidéken is állítólag, ha valamit nagyon meg akartak dicsérni, azt mondták: *Cela est beau, comme le Cid*.¹ Corneille nagy sikerét író társai, köztük Richelieu bíbornok, nem nézték jószemmel és elkeseredett harcot indítottak ellene, amelyben a *Cid* tárgyát, szerkezetét, stílusát egyaránt kíméletlenül támadták, szerzőjét plagizálással vádolták, sőt személyét sem kímélték. Richelieu kényszerítésére a *Cid*-harcba a nemrég keletkezett Francia Akadémia is beleszólt, amely bírálatában, ha hatalmas pártfogójának kedvéért kénytelen volt is sok tekintetben kifogásolni a darabot, elismerte Corneille kiváló tehetségét.

A *Cid* nem igazi tragédia; az a küzdelem, amely hősei

¹ Ez szép, mint a *Cid*.

lelkében végbemegy, szerencsés megoldást nyer. Corneille jellemrajzoló képessége azonban már e darabjában a maga teljességében nyilvánul meg.

Következő darabjának, a *Horace*-nak (1640) tárgyát Liviusból meríti. Ez valódi tragédia, melyben a Horatiusok és Curiatiusok ismert történetét dolgozza fel és pedig oly módon, hogy a tragikai hatás fokozása végett a két családot rokonsági viszonyba hozza egymással. A darab hőse, az ifjú Horace, lelkes, fanatikus patrióta, akinek lelkében a hazaszeretet ural és háttérbe szorít minden más érzést: az atyai, baráti, hitvesi szeretetet egyaránt.

Római tragédia a *Cinna* (1640) is, amelynek tárgyát Senecának *A kegyelemről* című műve szolgáltatta. Cinna előkelő római nemes, aki Augustus császár ellen összeesküvést sző és pedig azért, hogy kiérdemelje egy nőnek, Emiliének szerelmét, aki halálosan gyűlöli az uralkodót. Az összeesküvést Cinna egyik vetélytársa elárulja, a császár azonban a bosszúvágyat elfojtja magában, nagylelkűen megbocsát a bűnösöknek. A darabnak, amelynek nem Cinna, hanem Augustus a főhőse, leghatásosabb része az ötödik felvonás, amely a császár lelkében végbemenő s az akaratnak diadalával végződő vívódást festi.

A *Polyeucte* (1643) keresztény tragédia, amelynek tárgyát Surius XVI. századi német szerzetesnek egy francia író által kiadott és kibővített legendagyűjteménye szolgáltatta. Ebben olvasta Corneille szent Polyeucte történetét, aki a negyedik században Örményországban vértanúhalált szenvedett. A darabnak ez a szent a főhőse, akinek lelkében a vallásos érzés diadalmaskodik minden más egyéb érzés, még a hitvesi szeretet felett is.

A *Polyeucte* után Corneille még számos tragédiát írt. Időközönként vannak is sikerei, azonban drámaírói ereje, jellemrajzoló tehetsége egyre hanyatlik; hősei mindinkább erőszakoltabbakká, valószínűtlenebbekké válnak; a jel-

lemek s a szenvedélyek rajza rovására darabjaiban egyre nagyobb gondot fordít a cselekvény minél szövevényesebb bonyolítására, a mesterkélt helyzetek és jelenetek halmozására; nyelve is egyre dagályosabbá válik.

Corneille darabjai tárgyát rendesen a római történelemből veszi és pedig, hogy elkerülje a plágiumvádát, mely a *Cid*-del kapcsolatban érte, legtöbbször olyan tárgyat dolgoz fel, mellyel előtte drámaíró még nem kísérletezett. Corneillet, miként kortársait, a történelem főképp politikai szempontból érdekelte és darabjaiban nem annyira az egyes koroknak élethű ábrázolására, mint inkább némely politikai tanulságok levonására van gondja. Azért is vonzotta Róma történelme, mert abban talált leginkább olyan alakokat, melyek céljának megfeleltek: eszményi lelkületű, erős akaratú, szenvedélyeiken és érzelmeiken uralkodni tudó, a maguk céljai érdekében minden akadályon keresztülgázoló igazi hőseket. Corneille darabjai ugyanis a hősiességnek, az akarat-erőnek kultuszára vannak felépítve. Alakjai nem olyanok, mint amilyenek az emberek a valóságban, hanem amilyeneknek lenniök kellene; valóságos *übermensch*-ek. Ezért kedvelte őket Napoleon. «A francia nemzet mondá egy ízben — Corneille tragédiának köszönheti hőstettei egyrészét; ha szerzőjük élne, fejedelmet csinálnék belőle.»

Hogy kora divatjához alkalmazkodjék, Corneille kénytelen volt betartani a hármasság egységnek: a cselekvény, a hely s az idő egységének szabályát, amelyet a maga teljes merevségében Corneille egyik drámaíró társa, Mairet fogalmazott meg 1631-ben egy darabjának előszavában. Corneille tragédiáiban a cselekvényt zavaró epizódok valóban nincsenek s az egy helyen és pedig rendesen egy palota előcsarnokában s huszonnégyszáz órában belül játszódik le. Minthogy azonban darabjai az akaratnak s a szenvedélyeknek küzdelmét ábrázolják, hősei bármilyen szilárd akaratúak is, csak hosszabb habozás, sok okoskodás,

nehéz lelkitusa után lesznek teljesen urai önmaguknak, ezért a szabályok betartása Corneille számára nem volt könnyű, azok gyakran terhére voltak neki.

Corneille szerencsés vetélytársa, XIV. Lajos kedvenc drámaírója, *Jean Racine*, egy champagnei városkában, La Ferté-Milonban született. Szüleit igen korán elvesztette és nagyszülei házában nevelkedett. Nagyanyja igen vallásos, a janzenizmussal rokonszenvező nő volt, akinek két nővére s egy leánya a Port-Royalban volt apáca s ő maga is, mikor özvegységre jutott, ebbe a zár-dába vonult vissza, úgy hogy Racine már gyermekkorában a nagyszülői háznál erősen vallásos nevelésben részesült. Egy ideig a beauvaisi kollégiumban, majd a Port-Royal híres iskolájában, végül egy párisi kollégiumban tanult. Mindenütt janzenisták voltak a mesterei, akiknek tanítása és nevelése eltörülhetetlen benyomásokat hagyott hátra lelkében. Rokonai valószínűleg egyházi pályára szánták, ő maga is arra készült, az a vidám, könnyűvérű, mulatós társaság azonban, amelybe Párisban került, csakhamar eltéríti szándékától. Verseket kezd írni, színésznőkkel barátkozik, úgy hogy családja jónak látja Párisból eltávolítani és egy vidéki pap-nagybátyjához küldeni abban a reményben, hogy ott jó útra tér, felveszi a tonzúrát s akkor majd elnyerhet valami egyházi javadalmat. Unatkozik azonban vidéken, visszatér Párisba, szakít janzenista rokonaival s ismerőseivel és beleveti magát a párisi író- és színészvilágba. Megismerkedik Molière-rel, Boileauval; Colbert bátorítja s 1664-ben Molière társulata előadja egy darabját, a *Thébaïde*-ot. Egykori mesterei, a janzenisták ellen, akik heves támadást indítottak meg a színház ellen, két csipős hangú levelet ír. Az 1667-től 1677-ig terjedő tíz év írói pályájának fénykora; ebben az időben írja remekműveit. A Francia Akadémia tagjává választja, a király tanácsosává és udvari történetíróvá nevezi ki, az udvarban s a színpadon

egyaránt nagy sikerei vannak. Minthogy azonban rendkívül érzékeny és indulatos ember volt, a kritikák, melyekben darabjai részesülnek, vérig elkészerítik és mérges epigrammákban s heves előszókbán válaszol rájuk. Nagyon megbosszantja *Phèdre* című darabjának bukása, úgy hogy lemond a színpadról s be akar állni karthauzi szerzetesnek. Boileau közvetítésével ekkor kibékül a janzenistákkal s megengedi, hogy összeházassák egy komoly, rendes leánnyal, aki soha egyetlen darabjának előadásán nem vett részt. Ez időtől fogva élete végéig az udvari és családi élet veszi igénybe. Mme de Maintenon kérésére egy időben visszatér a drámaíráshoz és két darabot ír, az *Esther*-t és az *Athalie*-t, amelyek közül az első a saint-cyri leánynevelőintézetben, a második pedig a versaillesi udvarban kerül színre. A janzenistákkal állandó érintkezést tartott fenn, ami egy időre a királyt is elidegenítette tőle s midőn 1700-ban meghalt, óhajának megfelelően a Port-Royal des Champs temetőjébe temették el, honnan holttestét 1711-ben, a kolostor lerombolása után a párisi Saint Etienne-templomba szállították, ahol jelenleg Pascal s Corneille hamvai is nyugsznak.

Racine 1667-ben írja első remekművét, az *Andromaque*-ot Homeros, Euripides, Vergilius és Seneca nyomán. A darabnak nagy volt a sikere, amit cselekvénye egyszerűségének s a szerelem mesteri festésének köszönhetett. Ezután Racine egy, Aristophanes *Darazsait* utánzó szatirikus vígjátékot írt *Les Plaideurs* címmel (1668), melyben, állítólag azért, hogy egy pörének elvesztéseért a bíróságon bosszút álljon, a korabeli igazságszolgáltatást gúnyolja ki igen szellemes és csípős módon. 1669-ben *Britannicus*-szel visszatér a tragédiához; ez egy római darab, mely Néro császár korában játszik s a melynek tárgyát Tacitus *Annales*-éből meríti. A *Bérénice* (1672) gyengéd szerelmi történet, amelyben sokáig XIV. Lajos és Mancini Mária viszonyának allegóriáját látták.

A *Bajazet* (1672) tárgya egy Törökországban valóban megtörtént esemény, melynek híre Párisban a konstantinápolyi francia követ útján terjedt el. A *Mithridate* (1673) ismét történeti darab, az *Iphigénie* (1674) s a *Phèdre* pedig Euripides alapján készült tragédia. Ellenségei, élükön Bouillon hercegnővel, mindent elkövettek utóbbi darabjának megbuktatására. Pradonnal irattak egy hasonló tárgyú darabot s mindkét darab első hat előadására valamennyi helyet összevettek. Az a színház, amelyben Racine darabját játszották, kongott az ürességtől, a másik pedig, amelyben pár nap mulva Pradonnak hamarjában összetákolt fércműve került színre, tömve volt. A közönség hamarosan rájött arra, hogy félrevezették, Racine ellenségei azonban elérték céljukat: a költő visszavonult a színpadtól.

Racine tragédiáinak tárgyát vagy görög költőkből és pedig leginkább Euripidesből, vagy római és görög történetírókból, vagy a bibliából merítette; egy darabjában, a *Bajazet*-ben pedig egy korabeli eseményt dolgozott fel. A történeti igazsághoz sokkal kevésbé ragaszkodik, forrásait sokkal kevésbé respektálja, mint Corneille. A közönséget nem bonyolult, eseményekben gazdag cselekvénnyel, hanem, mint egyik darabjának előszavában mondja, «a szenvedélyek erejével, az érzelmek szépségével s a kifejezőmód előkelőségével» akarja lebilincselni.

Corneille remekműveit Racine tragédiáitól mintegy három évtized választja el. Mindegyiküknek más volt a közönsége. Az a nemzedék, melynek Racine írt, sokkal műveltebb, finomabb, gálásabb volt, mint az előbbi; ezt a nemzedéket már nem az akarat hősies erőfeszítései, hanem a szerelmi szenvedély különböző megnyilvánulásai érdekelték. Racine tragédiáiban nem a férfiak, hanem az asszonyok játsszák a főszerepet, amint az már darabjai címeiből is nyilvánvaló. Racine a női léleknek igen alapos ismerője, akinek tragédiáiban

a legkülönbözőbb leány- és asszonytipusok vonulnak fel előttünk a szelíd, önfeláldozó, sorsában megnyugvó, senkit nem vádoló Iphigeniától a bűnös szenvedélytől égő, lelkiismeretétől mardosott Phaedráig.

A legtöbb Racine-darab egy végzetes, pusztító szenvedély rajza, amelyet azonban a költő nem kísér végig teljes és fokozatos kifejlődésében, hanem megragadja annak legjellegzetesebb mozzanatát, amelyben az heveségének tetőpontját éri el, azt a mozzanatát, mely után a bukásnak, a katasztrófának kell bekövetkeznie. Mint-hogy ily esetben egy aránylag rövid időközről lehet csak szó, Racinenak nem okozott semmi nehézséget a hármas egység szabályának betartása.

Racine nemcsak a jellemfestésnek és szerkesztésnek, hanem a stílusnak is nagy mestere. Nem olyan erőteljes, nem olyan ékesszóló, de nem is olyan dagályos, mint Corneille, egyszerűbb, finomabb, változatosabb. Személyei mindig a helyzetüknek, lelkiállapotuknak legjobban megfelelő nyelven beszélnek s érzelmeik legfinomabb árnyalatait is ki tudják fejezni; fenségesek, előkelők, gyengédek, búskomolyak, szenvedélyesek egyaránt tudnak lenni.

Sem Corneille, sem Racine nem ismerte Shakespearet, akinek híre ebben a korban még nem lépte túl hazája határait. Az a közönség, mely Corneille és Racine drámáinak tapsolt, nem is értette volna meg a nagy angol drámaíró; nagyon nyersnek, szabálytalannak, barbárnak tűnt volna fel előtte.

A francia klasszikus tragédia a maga álgörög és álrómai hőseivel, aki oly keveset cselekszenek, de annál többet szónokolnak és a szenvedély legnagyobb hevében is olyan finoman tudják érzelmeiket elemezni, több mint száz éven át nemcsak Franciaországban, hanem Európában mindenütt uralta a színpadot. Lessingnek kellett eljőnnie, hogy a francia tragédia egyeduralkodója megszűnjék; ő volt az, aki Corneillenak és Racinenak kimélet-

lenül nekirontva a világ figyelmét Shakespearere felhívta. Ezt a támadást a francia tragédia sohasem heverte ki. Ma igazságosabbak vagyunk. Ma ha nem is helyezzük Corneillet és Racinet Shakespeare-rel egyenlő magas piederstálra, méltányolunk bennük bizonyos költői értékeket, még ha nem is vagyunk franciák, akiknek lelkesedésében ma nagy szerepe van a nemzeti hiúságnak. Corneille és Racine egy fényes irodalmi korszaknak kiváló, de igen sok tekintetben elavult képviselői, akiket igyekszünk megérteni, sőt esetleg meg is csodálunk, akárcsak a versaillesi királyi palota hatalmas, pompás, de hideg és üres termeit s parkjának szabályos, részarányos, nyírott fasorait. Shakespearet azonban közelebb érezzük magunkhoz. Őt tartjuk igazán nagy, örök életű költőnek, akinek tragédiái ma is szívünkbe markolnak, ma is egész mélységében megrázzák lelkünket.

8. Molière.

1570-ben Medici Katalin királyné meghívására olasz színtársulat jelenik meg Párisban. Az olasz színészeknek nem volt szerencsájuk; a főtörvényszék azon ürügy alatt, hogy a túl magas helyárrakkal «kizsarolják a szegény népet», kiutasította őket Párisból. Hat év múlva újabb olasz színészek jöttek s azóta az egész XVII. század folyamán játszottak olasz társulatok Párisban és pedig nemcsak olasz, hanem később francia darabokat is. Kedvenc műfajuk a *commedia dell'arte* volt, amelyben állandóan ugyanazon tipikus alakok szerepeltek s amelynek csak a cselekvénye volt előre megállapítva, a párbeszédeket maguk a színészek rögtönözték.

A század első felében a francia vígjáték az olasz és spanyol vígjáték hatása alatt állott. Rotrou, Scarron, Cyrano de Bergerac vígjátékai nagyrészt olasz és spanyol darabok utánzatai, melyek közül némelyik a maga korá-

ban nagy hatást ért el, melyekből azonban a finomabb komikum, az alaposabb erkölcsrajz és jellemábrázolás általában hiányzik. A magasabbrendű, erkölcsfestő és jellemrajzoló vígjátéknak Molière volt a megalapítója. Ő teremtette meg a francia klasszikus vígjátékot, amely épúgy, mint a Corneille és Racine által megteremtett klasszikus tragédia, egészen a romanticizmusig uralkodni fog a francia színpadon.

Jean-Baptiste Poquelin, aki később mint színész vette fel a *Molière* nevet, 1622-ben született Párisban. Atyja jómódú párisi polgár volt, királyi kárpitos, aki az udvar számára dolgozott s aki abban a reményben, hogy fia egykor majd folytatja az ő mesterségét vagy valami hivatalt vállal, azt egy előkelő jezsuita-kollégiumban taníttatta, majd jogot is végeztetett vele. Az ifjú Poquelin mint diák hallgatta egy epikúreista filozófusnak, Gassendinek előadásait is, aki egyik iskolatársának, Chapellenek házitánítója volt s aki gondolkodásának kialakulására döntő hatást gyakorolt. Tanulmányai befejezése után egy ideig arra gondol, hogy valóban követi atyja foglalkozását, érdeklődése azonban egyre jobban felébred a színház iránt, hová egyik nagyatyja gyakran elviszi. Huszonegy éves korában felcsap színésznek. *Illustre Théâtre* címen társulatot alapít, melynek azonban rosszul megy a dolga s Molière az adósok börtönébe kerül. Két évi meddő kísérletezés után társulatával együtt otthagya Párist és tizenkét éven át vidéken, főként dél-franciaországi városokban, játszik. 1658-ban engedélyt kap arra, hogy társulatával a Louvreban bemutatkozzék. Corneille egy tragédiáját és Molière egy bohózatát adják elő. Játékuk megtetszik XIV. Lajos királynak, aki ez időtől fogva élete végéig nem szűnik meg Molièret pártfogolni és foglalkoztatni. Molière élete hátralévő része lázas munkában telik el; mint igazgató, szerző és színész rengeteg sokat dolgozik; 1662-ben feleségül veszi társula-

tának egy nála jóval fiatalabb színésznőjét, Armande Bédart-t, egy kacér, könnyelmű teremtetést, aki sok fájdalmat okoz neki. Megkeserítik életét ellenségei is, akik nagy számban vannak s akik plágiummal, erkölcstelenséggel vádolják s becsületébe is belegázolnak. A király kitart mellette s gyakran meghívja udvarába, ahol alkalma nyílik az előkelő társaság megfigyelésére. Mint színész elsőrendű komikus volt. A bohókás szerepekben, midőn a cselszövő, ravasz, gézengúz inast, a korlátolt, féltékeny, rászédett, nevetséges vénembert vagy az együgyű, bárdolatlan, ravasz, gyáva parasztot játszott, époly kiváló volt, mint a finomabb és bonyolultabb játszást kívánó vígjátéki szerepekben. Komikai színész létére nem volt vidám ember, inkább a búskomorságra hajlott, amiben családi bajain, izgalmas életmódján kívül nagy része volt betegségének, amelyre az orvosoknál hiába keresett gyógyulást. 1673-ban a *Malade imaginaire* negyedik előadása alatt a színpadon rosszul lett s utána pár óra múlva meghalt. Az akkori idők szigorú felfogása szerint mint színészt sem meggyóntatni, sem egyházi temetésben részesíteni nem akarták, özvegyének csak nehezen sikerült részére az egyházi temetést kieszközölni.

Molièrenek körülbelül harminc darabja maradt hátra. Vannak köztük bohózatok, cselvígjátékok, táncosdarabok (*comédie-ballet*), erkölcsfestő- és jellemvígjátékok. *Commedia dell'arte*-szerű bohózataiból, melyeket vidéki vándorlásai alatt írt, kettő maradt fenn. Első kidolgozott darabja a szintén olasz vígjátékok alapján készült *Étourdi*, amelyet valószínűleg 1655-ben írt és adott elő Lyonban. Párisban az első nagy sikert 1659-ben a *Précieuses ridicules* című egyfelvonásos darabjával aratta, amelyben a vidéki *précieuse*-öket gúnyolta ki, úgy azonban, hogy a párisiak is tanulhattak belőle. Első nagyszabású vígjátéka az *Ecole des femmes* (1662), amelyben már megnyilvánul kiváló jellemrajzoló képes-

sége s amely a támadások egész özönét indította ellene. Még nagyobb vihart idézett elő a *Tartuffe* (1664), amelyben az álszenteskedést állítja pellengére s amelynek nyilvános előadását két ízben is betiltották. A *Misanthrope* (1666), amelynek a tulságosan őszinte és becsületes s épen ezért a társadalomba beleilleszkedni nem tudó Alceste a főhőse, nagyszerű jellemvígjáték. Az *Avare* (1668) mesteri ábrázolása egy nevetséges, de egyúttal száanalomraméltó, fősvény, öreg embernek. A *Femmes savantes* (1672) a női mivoltukból kivetkőzőt, tudákos asszonyoknak szatírája. Nagyszerűen megrajzolt, élethű alak a *George Dandin* című bohózatban a vidéki gazdag paraszt, aki hiúságból egy tönkrement nemes családból nősül, amiért azután keservesen bűnhődik, a *Bourgeois gentilhomme* című táncos darabban az úrhatnámságban szenvedő, minden módon művelődni vágyó polgár s a *Malade imaginaire*-ben az orvosokban vakon hívó képzelt beteg.

Irodalmi elveit Molière darabjai előszavában s a *Critique de l'Ecole des femmes*-ban fejtette ki. Ez utóbbi kis vígjátékot válaszkép írta ama támadásokra, amelyek az *Ecole des femmes*-al kapcsolatban érték. Ebben Dorante kifejti, hogy egy vígjátékíróra nézve egy szabály kötelező: tetszeni a közönségnek és pedig kétféle közönségnek: az udvarnak s a földszinten ülő úri embereknek. Ha a vígjátékírónak sikerült darabjával ezt a társaságot megnevettetni, akkor elérte célját, ne törődjék a kákán csomót kereső áltudósok, a kényeskedő vagy faragatlan uracsok, a nagyképzű álszenteskedők ítéletével. Egy másik elv, melyet a vígjátékírónak sohasem szabad szem elől tévesztenie, az, hogy az embereket a természet után fesse, olyanoknak, amilyenek a valóságban, hogy bennük a nézők önmagukra ráismerjenek.

A szabályok tehát Molièrenek nem sok fejtörést

okoznak. Némely darabjait versben, nagy részüket prózában írja, a hármasság szabályát általában betartja, de ha szükségesnek látja, könnyen túlteszi magát rajta. Nem nagyon aggasztja a cselekvény sem, amelyet egészen mellékesnek tekint; nem az események, hanem a jellemek érdeklik, úgy annyira, hogy némely darabjainak nincs is meséje, nem történik bennük semmi. Azért nem válogatós tárgyainak, alakjainak, motívumainak megválasztásában. *«Je prends mon bien où je le trouve»*¹ — ez volt jelszava; ami tehát céljának megfelel, habozás és lelkiismeretfurdalás nélkül felhasználja; gyakran egész jeleneteket átvesz mások darabjaiból. Darabjai megoldása is közönyös előtte. Ha úgy érzi, hogy már közönségét eléggé megnevettette s alakjait egész lelki fejlődésükben végigkísérte, darabját valami sablonos megoldással hirtelen befejezi.

Molière ereje a jellemfestésben és a komikumban rejlik. Darabjaiban meglevenedik előttünk az egész akkori francia társadalom: a királyi udvarban és Párisban élő arisztokrácia, a vidéki nemesség, a városi és vidéki polgárság, sőt a köznép is a maga jellegzetes alakjaival; férfiak és nők nagy változatosságban, az előkelő kacér, léha szalondámától s a tökéletes, nagyvilági gavallértól az egyszerű, józan eszű, szókimondó cselédleányig s az együgyű és ravasz parasztig. Mindezek húsból-vérből való, nagyszerűen megmintázott, életerős alakok. Nagy emberábrázoló képessége különösen jellemvígjátékaiban nyilvánul meg. Személyeit igazi zseniálítással helyezi el abban a környezetben, amely leginkább alkalmas arra, hogy valamely szenvedélyük a maga teljességében kifejlődhessék és széles körben éreztessék a maga romboló hatását. Ezek az alakjai nem egy-két vonásból vannak összetéve, hanem

¹ Ott veszem anyagomat, ahol találom.

épolyan bonyolultak, mint maga az élet s ezért teszik reánk a valóság és természetesség benyomását. Harpagon nemcsak vén, zsugori uzsorás, hanem egyúttal családapa, aki a maga fősvénységével tönkreteszi gyermekei életét, sőt szerelmes, aki egy fiatal leányt akar feleségül venni. A *Misanthrope* hőse, Alceste, egy nyílt, jellemes, túlbecsületes nemesúr, aki egy hozzá nem való léha, felületes, kacér teremtésbe szerelmes.

Molière rendkívül éles szemű lélekbúvár, aki mélyen belelátott az emberi természetbe s aki épen azért tudta, hogy az ember milyen gyalró, tökéletlen, nevetséges, de egyszersmind szánalomraméltó lény. Tud vidám, bohó lenni, azonban nagy jellemvígjátékaiban, sőt némely bohózataiban is a komikumnak valami keserű, szinte tragikus mellékize van. Némely alakjai félszeg, nevetséges, de szenvedő és azért sajnálatraméltó emberek.

Molièrenek főcélja a közönség szórakoztatása volt. Darabjainak egy részében valóban nem is törekedett egyébre, mint hogy jól megnevettesse a nézőket. Írói ambícióját azonban ez a cél nem elégítette ki. Molière a maga módja szerint egyúttal morálista is volt, aki a társadalmi bajok és emberi félszedségek szatirikus ábrázolásával az erkölcsök javítására törekedett. Erkölcsi felfogása lényegében inkább epikúreista, mint keresztény, se nem eléggé emelkedett, se nem eléggé szigorú. Azt ajánlja, hogy elhárítva a szabadságunkat gátló akadályokat kövessük a természetet, igyekezzünk hajlamainknak és vágyainknak megfelelően élni s ne a túlvilágon, hanem itt a földön törekedjünk boldogok lenni. Figyelmeztet azonban arra, hogy az önzésnek és szabadságnak megvannak a határai, mert az ember társadalmi lény, akinek nincsen joga mások rovására boldognak lennie.

A német romantika kritikussai, mint Schlegel Ágost, nemcsak Corneille és Racine, hanem Molière babérait

is igyekeztek megtépdesni. Hogy Molièrenek mennyire nem ártottak e támadások, mutatja az, hogy Goethe 1827-ben így nyilatkozott róla: «Ifjúságom óta ismerem és szeretem Molièret és egész életemen át sokat tanultam tőle. Ami benne elragad, az nemcsak a tökéletes művészi dolgozasmód, hanem különösen a költőnek szeretetreméltó természete, rendkívül művelt lelke. Megvan benne az a kellem, az az ildomosság s az a finom társalgási hang, melyekre veleszületett finom egyénisége csakis a századának legjelesebb embereivel való mindennapos érintkezés által tudott szert tenni». Goethe ítéletében ma is osztozik minden művelt ember s a világirodalom halhatatlan klasszikusai közé sorozza Molièret, mint az emberi lélek mélységeibe belelátó, nagy jellemformáló író, akinek alakjai nemcsak XVII. századbeli franciák, hanem egyetemes, soha el nem évülő, szinte szimbolikus jelentőségű típusok, amelyekben nemzeti különbségekre való tekintet nélkül az emberiség mindenkor magára fog ismerni.

9. *La Fontaine.*

A franciáknak nincsen sem Homerosuk, sem Dantéjuk, sem Shakespearejük. Az ő legnemzetibb, legnépszerűbb, a francia jellem legtöbb sajátosságát magában egyesítő poétájuk egy meseköltő: La Fontaine. Vanak francia költők, akik hatalmasabb képzelőerővel vannak megáldva, akiknek érzésvilága gazdagabb, gondolkodása emelkedettebb, egy sincs azonban, akiben a francia faj, ez a könnyed, józan, gyakorlatias, inkább eszes, mint érzelmes, kevésbé költői faj annyira önmagára ismerne, mint La Fontaineban.

Jean de La Fontaine egy Páristól nem messze fekvő városkában, Château-Thierryben született 1621-ben jó módú polgárcsaládból. Atyja víz- és erdőmester volt,

aki erdei sétáira valószínűleg gyakran magával vitte fiát s így talán hozzájárult ahhoz, hogy az egész életében megmaradt a természet lelkes barátjának. A reimsi kollégiumban tanult s tizenkilenc éves korában belépett az oratoriánusrendbe, melyből azonban egy év múlva távozott, mert rájött, hogy nincsen hivatása a szerzetesi élethez. Ekkor jogot végzett, amelyhez szintén nem volt kedve, de a jogi diploma kellett neki, hogy atyja hivatalát örökölhesse. Azután szülővárosában tölt tíz gondtalan, vidám, szabad évet; ókori és olasz költőket olvasgat, verselget. 1654-ben egyik nagybátyja bemutatja Fouquetnak, a művészek és írók dúsgazdag maecenásának, aki magához fogadja, évdíjat ad neki és nyugodt megélhetést biztosít részére. Midőn Fouquet kegyvesztetté lesz és börtönbe kerül, La Fontainet egy laza erkölcsű, előkelő hölgy, a híres Mancini-családból való Bouillon hercegné veszi pártfogásába. Ez időben kiad La Fontaine két kötet verses elbeszélést és egy kötet mesét. Az utóbbit a trónörökösnek ajánlja, hogy megnyerje XIV. Lajos kegyét, aki sikamlós elbeszélései miatt nem kedvelte. 1672-ben Mme de la Sablièrenek, egy gazdag bankár művelt, szellemes feleségének házi költője lesz. Húsz évet tölt ennek a hölgynek a házában, ott marad még akkor is, midőn ez megöregedve búcsút mond a nagyvilági életnek és visszavonul egy, szegény munkaképtelenek számára alapított menhelybe. Ez időben adja ki La Fontaine meséi második kötetét, melyet XIV. Lajos kedvesének, Mme de Montespannak ajánl, de kiad ismét egy kötet novellát is, mellyel megint magára haragítja a királyt, úgy hogy ez a Francia Akadémia tagjává való választását sem akarta jóváhagyni. 1692-ben a még életerős aggastyán súlyosan megbetegszik. Betegsége nagy változást idéz elő lelkében; mint olyan sokan e könnyelmű, ledér s mégis erősen keresztény század emberei közül, öreg-

ségére ő is megtér. Fiatalkori barátjához, Maucroix reimsi kanonokhoz írt utolsó levele mély bűnbánatról s a túlvilági élettől való félelemről tanuskodik. «Kedves Barátom, — írja — meghalni: ez semmi, de gondold el, hogy nemsokára meg fogok jelenni Isten előtt. Tudod, hogyan éltem. Mielőtt e levélkét megkapod, az örökkévalóság kapui megnyílnak talán számomra.» E levél után két hónapra 1695-ben elhunyt; barátaitól körülvéve, igazi keresztényhez illő lelki erővel szenvedte végig a halált.

La Fontaine, nem tekintve élete néhány utolsó esztendejét, úgy életmódja, mint gondolkozása tekintetében epikúreista volt, egy gyenge akarátú, hiányos erkölcsi érzékű, lemondásra, önfegyelmezésre szinte képtelen ember, akiben azonban az önzés annyi naivsággal, szelidséggel és szeretetreméltósággal egyesült, hogy mindig akadtak előkelő pártfogói, akiknek körében nyugodtan és gondtalanul leélte életét.

Mint író sok mindenfélével megpróbálkozott; írt verseket, egy regényt (*Psyché*), egy tragédiát, sok trágár elbeszélést. Mindezen művei érték és jelentőség dolgában eltörpülnek meséi mellett. Elsőrendű volt ebben a másodrendű műfajban, melyet a tökéletesség olyan magas fokára emelt, hogy méltán tekinthetjük nemcsak a francia irodalom, hanem az egész világirodalom első meseírójának.

La Fontaine Aesopus és Phaedrus tanítványának tartotta magát. Az ő meséi is tanítómesék, apológiák, amelyek az olvasót nem csupán gyönyörködtetni, hanem oktatni is akarják. Ismerte az ókori keleti meseköltőket s a középkori és újabb olasz és francia mesemondókat és elbeszélő írókat is. Meséinek tárgyát sohasem ő találta ki, mindig másoktól vette kölcsön. Neki is az volt az elve, ami Molièrenek s a világirodalom egyéb igazán nagy íróinak, hogy t. i. a költői eredetiség nem a tárgy, hanem a feldolgozás újszerűségében nyilvánul.

La Fontaine mesegyűjteményét «száz különböző felvonásból álló vígjátéknak» nevezi. Meséit valóban tárgy, terjedelem, hangulat, szerkezet, stílus, versforma dolgában csodálatos változatosság és ötletesség jellemzi. Némely meséje, mint a «Tejesasszony és a tejesköcsög», a középkori irodalom vidám, könnyed, szeliden gúnyos elbeszélőire emlékeztető történet. Egy másik, a «Pestisben megbetegedett állatok» című mese, a hatalmasok önzését, erőszakosságát és kétszínűségét maró gúnnal ostorozó, a *Roman de Renard*-ra emlékeztető szatíra; a «Halál és favágó» a szenvedő emberiség iránti részvéttel áthatott, érzelmes, komoly mese, melyben nyoma sincs sem a vidámságnak, sem a gúnynak; a «Kútba esett csillagjós» bölcselkedő mese; a «Kocsi és a légy» pompás életkép a régi Franciaországból; a «Két galamb» csupa líra, egy, ifjúkora szerelmi emlékein elmerengő, gyengéd léleknek megnyilatkozása. A tanulság is néha a mese elején van, néha a végén, néhol egészen hiányzik, kitalálását az olvasóra bízva a költő. Micsoda száraz, hideg, élettelen, tudákos, szinte algebrai levezetésekre emlékeztető versek ezekhez képest Phaedrus meséi!

Kortársai nagy részétől La Fontainet fejlett természetérzéke különbözteti meg. La Fontaine elsőrangú természetfestő és leíró költő. Leírásai sohasem terjedősek és fárasztók. A természet nála mindig néhány jellemző vonással élesen és pontosan megrajzolt keret, amelyben meséjét elhelyezi. Az állatvilágot kitűnően ismeri, látszik, hogy az állatok megfigyelése sokat foglalkoztatta. Sőt nemcsak ismeri, hanem szereti is az állatokat. Szemében az állatok nem olyan alsórendű, pusztán ösztöneik által kormányzott, érzés- és értelemnélküli gépezetek, ahogy Descartes állította. Szerinte azok is úgy örülnek, szenvednek küzdenek az életben, mint az ember; köztük is vannak hatalmasok és kiváltságosak,

gyengék és elnyomottak, gonoszak és ártatlanok; nekik is megvan a maguk bohó, vidám ifjúságuk és komor, gondtelt öregségük. Mindannak, ami él, van értéke és jogosultsága a büszke, milliók sorsát intéző uralkodótól a legszerényebb, legigénytelenebb útszéli növényig; mindnyájan: emberek, állatok, növények Isten teremtményei, ennél fogva testvérek vagyunk; nincs semmi jogunk magunkat túlbecsülni és a többieket megvetni.

La Fontaine azonban nemcsak nagyon öntudatos, a maga mesterségét kitünően ismerő költő, nemcsak kitűnő megfigyelőképességgel bíró természet- és állatfestő, hanem a társadalmat és az emberi lelket nagyszerűen ismerő morálista is. Meséiben megjelenik az egész XIV. Lajos korabeli francia társadalom, sőt mi több, az egész emberiség minden bűnével, gyarlóságával, igazságtalanságával.

A tanulság, melyet ezekből a változatos életképekből levon vagy amelyet olvasói levonhatnak, nem nagyon vigasztaló s a keresztény erkölcs szempontjából gyakran kifogásolható. La Fontaine gyakran megemlékszik azzal, hogy bemutatja az embert a maga önző, durva, gyarló mivoltában, amilyennek szkepticizmusában látja; hogy egyszerűen megállapít bizonyos tényeket, mintha nem igen bízna abban, hogy mindez másképp is lehetne vagy valaha másképp is lesz. Nem csoda, hogy némelyek, mint Rousseau és Lamartine azt vitatták, hogy La Fontaine meséi csak felnőttek kezébe valók, mert a gyermekek csak ravaszságot, önzést, kétszínűséget, hazudozásra való hajlamot tanulhatnának belőlük.

A XVII. századnak La Fontaine-en kívül egyetlen figyelemreméltó meseírója van, Perrault, akinek bájos tündérmeséi a francia irodalomban azt a szerepet töltik be, amelyet a Grimm-mesék a német irodalomban. *Charles Perrault* (kiejt. : pero) (1628—1700), aki fivére volt

Claude Perraultnak, a Louvre oszlopsoros homlokzata híres építőjének, a maga korában mint irodalmi kritikus, mint Boileau ellenfele volt ismeretes. A feledéstől nevét nem polemikus munkái, hanem *Contes de ma mère l'Oie* ou *Histoires du temps passé* cím alatt 1697-ben megjelent meséi őrizték meg. Ezek a mesék Hamupipőké-ről, a Kékszakállú hercegről, a Csizmás kandurról, Hüvelyk Matyiról szólnak, vagyis bennük a szerző ősrégi, közismert, szájról-szájra járó népmeséket dolgoz fel. Nagy érdeme, hogy ezeket az egyszerű, naiv történeteket olyan tökéletes irodalmi formában öntötte, hogy még ma, több mint kétszáz év múlva is Franciaországban ifjak és felnőttek egyaránt gyönyörűséget találnak bennük.

10. Bossuet és az egyházi szónokok.

Franciaország, amely a középkor kezdetétől fogva napjainkig annyi nagy hittudóst és szentet adott a kereszténységnek, mindenkor kedvező talaj volt az egyházi szónoklat számára. Voltak is úgy a középkorban, mint a XVI. században kiváló egyházi szónokai, azonban az egyházi beszéd igazán magas rendű, a legkényesebb irodalmi igényeket is kielégítő műfajjá csak a XVII. században fejlődött, amidőn olyan jeles művelői akadtak, mint Bossuet, Bourdaloue, Fléchier és Massillon, akik mindnyájan nemcsak nagy papok, nagy szónokok, hanem egyúttal a francia próza stílus mesterei is voltak. Beszédeik a francia klasszikus irodalomnak éppolyan abszolút becsű termékei, mint Racine tragédiái, Mme de Sévigné levelei vagy La Fontaine meséi.

Jacques-Bénigne Bossuet régi, előkelő hivatalnok-családból született Dijonban, 1627-ben. Szülői már gyermekkorában egyházi pályára szánták s jellemző az akkori viszonyokra, hogy már nyolc éves korában fel-

vétették vele a tonzúrárt, tizenhatéves korában pedig metzi kanonokká neveztették ki. Tanulmányait szülővárosa jezsuita-kollégiumában végezte, majd Párisban hittudományt és bölcsészetet tanult. Párisban színházakban, előkelő szalonokban is megfordult s állítólag egy ízben Rambouillet márkiné szalonjában hatásos szónoklatot rögtönzött. Pappá való szentelése után két esztendő Metzbén tölt, ott élénk lelkipásztori, szónoki és karitatív működést fejt ki. 1659-ben Párisba kerül és ott tíz éven át mint az udvarnak s az előkelő köröknek szónoka számos ünnepi beszédet és gyászbeszédet tart. 1669-ben condomi püspökké, a következő évben pedig XIV. Lajos fiának, a trónörökösnek nevelőjévé lesz. Bossuet nagy ambícióval látott hozzá, hogy a kis dauphinból, aki nehéz felfogású, közönyös, szórakozott tanítvány volt, kiváló embert neveljen. Mindenre ő maga tanította s ő maga írta meg a szükséges könyveket: egy történelmet (*Discours sur l'histoire universelle*, 1681) s egy politikai és egy filozófiai vezérkönyvet (*Politique tirée de l'Ecriture sainte*, 1709; *Traité de la connaissance de Dieu et de soi-même*, 1772), melyek nem annyira a tanítványnak, mint magának a szerzőnek váltak nagy hasznára, mert e könyvek írása közben figyelme olyan problémákra terelődött, amelyekkel talán egyébként nem foglalkozott volna. Mint a trónörökös nevelője a versaillesi udvarban élt, az udvari életben azonban nem igen vett részt. A királlyal szemben való magatartását mindig az önérzetesség és a nyíltság jellemezte.

A trónörökös nevelésének befejezése után 1681-ben meauxi püspökké nevezik ki. Nagy bölcseséggel kormányozza egyházmegyéjét s egész Franciaországban nagy tekintélye van, mindenki a francia katolikus Egyház fejének tekinti s 1681-ben a francia papság egy gyűlésén ő mondja a megnyitó beszédet, mellyel sikerül neki a francia katolicizmus kettészakadását megakadá-

lyoznia. Nagy a tekintélye a protestánsok körében is, akiknek okulására megírja *Historie des variations des Eglises protestantes* (1688) című munkáját. Leibniz levelezésbe bocsátkozik vele, úgy hogy Bossuet-t egy ideig az a remény kecsegtette, hogy sikerülni fog a katolikus Egyház és a protestáns felekezetek egyesülését megvalósítania.

Ebből a szép tervből mi sem valósult meg, sőt életének utolsó éveiben sajnálattal kellett látnia Franciaország politikai hatalmának, a királyság s az Egyház tekintélyének rohamos hanyatlását. Fájdalommal tölti el az erkölcsi züllés is, amelyet maga körül mindenütt tapasztal s ebben az elkeseredett lelki állapotban írja egyrészt heves, tulságosan zord és éles, polemikus iratait (*Maximes et réflexions sur la comédie*, 1694), másrészt pedig gyengéd, líraiságtól átitatott imádságos könyvét (*Méditations sur l'évangile*, 1730—1731). 1704-ben halt meg.

Szónoki művei közül gyászbeszédei válnak ki, melyeket előkelő világi és egyházi személyek temetése alkalmával mondott, így Franciaországi Henriette angol királyné (1669), Ausztriai Mária-Terézia francia királyné (1683), Le Tellier kancellár (1686) stb. temetésén. E halotti beszédek mintaszerűek a maguk nemében; a gondolatok emelkedettségénél s a szerkezet és stílus művészi tökéletességénél fogva ennek a műfajnak soha el nem évülő remekei. Egyik beszédében Bossuet rámutat arra, hogy milyen nehéz feladat fejedelmek és nagy urak felett gyászbeszédet tartani. Ezeknek életét ugyanis a dicsvágy, az önérdek, az igazságtalanság és a szabadoság egészen megrontja, úgy hogy életükben kevés olyan jócselekedetet követnek el, melyekért haláluk után az Isten szolgálja megdicsérheti őket. Bossuet a legnagyobb tapintattal igyekszik megfelelni kényes feladatának s amennyire lehetséges, törekszik megmaradni az igazság

és jóízlés határain belül, úgy annyira, hogy kora némely nagy alakjairól halotti beszédeiben olyan mélyreható jellemrajzot ad, hogy azok történeti szempontból is elsőrangú fontosságúak. Főcélja azonban, hogy a nagy halottak életéből erkölcsi tanulságokat vonjon le az életben maradottak számára. Így pl. Franciaországi Henrietteiről szóló beszédében az isteni gondviselésről és az uralkodók kötelességeiről, Angolországi Henriette holtteste felett a földi élet hiúságáról és a halálról, a nagy Condé felett tartott beszédében a bátorság, a lángész és jámborság viszonyáról elmélkedik. Valamely bibliai mondásból kiindulva mesteri módon építi fel s fejezi be beszédét; stílusa komoly, ünnepélyes és amellett meleg és egyszerű.

Egyházi beszédeit, melyek közül életében csak kettő jelent meg nyomtatásban, a tárgy és hang nagy változatossága jellemzi. Rendesen valamely dogmát magyaráz bennük, melyből bizonyos gyakorlatias erkölcsi tanúságot igyekszik levezetni. Hallgatóit nemcsak tanítani és meggyőzni akarja, hanem megindítani, nemcsak értelmükre akar hatni, hanem szívükre is.

Bossuet már fiatal korában foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ír egy apologetikus művet s abban bebizonyítja, hogy a világtörténet nem a véletlen műve, hanem hogy miként az egyének sorsát, úgy a népek életét is bizonyos természetfeletti célok érdekében az isteni gondviselés irányítja. Ezt az eszméjét valószínűtlen meg *Discours sur l'histoire universelle* című munkájában, mely a trónörökös tanítása közben összeállított történelmi jegyzetei alapján készült. E mű harmadik részében az ókori népek történetét tárgyalja és pedig oly módon, hogy nem elégszik meg az események egyszerű elmondásával, hanem igyekszik azokat történetfilozófiai szempontból magyarázni. Hisz az isteni gondviselésben s az isteni kegyelem szükségességében, azon-

ban igazi katolikus létére hisz az emberi akarat szabadságában, az emberi elhatározás lehetőségében és a felelősségben is, ennél fogva az ókori birodalmaknak felvirágzását, hanyatlását és bukását igyekszik általános, főleg erkölcsi okokra visszavezetni. Így magyarázza például a római birodalom nagyságát a római faj szívósságával és fegyelmezettségével, a kitűnő katonai szervezettséggel és a szenátus konzervatív szellemével.

XIV. Lajos korának másik nagy egyházi szónoka, aki népszerűség tekintetében még Bossuet-t is túlszárnyalta, a jezsuita *Louis Bourdaloue* volt (1632—1704), akiről Mme de Sévigné leveleiben a legnagyobb elragadtatással emlékezik meg. Ebben az időben az volt a szokás, hogy ádvent és nagybőjt alatt a Louvreban, Versaillesban vagy Saint-Germainben tartózkodó udvar részére valamely kiváló szónok prédikációkat tartott. A szónokot maga a király választotta ki. Bossuet-t négyszer, Bourdalouet tizenegyszer érte ez a megtiszteltetés. Bourdaloue nagy sikereit egyéniségének és előadásának varázsán kívül beszédei aktuálításának köszönhetette. Prédikációi nem egyszerű dogmamagyarázatok, hanem rendkívül finom és mély lélektani elemzések, melyekben feltárja előkelő hallgatóságának érzés- és gondolatvilágát. Nem hatásvadászat, nem népszerűség volt ezzel a célja, hanem az, hogy rámutatva az udvaroncok bűnös szenvedélyeire, gyarlóságaira, léha erkölcsaire, őket az evangéliumi erkölcs útjára térítse. Hallgatói lesték minden szavát, azonban őket nem a beszédeiből folyó erkölcsi tanulság, mint inkább azok a leleplezések és célzások érdekelték, amelyeket azokban felfedezni véltek. Negyvenöt beszéde maradt fenn nem teljes hitelt érdemlő alakban; kiválóak a rágalmazásról, a halálról, az atyai kötelességekről, a nagyvilági szórakozásokról s az álszenteskedésről szóló beszédei; az utóbbiban tiltakozik az ellen, hogy az igazi és szin-

lelt jámborság kényes kérdését színpadon tárgyalják, mint ahogy azt Molière tette.

A halotti beszéd terén Bossuet mellett *Esprit Fléchier* (1632—1710) vált ki, akinek izlése fiatal korában Rambouillet márkiné szalonjában fejlődött s aki mint nemesi püspök fejezte be életét. Ő tartotta a gyászbeszédet Rambouilletné Júlia leánya és Turenne, a nagy hadvezér felett; az első beszéd igen tanulságos a *précieuse*-szellem történetére nézve. Szónoklatait a nagy theológiai tudás és az emelkedett erkölcsi felfogás mellett a stílus keresettsége jellemzi.

Igen elegáns, választékos szónok volt *Jean Massillon* (1663—1742), az oratoriánus-rend tagja, aki eleinte e jeles rend kollégiumaiban tanárkodott, majd a királyi udvarban több ízben ádventi és nagybőjti beszédeket tartott s 1718-ban clermonti püspök lett. Ő mondta 1715-ben XIV. Lajos felett a gyászbeszédet, mely e hatásos szavakkal kezdődik: «Csak az Isten nagy, testvéreim és különösen nagy ama pillanatokban, midőn a földi királyok halálánál van jelen». Massillon nemcsak nagy katolikus prédikátor volt, hanem mint Voltaire mondja róla: «udvari ember, akadémikus, szellemes író s még hozzá mérsékelt és türelmes filozófus».

11. Emlékirat- és levélírók.

A XVII. század franciái abban a hitben éltek, hogy ők a sors különös kedvezéséből a francia történelem egy nagyon fényes, nagyon mozgalmas korszakának voltak szereplői vagy legalább szemlélői. Nem csoda, ha sokan e század előkelő emberei és asszonyai közül, még ha nem voltak is hivatásos írók, szükségesnek érezték, hogy e nagy időknek emlékét az utókor számára emlékiratokban megörökítsék. Az emlékiratok, amennyiben a XVII. század intim életébe engednek

bepillantást, általában nagy beccsel bírnak a történetírásra nézve, azonban irodalmi tekintetben nincsen jelentőségük. Ilyenek Mme de Mottevilienak, Ausztriai Anna királyné bizalmasának, Mme de Caylusnek, Mme de Maintenon unokahugának emlékiratai. Egyetlen olyan mémoiresíró van, akinek munkája irodalmi szempontból is számottevő alkotás; ez Retz bíbornok.

François Paul de Gondí, a későbbi Retz (kiejt.: rez) bíbornok, aki 1613-ban született, nem hivatásból lépett egyházi pályára; családjá kényszerítette rá, hogy előkelő összeköttetéseit kihasználva nagybátyjának, a párisi érseknek örökébe léphessen. Magasratörő ambíciói voltak, az volt a vágya, hogy politikai téren Richelieu utóda legyen. Midőn azután Richelieu helyére nem ő, hanem Mazarin került, elkeseredése nem ismert határt. Mint a párisi érsek koadjútora, majd mint érsek, vezetőszerepet játszott a Frondeban, abban az utolsó főnemesi felkelésben, amelynek Mazarin megbuktatása volt a célja, sőt intrikáival bíbornokká való kineveztetését is sikerült kieszközölnie. A Fronde bukása után börtönbe került, majd, mikor szökni engedték, hét éven át külföldön tartózkodott és áskálódott Mazarin ellen. Minden követ megmozdít, hogy mint Páris érseke Franciaországba visszatérhessen és politikai pályáját újra kezdhesse, midőn pedig látja, hogy egyszersmindenkorra elvesztette a játszmat, XIV. Lajosnak levelet ír, amelyben nagylelkűséget színelve mindenről lemond. A király megengedi neki a hazatérést, a párisi érsekségért gazdag javadalmakkal kárpótolja, időközönként egyházi ügyekben Rómába is küldi, politikai téren azonban nem engedi érvényesülni. A nagy cselszövő élete utolsó éveit teljes visszavonultságban tölti, lemond a bíbornoki méltóságról is, törleszti tetemes adósságait és 1679-ben buzgó, bűnbánó keresztény módjára halt meg.

Öregkori visszavonultságában írta meg *Emlékiratait*,

amelyek csak halála után, 1717-ben jelentek meg nyomtatásban. Retz még akkor is sokkal hiúbb, szenvedélyesebb, elfogultabb ember, semhogy pártatlanul tudná kora eseményeit elbeszélni és szereplő személyeit jellemezni. Hogy a maga személyiségét minél élesebben megvilágítsa, minden lelkiismeretfurdalás nélkül meghamisítja a tényeket. Nagyszerű emlékezőképessége van, de forrásokat is használ, melyeknek megválogatásában azonban nem jár el kellő kritikai érzékkel. Elfogultsága dacára művében az átélt mozgalmas időknek nagyon eleven, festői, erőteljes képét adja.

Különösen érdekesek Retz emlékiratai lélektani szempontból. Nagyszerűen jellemzi bennük elsősorban önmagát. Nagyon őszinte. A legnagyobb cinizmussal feltárja minden hibáját, minden aljasságát, minden bűnét; nem szégyenli őket, sőt büszke rájuk. Könnyörtelen élelátással rajzolja meg kortársainak, Richelieunek, Mazarinnek, La Rochefoucauldnak s a Fronde valamennyi szereplőjének arcképét is. Hajlik a tulzásra, a torzításra, a hamisításra; nagyon bizalmatlan, gyanakvó természetű; az emberről sivár és pesszimista felfogása van, de bizonyos, hogy pompásan belelát az emberi cselekvések és érzelmek hátterébe s arcképei, ha nem is egészen élethűek, sok erő, lendület, beszédesség van bennük.

Stílusa is magán hordja egyénisége bélyegét. Régies, csiszolatlan, helyenként homályos, de erőteljes, zamatos, egyéni írómodora van, amely inkább XIII. Lajos, mint XIV. Lajos korára mutat.

A finomabb társadalmi élet kialakulása magával hozta a levélirodalom felvirágzását. Soha nem írtak Franciaországban annyi tartalmas, gondosan megírt levelet, mint e században. Ebben a korban a levél a hírlap pótlására szolgált. A vidéken élő vagy ideiglenesen ott tartózkodó urak és hölgyek a levelek révén érte-

sültek a királyi udvarnak s a fővárosnak eseményeiről. Azért is nagyon kedvelt volt a levélforma, mert nagyon alkalmas keretül szolgált az önelemzésre, lelki állapotoknak és érzelmeknek rajzolására.

A XVII. század legnagyobb levélírója *Mme de Sévigné*, leánynevén Marie de Rabutin-Chantal, 1626-ban született Párisban. Atyai részről való nagyanyja a szentté avatott Chantal báróné volt, a szaléziánus-apácarend egyik megalapítója. Igen korán árvaságra jutott s egy jólelkű és kiváló műveltségű pap-nagybátyja, Coulanges abbé nevelte, aki olyan jeles tanárokkal taníttatta, mint a két akadémikus: Chapelain, a nagytekintélyű kritikus és Ménage, a híres nyelvtudós.

Tizennyolc éves korában feleségül megy a könnyelmű, tékozló, verekedő természetű Sévigné márkához. Házaselete nem volt boldog s valóságos megkönnyebbülés volt részére, midőn hét évi házasság után elvesztette izgága férjét, akit egy párbajban megölt ellenfele. Özvegységre jutva első dolga volt zilált anyagi ügyeit rendbehozni s hogy minél takarékosabban élhessen, visszavonult Bretagneban fekvő falusi birtokára s ott éveken át a gazdálkodásnak és gyermekei nevelésének élt. 1654-ben ismét megjelent Párisban és kezdett Rambouillet márkiné szalonjába s egyéb előkelő társaságokba járni. Leányát épolyan alapos kiképzésben részesítette, mint amilyenben neki magának volt része; megtanította őt latin és olasz nyelvre, egy kartéziánus pappal filozófiára is taníttatta s huszonhárom éves korában férjhez adta egy nála jóval idősebb főnemeshez, Grignan grófhhoz.

Leánya egy ideig Párisban maradt, majd követve férjét, aki Provence helytartójává neveztetett ki, anyja nagy fájdalmára vidékre költözött. Nagyon szerette Mme de Sévigné fiát is, aki vidámabb és közlékenyebb volt mint a leánya, aki azonban örökölte atyja könnyelmű,

kalandos természetét és sok gondot okozott anyjának. Leányának vidékre való költözése után Mme de Sévigné nem találja helyét, az év nagy részét Párisban, a másikat Bretagneban tölti, néha leányához is ellátogat. Vállaira nehezedik nagy lábon élő vejének az anyagi bukástól való megmentése s három unokája jövőjének biztosítása is. 1696-ban hal meg leányánál a grignani kastélyban hetven éves korában. A Marais-negyedben fekvő párisi palotája, amelyben élete utolsó tizenhét évében lakott, ma is meg van régi állapotában. Ma múzeum.

Mme de Sévigné a XVII. század egyik legrokonszenvesebb és legtiszteltelemeltőbb nőalakja, egy nagyon jó, vidám, kedves, szellemes, művelt, de nem tudakos, józan, de egyúttal gyengéd teremtmény, akiről kortársai szinte kivétel nélkül a legőszintébb magasztalás hangján emlékeznek meg.

Mint levélíró Mme de Sévigné már életében nagy hírnévnek örvendett. Levelei, melyeknek nagy részét Grignan grófnéhez intézte, az előkelő társaságokban kézről-kézre forogtak, sőt egy kis részük még szerzőjük életében nyomtatásban is megjelent. Sévigné márkiné levelezése első sorban kortörténeti szempontból nagyon érdekes. Megismerjük belőle a napkirály uralmának legfényesebb korszakát, az 1670 és 1690 közé eső időszakot. Családi hagyományainál és veleszületett hajlamainál fogva a márkiné nem rajong tulságosan az udvarért, ahol azért csak ünnepélyes alkalmakkor jelenik meg, azonban nagyszerűen van értesülve mindarról, ami ott végbemegy. Megismerjük aztán e levelekből az akkori társadalmi életet; látjuk, hogyan éltek az emberek Párisban és vidékén, miről társalogtak, minő könyveket olvastak, minő darabokban gyönyörködtek, hogyan utaztak, hogyan szórakoztak a fürdőhelyeken, vagyis Sévigné márkiné levelezése alapján egészen beleélhetjük magunkat XIV. Lajos századába.

Irodalmi szempontból e leveleket a szerzőnő szeretetre-méltó egyénisége és kellemes írásmódja teszi értékesekké. A márkiné akár elbeszél vagy leír valamit, akár elmélkedik valamiről, mindig könnyed, mindig szellemes, sohasem fáraszt vagy untat bennünket. Stílusa általában egyszerű, tiszta; helyyel-közzel azonban mesterkélt, finomkodó; meglátszik rajta úgy kiváló nyelvmestereinek, mint a *précieuse*-szalonoknak hatása.

XIV. Lajos korának kiváló írónői sorában foglal helyet a híres *Madame de Maintenon* (1635—1719) is, akinek százada nagy asszonyai közül a legtüneményesebb, szinte regénybe illő pálya jutott osztályrészül. Atyja Constantin d'Aubigné, Agrippa d'Aubigné protestáns költőnek fia, kétes jellemű kalandor volt, aki mint áruló börtönbe került, hova felesége is követte; ott született leánya, Françoise. A leányka gyermek- és ifjúkora nélkülözésekben telt el. Tizenhat éves korában feleségül ment Scarronhoz, a nyomorék, béna íróhoz. Midőn egészen fiatalon és vagyontalanul özvegységre jutott, boldog volt, hogy az udvarban sikerült állást találnia. A király kedvese, Mme de Montespan gyermekeinek nevelésével bízott meg s ennek a kényes feladatnak olyan jól meg tudott felelni, hogy XIV. Lajos 1674-ben a maintenoni birtokot s a márkinői címet adományozta neki. Kiváló lelki tulajdonságainál fogva a királyra egyre erősebb befolyást gyakorolt, úgy hogy ez Mária-Terézia királyné halála után titokban meg is esküdött vele. Ellenségei az udvarban igen nagy számban voltak. Ezek mindama kudarcokat, melyek XIV. Lajos uralkodásának három utolsó évtizedében politikai és katonai téren Franciaországot érték, jórészt Mme de Maintenon hatásának tulajdonították.

Az újabb kutatások igazságot szolgáltatottak neki. Ezek alapján tudjuk, hogy Mme de Maintenon nem volt az a kétszínű, sötét lelkű cselszövő, aminek ellenségei

tartották, hanem egy nagyon értelmes, becsületes, érnyes és vallásos nő, akinek nem Franciaország kormányzása, hanem a király megtérítése volt az ambíciója. Életének nagy műve a Páris-melletti Saint-Cyrben létesített leánynevelőintézet volt, amelyet 1684-ben alapított szegény sorsú nemesi családból származó leányok részére. Ő szerkesztette ezen intézet tantervét, ő válogatta meg a tanítónőket, ő irányította a tanítást.

Leveleiben is leginkább nevelés- és tanítástani kérdésekkel foglalkozik s ezek a legjobb bizonyítékai annak, milyen eszményi gondolkozású, széles látókörű s finom nevelőérzékkel megáldott, valóban nagyszabású nő volt.

A híres levélfírók közül még egy férfi érdemli meg figyelmünket, *Roger de Rabutin* gróf, Sévigné márkiné unokafivére (1618—1693), egy igen eszes, de laza erkölcsi érzékű főúr, akit fényes katonai pályafutása után XIV. Lajos *Histoire amoureuse des Gaules* című botrányos munkája miatt a Bastilleba zárattott, majd pedig vidéki birtokára száműzött. Ott írta meg emlékiratait s ott írt igen szellemes, leginkább irodalmi kérdéseket tárgyaló leveleket, amelyekben éles szemű, független és biztos ítéletű kritikusként mutatkozik, aki az egyéniségéhez közel álló írókat, mint Molière és La Fontaine, nagyon jól tudja értékelni és elemezni.

12. La Rochefoucauld és La Bruyère.

A XVII. század egyik híres asszonyának, Madame de Sablének szalonja arról volt nevezetes, hogy ott az előkelő vendégek rövid, velős mondásoknak, erkölcsi szabályoknak, maximáknak gyártásával szórakoztak. Ennek a társaságnak egyik legkiválóbb tagja volt egy igen szellemes, szkeptikus, sőt mizantrop főúr, La Rochefoucauld herceg. Ő aratta aforizmáival a legnagyobb sikereket.

Magát a műfajt nem ő találta ki, előtte és vele egyidejűen

is sokan művelték. Nagyon alkalmas volt ez a műfaj a kor morálista és pszichológiai érdeklődésének kielégítésére. Az egész század általában nagyon gazdag erkölcstani munkákban, ami a vallásosság újjászületésének s az előkelő társasélet kialakulásának következménye.

François de La Rochefoucauld (kiejt.: lárosfuko) herceg 1613-ban született igen előkelő, a királyi családdal rokonságban álló családból. Falun nevelkedett, házitanítója volt, nem járt sem középiskolába, sem egyetemre. Tizenhat éves korában belép a hadseregbe, akkor kezdődik életének első korszaka, amelyben mint katona és politikus próbál érvényesülni. Richelieu bíbornoknak elkeseredett ellensége, vele szemben XIII. Lajos nejének, Ausztriai Annának pártjára áll s belekeveredik egy összeesküvésbe, amelynek kiderülése után Richelieu a Bastilleba zárátja, majd birtokára száműzi. Tevékeny részt vesz a Frondeban is, azonban ezúttal sincs szerencséje; ellenfelei legyőzik, barátai elfordulnak tőle s megalázva, csalódva, mindenből kiábrándulva kerül ki a küzdelemből, úgyhogy egyszersmindenkorra búcsút mond a politikának s duzzogva félrevonul falusi kastélyába. Három esztendő múlva, 1653-ban újra megjelenik Párisban s ez időtől fogva 1680-ban bekövetkezett haláláig buzgón látogatja az ottani szalonokat. Különösen sokat megfordul Mme de Sablé szalonjában, majd midőn ez 1659-ben a Port-Royal zárda melletti házába költözik s búcsút mond a nagyobb szabású világi életnek, Mme de La Fayette társaságában. Ennek a két kiváló, nagyműveltségű hölgynek barátsága kárpótolta azokért a csalódásokért, melyek a közpályán érték. Ezek fejlesztették ki benne a megfigyelőképességet és elmélkedő hajlamot; ezek hatása alatt alakult világnézete s fejlődött azzá az éles szemű morálistává és kiváló íróvá, amilyennek maximáiban mutatkozik.

La Rochefoucauld első munkájának, az 1662-ben Kölnben megjelent *Mémoires*-nak nagyrészt közvetlenül

a Fronde után falusi magányában írta. E művében keveset beszél magáról s hideg tárgyilagossággal igyekszik megítélni az embereket, úgy barátait, mint ellenségeit s azok arcképeinek megrajzolásában s cselekedeteik indítékainak megállapításában finom lélektani érzékről tesz tanuságot.

Maximáinak első kiadása a szerző tudta nélkül *Sentences et maximes morales* címmel 1664-ben jelent meg. Hágában. Nagyon szellemes, de sivár, vigasztalan könyv ez, egyike a világirodalom legridegebb, legszomorúbb könyveinek. La Rochefoucauld szerint az ember lényege az önzés, mert minden tettében az önérdék s a számítás vezet, sőt erői is egyebek, mint álruhába öltöztetett bűnök; a barátság, a hála, a becsületesség mögött is önzés lappang. La Rochefoucauld e kétségbeejtő pesszimizmusa két okra vezethető vissza. Az első ok az, hogy La Rochefoucauld elkeseredett, ambícióiban csalódott, kortársaitól megcsömörlött, gőgös nagyúr volt, aki korán, amely nem értette meg s képességeit kellően nem méltányolta, azzal állott bosszút, hogy maximáiban az egész emberiségről tulságosan sötét képet rajzolt, sötétebbet, mint amilyennek talán valójában látta. A másik ok Mme de Sablének és társaságának hatása volt. A márkiné szalonját ugyanis egészen megfertőzte a janzenizmus komor, elfogult szelleme, amely az emberi lélekben nem látott mást, mint bűnt és gyarlóságot. La Rochefoucauld maga érezte, hogy pesszimizmusában tulzásba ment és Mme de La Fayette hatása alatt, akinek tiszta, önzetlen barátsága erkölcsi felfogásának legszembetűnőbb cáfolata volt, újabb kiadásaiiban művét itt-ott módosította.

La Rochefoucauld tehát egyoldalú, igazságtalan, elfogult morálista, aki olyan gyarló, tökéletlen teremtesnek tartja az embert, hogy nem is tud bízni megjavulásában s azért feleslegesnek tartja, hogy olvasóinak tanácsokat, gyakorlati életszabályokat adjon. Egyszerűen megállapít,

leszögez bizonyos tényeket, tanítani nem akar bennünket. Egy dolgot azonban mégis tanulhatunk tőle: rászoktat bennünket az önmagunkkal szemben való teljes őszinteségre és cselekvéseink szigorú mérlegelésére, úgy hogy könyve kellő kritikával olvasva igen hasznos olvasmány.

La Rochefoucauld nagy író volt; stílusát a szabatosság, világosság, pontosság jellemzi. Nagy műgonddal dolgozott; folyton javította, csiszolta stílusát. Maximái a francia próza remekművei közé tartoznak.

A XVII. század morálistáinak tömegéből még egy író magaslik ki, La Bruyère, aki nem olyan, kora nagy eseményeiben aktív szerepet játszó nagy úr, mint La Rochefoucauld, hanem közönséges, polgári származású író, akinek azonban kiváltságos helyzeténél fogva bőségesen nyílt alkalma kortársai lelkébe s a történelem gépezetébe belepillantani.

Jean de La Bruyère 1645-ben született Párisban. Iskolái elvégzése után ügyvéd akart lenni, majd egy pénzügyi hivatalt vásárolt, mely azonban nem sok idejét vette igénybe, mert csak a vele járó jövedelmet élvezte s mintegy tíz éven át szerény viszonyok közt, de senkitől sem függve Párisban tanulmányainak élt. 1684-ben Bossuet ajánlására házitanítói állást vállalt és több éven át a nagy Condé unokáját, az ifjú Bourbon herceget oktatja. A fiatal herceg házassága után is megmarad a Condé-család szolgálatában és Chantillyben s Versaillesban alkalma van az udvari és előkelő életet közelebbről látnia. 1688-ban névtelenül kiadja Theophrastus görög bölcsező *«Jellemek»* című művének francia fordítását, melyhez függelékképpen csatolja mintegy négyszáz eredeti maximáját. Munkájának nagy sikere van, hamarosan több kiadást ér, melyekben a fordítás az eredeti művel szemben egyre jobban háttérbe szorul. A siker felbátorítja La Bruyèret. Egy idő múlva munkáját saját neve alatt adja ki, folyton bővíti és egyre merészebb lesz benne,

La Bruyère műve, melynek teljes címe *Les Caractères ou les mœurs de ce siècle*, végleges formájában nemcsak aforizmákat, hanem arcképeket, jellemrajzokat is tartalmaz és tizenöt fejezetre oszlik. Tartalma a lehető legváltozatosabb; egy-egy fejezet szól az irodalomról — ebben kitűnő kritikai megjegyzések vannak a XVI. és XVII. század nagy íróiról — a nőkről, a társaséletről, az udvarról, az uralkodóról, a divatról stb. Az utolsó fejezet támadja a szabad gondolkodókat s a kereszténység apológiája akar lenni. A szerzőnek az volt a célja, hogy megrajzolja korának szatirikus képét, amilyenek közvetlen tapasztalatai után látta és pedig azért, hogy a hibák őszinte és kiméletlen feltárásával necsak mulattassa olvasóit, hanem egyszersmind javítsa erkölcsüket. Előszavát így kezdi: «Visszaadom a közönségnek azt, amit nekem kölcsön adott; tőle vettem kölcsön ennek a munkának anyagát; . . . tetszése szerint nézheti ezt az arcképet, amelyet róla készítettem s amely javára válhatik, ha felismer magában néhányat ama hibák közül, melyeket benne érintek».

La Bruyère tehát nem általában az emberi természetet bírálja, mint Pascal és La Rochefoucauld, hanem bírálja a maga korát. Azokért a bűnökért és gyarlóságokért, melyeket kortársaiban lát, nem a gyarló, romlott emberi lelket okozza, hanem a tökéletlen társadalmi berendezkedést, a hiányos, igazságtalan, elavult intézményeket. Meglátszik rajta, hogy mint Fénelon, ahhoz a kritikus nemzedékhez tartozik, amely már bírálni bátorkodik XIV. Lajos uralmának visszaéléseit. Nem olyan merész és képzelődő, mint Fénelon, benne erősebb a reális érzék, utopisztikus reformtervek nem foglalkoztatják, de az intézményeknek a változott viszonyokhoz illő módosítását ő is lehetségesnek és kívánatosnak tartja.

La Bruyère könyvének sikerét nagyban előmozdította az a körülmény, hogy a korabeli közönség jellemrajzai-

ban élő személyek arcképeit vélte felfedezni, úgy annyira, hogy művéhez La Bruyère tudta nélkül «kulcsokat» készítették, amelyek ellen ő maga hevesen tiltakozott.

13. Boileau.

Az irodalmi kritika Franciaországban a XVI. században született meg. Ekkor alakul ki az irodalmi tudat, ekkor kezdik az irodalmi műveket elemezni, bírálni, összehasonlítani. Du Bellay, Ronsard barátja és tanítványa volt az első francia kritikus. Azóta minden egyes írói nemzedéknek megvannak a maga elmélet-írói és kritikusai, azóta az irodalmi életben egyre nagyobb szerepet játszik a kritika.

A XVII. század legnagyobb francia kritikusa Boileau volt. *Nicolas Boileau Despréaux* (kiejt.: depreo) 1636-ban született Párisban jó módú, nemes hivatalnokcsaládból. Atyja főtörvényszéki írnok volt. Testvérei közül kettő: Jacques, aki papi pályára lépett és Gilles, aki ügyvéd lett, szintén elég jó nevet szerzett az irodalom terén, sőt az utóbbit a Francia Akadémia tagjává is megválasztották. Boileau kevés beszédű és félénk gyermek volt, ami talán annak volt tulajdonítható, hogy anyját korán elvesztette s egy mogorva öreg asszony nevelte. Atyja papnak szánta, ő azonban inkább jogot tanult és ügyvédi oklevelet szerzett. Atyja halála után (1657) anyagi viszonyai megengedték, hogy teljesen az irodalomnak éljen. Nem volt rászorulva sem a királynak, sem a nagyuraknak pártfogására; tőkéje anyagi és szellemi függetlenséget biztosított számára s lehetővé tette, hogy szatiráiban nyíltan megmondhassa, amit érzett és gondolt. Sok ellenséget szerez magának, van azonban jó emberei is. Bizalmas barátságban él Racine-nal, Molière-rel és La Fontaine-nel, akiket gyakran lát vendégül Páris-melletti házában, Auteuilben.

A király is kedveli, évjáradékot ad neki és Racine-nal együtt udvari történetíróvá nevezi ki. A Francia Akadémia, amelynek sok tekintélyes tagját kíméletlenül megbírált, aránylag későn, csak 1684-ben s akkor is XIV. Lajos kívánságára választja be tagjai közé. Élete vége felé beteges, rosszkedvű, öregember volt; barátai egymásután haltak el mellőle; Racine halála különösen lesújtotta. 1705-ben eladta auteuili házát s beköltözött Párisba gyóntatójához, Lenoir kanonokhoz. Ezekben az években igen érdekes leveleket váltott Brossette lyoni ügyvéddel, aki azután művei teljes kiadását sajtó alá rendezte és emlékét kegyelettel ápolta. 1711-ben halt meg mint buzgó keresztény. A párisi igazságügyi palota kápolnájába, a Sainte-Chapellebe temették. A tekintélyes temetési menet láttára egy néző állítólag e megjegyzést tette: «Mégis sok barátja volt ennek az embernek, pedig mindenkiről rosszat mondott».

Boileau egyéniségét az erkölcsi bátorság s az önzértes nyíltság jellemezte. Egyetlen szenvedélye az irodalom volt. Szigorú, szókimondó, meggyőződéseiert akár tűzbe menő kritikus volt, aki a hízeltől és személyeskedéstől egyaránt tartózkodott. Mint magánember józan, rendes, minden tulzástól irtózó, gúnyolódásra és zsörtölődésre hajló, párisi nyárspolgár s egyúttal önzetlen, áldozatkész jóbarát. *Morum lenitate et versuum dicacitate aequae insignis* — ez olvasható egyik arcképének alján.

Boileau mint költő és kritikus tekintélyes irodalmi működést fejtett ki, Irt szatirákat, költői leveleket, egy komikus hőskölteményt (*Lutrin*, 1674), egy verses költészettant (*Art poétique*, 1674) s kritikai műveket (*Réflexions sur Longin*, 1694). Szatiráiban és költői leveleiben a költő háttérbe szorul a kritikus és morálista mögött. Egész egyéniségéből csakúgy árad a józan-ság, gyengédebb érzések nem férkőzhetnek hozzá lelké-

hez, fantáziája a föld színén kúszik, legtöbb gondolata elcsévelt közhely. Helyenként akad bennük egy-egy festői részlet, egy-egy hatásos gondolat, egy-egy lendületes verssor, de egészben véve szatirái és költői levelei nem egyebek, mint Horatiust, Juvenalist több-kevesebb ügyességgel utánzó, lapos, száraz stílyakorlatok.

A szatirák jelentősége abban áll, hogy tulajdonképen velük kezdődik Franciaországban az igazi irodalmi kritika. Boileau előtt is száz év óta elég nagy számban készültek irodalmi kérdéseket tárgyaló elméleti munkák s egyes műveket bíráló polemikus természetű kritikai iratok. Boileau volt azonban az első, aki arra a feladatra vállalkozott, hogy az olvasóközönség helyes irányítása végett teljes elfogulatlansággal, bizonyos alapelvekből kiindulva a korabeli írókat bírálat alá vegye s mindegyiknek tehetsége és munkásságának értéke szerint a maga helyét a francia irodalomban kijelölje. Kíméletlenül megtámadja a *précieuse*-irodalom nagy tekintélynek örvendő, dagályos, mesterkelt, költőietlen termékeit: Chapelain és Scudéry élettelen, mesterkelt eposzait, Mlle de Scudéry hóbortos regényeit, Cotin és Pradon finomkodó, gondolatszegény verseit, Quinault édeskés tragédiáit s velük szemben felmagasztalja Racine, Molière és La Fontaine műveit. Az ókor, a középkor és a XVI. század íróiról alkotott véleményei nem mindig helytállóak, kortársai között azonban bámulatos éleslátással fel tudta ismerni a valódi tehetségeket és róluk hozott ítéleteit az utókor majdnem teljes egészükben elfogadta.

Mikor ezt a kritikai tisztogató munkát elvégezte, megírta *Art poétique*-jét, amelyben kifejtette irodalmi eszményeit és elveit. Az *Art poétique* négy énekre oszlik: az első énekben Boileau az összes műfajokra érvényes szabályokat fejtegeti s vázolja a francia költészet történetét Villontól kezdve, a II. énekben a kisebb költői

műfajokat (idill, elégia, óda, epigramma, szatira, stb.) magyarázza, a III. énekben a tragédia, az eposz s a vígjáték elméletét és történetét adja, a IV. énekben pedig a költői hivatásról elmélkedik.

Boileau-nak az *Art poétique*-ban s néhány költői levelében kifejezésre jutó irodalmi és kritikai felfogását első sorban a szépség és izlés abszolút voltában való hit jellemzi. Boileauból a történeti érzék teljesen hiányzik. Sejtelve sincs az izlés viszonylagosságáról, arról, hogy az emberiség szépségeszménye koronként és népenként változik, hogy az irodalmi formák szoros kapcsolatban vannak bizonyos művelődési állapotokkal. Boileau igazi dogmatikus kritikus, aki vakon hisz bizonyos remekművekből levonható egyetemes és örök érvényű törvényekben és elvekben. A költészet szerinte egymástól élesen elválasztott műfajokra oszlik, mindegyik műfajnak megvannak a maga csálhatatlan szabályai, melyeket a költőnek ismernie és követnie kell. A költészet tehát, Boileau szerint első sorban utánzás vagyis némely mintaképekül elfogadott remekműveknek követése, másodszorban pedig bizonyos szabályoknak a gyakorlatban való megvalósítása.

Boileau másik alapelve: *aimez la raison*,¹ amely azt jelenti, hogy a költőt ne képzelete és érzése, hanem értelme irányítsa, mert az értelem, a józan ész az embernek igazi felsőrendű képessége, ahogy azt Descartes tanította. Minthogy pedig az értelem az, ami megtanít bennünket az igaz és nem-igaz megkülönböztetésére, a költő, ha értelmére hallgat, szépnek csak az igazat, a valót, a természetest láthatja. *Rien n'est beau que le vrai*, semmi nem szép, csak ami igaz. A költészet tárgya tehát a valóság, a természet, azonban mindaz, ami való és természetes, nem lehet tárgya a költészetnek, hanem csak

¹ Szeressétek az észet.

az, ami egyszersemind egyetemes, állandó, örök érvényű; annak, ami kivételes, rendellenes, különleges, nincs helye a költészetben.

Minthogy a valóságot az ókori írók ábrázolták a leg-tökéletesebben, a modern írók is, ahelyett, hogy minden-áron eredetiségre, újszerűsége törekednének, leghelye-sebben teszik, ha az okor halhatatlan remekműveit utánózzák.

Boileau irodalmi jelentősége abban áll, hogy nagy kortársainak remekművei alapján megállapította a francia klasszicizmus irodalmi eszményét. Mai szemmel nézve ez az eszmény nagyon szűkkörűnek és elavultnak tűnik fel, tulságosan pozitív és racionalista. Boileau azzal, hogy az utánzásban és szabályszerűségben látja a költés-zet lényegét, azt valósággal béklyókba veri s mozdulat-lanságra és meddőségre kárhoztatja. Az a körülmény azonban, hogy ez az irodalmi eszmény nem volt valami rövid életű divat, hanem többé-kevésbé módosult formá-ban másfélszáz éven át felszínen tudta magát tartani s egészen a romantícizmusig irányította az irodalmi életet, azt mutatja, hogy e tanok és elvek mélyen a francia szellem talajában gyökereztek s nagyon alkalmasak vol-tak a francia lélek bizonyos lényeges és állandó hajlamai-nak és szükségleteinek kielégítésére.

Az okor bálványimádás-szerű kultuszának, mely a Pléiade-dal kezdődik és XIV. Lajos kora íróinak művei-ben éri el tetőpontját, a XVII. század vége felé erős visszahatása támad. Az írók két táborra oszlanak s mintegy három évtizeden át heves harcot vívnak egy-mással. Ezt a küzdelemet a «régiek és modernek vitájá-nak» szokás nevezni. A harc 1687-ben indul meg, midőn *Perrault*, a meseíró, a Francia Akadémiában felolvassa *Le Siècle de Louis le Grand* című költeményét s ebben az ókori írók rovására feldicséri kora nagy íróit. Még meré-szebb hangon fejtegeti e kényes tárgyat *Parrallèles des*

anciens et des modernes című munkájában (1688—1695), melyben erősen vitatja, hogy a régiek kiválóak ugyan, de a modernek nem maradnak el semmi tekintetben mögöttük, sőt sok tekintetben felülmulják őket. Perrault mellett foglal állást Fontenelle is, aki *Digression sur les anciens et les modernes* (1688) című értekezésében a haladás jelszavát elsőnek dobja bele a vitába s szintén a modern franciák elsőségét hirdeti. Az ókori irodalom védelmét az öreg Boileau vállalja s *Réflexions sur Longin* (1694) című művében felháborodott hangon veri vissza Perrault és társai tiszteletlen támadásait s a nők ellen, akik Perrault táborához csatlakoztak, megírja *Satire contre les femmes* című mérges költeményét. A két ellenfelet, Perrault-t és Boileaut közös barátjuk, Arnauld kibékíti, Boileau Perraultnak békülékeny hangú levelet ír s ezzel egy időre elalszik a küzdelem. 1714-ben, midőn *Houdar de la Motte* kiadja Homeros Iliasának fordítását, újult erővel tör ki ismét a vita, amelyben egy másik Homeros-fordító, *Mme Dacier*, *La Motte*, *Fénelon* stb. vesz részt.

A harc csakhamar ismét véget ér, az ellenfelek kölcsönös engedményeket tesznek és kibékülnek egymással. A látszat arra mutat, mintha a küzdelem a régiek diadalával végződött volna. A valóság azonban az, hogy ebben a vitában a tekintélyekbe és hagyományokba vetett hit s az ókori irodalom utánzásának elve vereséget szenvedett és helyét a köztudatban egyre inkább a haladás és az irodalmi viszonylagosság gondolata foglalta el.

14. Fénelon.

Fénelon XIV. Lajos századának utolsó nagy katolikus írója. Külsőjében és gondolkozásában egyaránt igazi arisztokrata, akiben a mély vallásosság az ókori görög és latin irodalom buzgó kultuszával egyesül. Fénelon

azonban már merészebb, nyugtalanabb, kíváncsibb szellem, semhogy korába teljesen bele tudott volna illeszkedni; politikai, társadalmi és irodalmi eszméivel ő már a következő század előfutárjának tekinthető.

François de Salignac de La Mothe-Fénelon 1651-ben született előkelő főnemesi családból a délfranciaországi Gascogne tartományban fekvő Fénelon-kastélyban. A párisi Saint-Sulpice-szemináriumban tanult s midőn pappá szentelték, hittérítő akart lenni. Gyenge egészségi állapota miatt erről a tervéről kénytelen volt lemondani s egy leánynevelőintézet igazgatója lett. A nantesi kiadvány visszavonása után vidéken protestánsok visszatérítésével foglalkozott, majd 1689-ben XIV. Lajos három unokájának, köztük a trónörökösnek szánt, de fiatalon elhalt Bourgogne hercegnek nevelésével bízott meg. A kis herceg heves, szeszélyes, gőgös fiú volt, akire Fénelonnak a szigorúságot és jóságot tapintatosan egyesítő nevelésmódja igen jó hatást gyakorolt. Ez időben Fénelon XIV. Lajos előtt nagy kegyben állott, a Francia Akadémia is tagjai közé választotta. 1695-ben cambrai érsekké nevezték ki. Tekintélyének nagyon ártott azzal, hogy Mme Guyonnak, ennek a rajongó, lelki egyensúlyt veszített asszonynak hatása alatt ő is rokonszenvezett a quietizmussal, azzal a misztikus vallási iránnyal, melyet szent Teréz és Szalézi szent Ferenc nyomán a spanyol Molinos indított meg. E tárgyban közte és Bossuet közt heves polémia indult meg, melyben Bossuet maradt győztes. 1699-ben Fénelon *Explication des maximes des saints* című munkája pápai elítélésben részesül, mire Fénelon ünnepélyesen visszavonja tanait s a szószékről ő maga hirdeti ki az ítéletet. Elidegenítette tőle XIV. Lajost a *Télémaque* is, amely a szerző tudta és beleegyezése nélkül jelent meg s amelyben mindenki, maga a király is az abszolút monarchiának szatiráját látta. Teljesen eljátszva a király kegyét, Fénelon élete két utolsó évtizedét egyház-

megyében száműzetésszámba menő visszavonultságban töltötte. Az a reménysége, hogy egykori tanítványa trónrajutásával megint vezető szerephez jut, a trónörökös halálával füstbe ment. Mint érsek odaadó szeretettel igazgatta egyházmegyéjét, heves küzdelmet fejtett ki a janzenizmus ellen s a háborús időkben minden tőle telhetőt megtett a nép nyomorának enyhítésére. 1715-ben halt meg.

Egyéniségét Saint-Simon, aki kevés kortársáról tudott jót mondani, a következő szavakkal jellemezte: «Ez a főpap nagy, jó alakú, sápadt ember volt, akinek szeméből csakúgy áradt a tűz és a szellem s akinek olyan arca volt, hogyha csak egyszer látta is, soha el nem felejtette az ember. Ez az arc mindent egyesített magában és pedig úgy, hogy az ellentétes vonások nem zavarták rajta egymást: a tudóst, a püspököt s a nagyurat egyformán elárulta; ami pedig uralkodott rajta és Fénelon egész személyén, az a finomság, a szellemesség, a kellem, az illendőség és főképp a nemesség volt. Nem bírt az ember betelni nézésével... Mindent összevéve, Fénelon szép lélek és nagyember volt».

Műveinek egy része kizáróan a hittudomány körébe tartozik, egy részük azonban szélesebb körű közönség számára készült s bennük a szerző közérdekű kérdéseket tárgyal. E munkái közt időrendben az első a *Traité de l'éducation des filles* (1687), amelynek megírásához az eszmét Beauvilliers hercegnő szolgáltatta, aki Fénelontól leánya nevelésére vonatkozóan tanácsokat kért. Ez a könyv a nőneveléssel foglalkozik, egy olyan problémával, mely Fénelon előtt majdnem teljesen el volt hanyagolva. E művében Fénelon nagyon éles eszű pedagógusnak s a női lélek igen alapos ismerőjének mutatkozik. Gondos nevelést követel a lányok számára, tekintettel arra a fontos szerepre, amelyet mint asszonyok hivatva vannak betölteni. Bízik a gyermeklélek veleszületett jóságában,

ezért nem az erőszakos és túlszigorú, hanem a szelid, barátságos nevelésmódnak híve. A nevelésnek szerinte az a célja, hogy a gyermek természetes ösztöneit s hajlamait felébressze és azokat megfelelő irányba terelje. A tárgyi magyarázatokról, az esztétikai érzék neveléséről, az ítélőképesség tanításáról, a tanítás gyakorlatiaságáról, a tanulási kedv fokozásáról igen érdekes megfigyelései és gondolatai vannak, melyeknek *Émile*-jében Rousseau jó hasznát vette.

Mint a bourgognei herceg nevelője, tanítványa számára három munkát írt: prózai tanítómeséket, amelyekben túlteng a tanító célzat s melyek azért költőiség tekintetében La Fontaine meséivel nem vehetik fel a versenyt; párbeszédeket (*Dialogues des morts*, 1712), amelyekben a görög Lucianus mintájára ókori mitológiai hősöket, ó- és újkori nagy uralkodókat, államférfiakat, költőket, művészeket, bölcsészeket szólaltat meg és végül egy pedagógiai regényt, a *Télémaque*-ot, amely legnépszerűbb munkája. Ez a regény, amely Fénelon beleegyezése nélkül jelent meg egy párisi kiadónál 1699-ben *Suite du VIe livre de l'Odyssée, ou les aventures de Télémaque* címmel, Odysseus fiának utazásait írja le, aki atyja keresése végett a Mentor képébe öltözött Minerva kíséretében bejárja Egyiptomot, Föníciát, Cyprus- és Kréta-szigetét; ellátogat Calypso-szigetére, ahol beleszeret egy nimfába; majd eljut Idoménée király országába, Salanteba, melyet a maga elvei szerint megreformál, sőt elkerül az alvilágba is. *Télémaque* vándorlásai kitűnő alkalmat szolgáltatnak Fénelonnak arra, hogy a görög történetírók és költők alapján az ókori világot feltámassza. Fő célja azonban az volt, hogy e regény keretében tanítványa számára kifejtse azon politikai és erkölcsi elveket, melyeket egy uralkodónak szem előtt kell tartani. A *Télémaque* tehát egyúttal politikai irányregény, XIV. Lajos egyéniségének és kormány-

zatának szatirája, amelyben keményen ostromozza az uralkodók zsarnokságát, szertelen fényűzését, az alattvalók életével és jólétével mitsem törődő háborús szenvedélyét. Az az eszményi állam, melynek képét a *Télèmaque*-ban megrajzolja, épen az ellentéte XIV. Lajos abszolút monarchiájának; ott a fejedelem hatalmát, úgymint azelőtt Franciaországban, a nemesség és papság az alattvalók érdekében megfelelően korlátozza. Fénelon regényében nemcsak az abszolutizmus ellen harcol, hanem az örök békéről, a népek testvériségéről ábrándozik; bízik az emberi természet jóságában, haladóképességében, vagyis azokban az eszményi, de veszedelmes utópiákban, melyek a következő század filozófusainál öltettek határozottabb formát.

Hittudományi munkái közül egynek, a *Démonstration de l'existence de Dieu*-nek (1713) van irodalmi jelentősége is. E mű első része ugyanazon cél szolgálatában áll, mint száz évvel később Chateaubriand *Génie du Christianisme* c. műve; a természet szépségeinek, a világegyetem csodáinak leírásával akarja a szerző Isten létezését bizonyítani.

Irodalmi elveit *Lettre sur les occupations de l'Académie française* (1714) c. munkájában fejtette ki, amely kiváló kritikai készségről, széles látóköréről és fejlett ízlésről tanuskodik. Ebben az akadémia különböző terveiről: a készülő szótárról, a nyelvtanról, a retorikáról, a poétikáról, továbbá a tragédiáról, vígjátékról, történetírásról mondja el nézeteit nem rendszeres formában, hanem könnyed, gyakorlati tapasztalatokra támaszkodó csevegés formájában. A francia tragédiában a dagályosságot és a szerelem túlnyomó szerepét, a vígjátékban pedig a komikum durvaságát és a stílus hanyagságát kifogásolja. Nagy tisztelője az ókori görög és latin íróknak, de nem hisz a szabályok végérvényes és csálhatatlan voltában.

A XVIII. századi felvilágosodás írói nagyon megbecsülték Fénelont. «Ha Fénelon élne — mondta Rousseau — szívesen beállnék hozzá inasnak.» A XVIII. század némi tulzással a királyi abszolutizmus és a vallási orthodoxia áldozatát látta benne, másrészt pedig egy gyengéd, érzékeny lelkű, eszményi gondolkozású, a jövőbe tekintő, a világbékéről, az emberiség boldogságáról ábrándozó utópistát. *Télémaque*-ja az egész század folyamán egyike volt a legnépszerűbb francia könyveknek még nálunk, Magyarországon is.

IV. VOLTAIRE SZÁZADA.

1. Általános jellemzés.

XV. Lajos hatvan évig tartó uralma a régi francia politikai és társadalmi rend, az *ancien régime* felbomlásának korszaka. Ez az üres lelkű, könnyelmű, lelkiismeretlen, élvhajászó uralkodó a maga botrányos életmódjával és nemtörődömségével nagy mértékben hozzájárult a monarchia s a királyi tekintély lezüllesztéséhez. Elősegítette azt a kiváltságos osztályoknak : a nemességnek és a papságnak léhasága, nemtörődömsége is. A forradalmi hangulat megteremtése azonban főleg az irodalomra vezethető vissza ; az irodalom volt az, amely a fennálló állapotokkal való elégedetlenséget, a gyökeres átalakulás szükségét beleoltotta a lelkekbe. A XVIII. század francia irodalma tehát elsősorban irányzatos, támadó, romboló jellegű ; nem az emberiség egyetemes és örök problémái érdeklik, hanem aktuális és gyakorlatias politikai, gazdasági, társadalmi és vallási kérdések. Az írók nem művészek, hanem filozófusok akarnak lenni. Ez az irodalom értékes és mély gondolatokat vet felszínre ; tömegesen termel szép elméleteket és nemes, többé-kevésbé ábrándos terveket, azonban az irányzatosság egészen háttérbe szorítja benne a művészi szempontot s ezért abszolút irodalmi érték tekintetében Voltaire százada messze mögötte marad XIV. Lajos századának.

Az előző század irodalmával ellentétben a XVIII. századi francia irodalom erősen vallás- és egyházellenes jellegű. A XVIII. század ugyanis a haladás és felvilá-

gosodás legnagyobb akadályát a kereszténységben látja. *Ecrasez l'infâme*¹: ez volt Voltaire jelszava. A katolikus Egyház a filozófusok szemében az *ancien régime* épületének egyik leghatalmasabb oszlopa, tudják, hogy ha ezt ledöntik, akkor megrendül és összeomlik az egész régi Franciaország, ezért árasztják el tehát támadásaik és gúnyolódásaik pergőtüzével. A keresztény vallás tanítása szerint az ember gyarló és tökéletlen teremtes, aki önmagában, Isten segítsége nélkül semmire sem képes, ezért a földön a teljes boldogság el nem érhető, a tökéletes igazság meg nem valósítható. A XVIII. századi gondolkodók ellenben azt tanítják, hogy az ember vég nélküli haladásra és tökéletesedésre teremtetett lény s hogy sok nyomorúságának és szenvedésének oka nem a természetében, hanem a politikai intézményekben s a társadalmi berendezkedésben rejlik, melyeket az értelem útmutatása szerint meg lehet változtatni s akkor még itt a földön bekövetkezik a boldogság és igazság korszaka. A vallásos hit helyébe tehát az ész és tudomány kultusza lép, amit jelentékenyen előmozdít a természettudományoknak ebben a században történt fellendülése.

XIV. Lajos alatt az irodalmi élet központja és irányító szerve a királyi udvar volt, ahhoz alkalmazkodott Páris és a vidék. XV. Lajost nem érdekli az irodalom, alatta az udvar elveszti szellemi vezető szerepét s azt a párisi szalonok veszik át. A szalonok az előbbi században is fontos szerepet játszottak Franciaországban, akkor azonban majdnem kizáróan irodalmi, nyelvészeti, erkölcs-tani kérdésekkel foglalkoztak, ellenben a XVIII. századi szalonok, főként a század közepétől kezdve, a felforgató propagandának valóságos melegágyai. *Du Maine* hercegnő sceauxi szalonjában még csak a vidám szóra-

¹ Törjétek össze a becstelent (t. i. a katolikus Egyházat).

kozás volt a vendégek célja, *Mme de Lambert* szalonja is konzervatív szellemű volt; *Mme de Tencin*, *Mme Geoffrin* s főként *Mme du Deffand* szalonjában ellenben már nagyon szabad tónusú volt a társalgás, ezekben a vezető szerepet a filozófusok: Fontenelle, D'Alembert, Marmontel, Condorcet, Condillac stb. játszották, akiknek szellemes fejtegetéseit, merész megjegyzéseit áhítattal hallgatták előkelő dámák és férfiak, valamint a Párisban megforduló külföldiek. *Mme Geoffrin* egyszerű polgári származású nő léte — egy udvari inasnak volt a leánya — szalonja révén európai hírnévre tesz szert. Varsóban meglátogatja egykori védencét, Poniatowski Szaniszló lengyel fejedelmet, Bécsben fogadja Mária Terézia és Mária Antoinette mint francia királynő látogatást tesz nála.

E szalonéletnek voltak előnyös és hátrányos következményei az irodalomra. Az írók, hogy a szalonok vendégeinek tetszését megnyerjék, igyekeztek magukat minél könnyedebb, világosabb és kellemesebb formában kifejezni. Ezért a kor irodalmában túlteng a szellemesség, gyakran a mélység, alaposság és lelkiismeretesség rovására. Még olyan komoly és képzett író is, mint Montesquieu, nem tudta magát kivonni a párisi szalonok befolyása alól s Voltairenek szerencséje volt, hogy élete jelentékeny részét Páristól távol töltötte.

Külső formák, műfajok tekintetében Voltaire százada XIV. Lajos századának folytatása. Tisztelik és utánozzák a XVII. század nagy íróit, az ókori latin és görög irodalom iránti lelkesedés azonban nagyon megfogyatkozik. Háttérbe szorul az olasz és spanyol irodalom is, viszont annál nagyobb tekintélyre tesz szert az angol irodalom. E kor nagy írói majdnem mindnyájan lelkes barátai Angliának, az angol politikai intézményeknek, az angol filozófiának és irodalomnak. Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Buffon, Prévost hosszabb időt töl-

tenek Angliában és onnan az angol bölcsek, költők, tudósok csodálatát hozzák haza magukkal Franciaországba.

A francia írók érdeme, hogy az idegenből átvett eszméket tetszetős formába öltöztetve az egész művelt emberiség körében elterjesztették. A XVIII. század francia írói át voltak hatva attól a tudattól, hogy az egész emberiség számára írnak. A francia nyelv szinte világnyelvvé lesz, az emberi gondolatnak olyan általánosan elfogadott tolmácsává, mint amilyen előzőleg évszázadokon át a latin nyelv volt. Ez magyarázza az irodalom kozmopolita jellegét. Ki is alakul e században Európában bizonyos egységes európai szellem, amelyet a mindenhova elhatoló francia könyvek, folyóiratok, röpiratok teremtenek meg. Azok a válaszfalak, amelyek azelőtt a népeket egymástól mervén elválasztották, leomlani látszanak, úgy tetszik, mintha az emberiség valóban egy harmonikusabb, testvériesebb korszak felé közelednék.

Ez a reménység hiú ábrándnak bizonyult. Franciaországra nem egy jobb korszak, hanem egy szörnyű katasztrófa következett be, olyan nagy megrázkódtatás, melyből Franciaország mai napig sem tudott egészen magához térni. Ezért a katasztrófaért a felelősség jórészt az írókat terheli, akik lerombolták a tekintélyekben és hagyományokban való hitet s elhintették a lelkekben a gyűlölködés és viszály magvait. Egyetlen mentségük az a naivság, az a jóhiszeműség, mellyel, ha nem is valamennyi, de jórészüik a rombolás munkáját végzi. E kor írói vakon bíznak az ész mindenhatóságában, az emberi természet kiválóságában; azt hiszik, hogy azt az aranykort, melyet az ókor írói az emberiség történetének kezdetére tettek, ők fogják előkészíteni. Ez az optimizmus magyarázza meg azt a meglepő tényt, hogy érdekei és tradíciói ellenére még a francia nemesség

jórésze is a filozófusok táborához csatlakozott és a jobb jövő reményében közreműködött a forradalom előkészítésében.

2. Az átmeneti kor írói.

Annak a nagy szellemi küzdelemnek, amely a XVIII. század közepén teljes erővel megindult s a francia forradalomhoz vezetett, megvoltak a maga előfutárjai, akik előkészítették a talajt Rousseau, Voltaire s az enciklopédisták számára. XIV. Lajos 1715-ben hal meg, azonban Franciaország szellemi irányítása már jóval korábban kisiklik kezei közül; annak a lelki egységnek és harmóniának, mely a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben jellemezte Franciaországot, nyoma sincsen többé; a királyságba s az Egyházba vetett bizalom megrendül; az írók, bár eleinte félénk, óvatos, burkolt formában, bírálni kezdik a jelent és reformokról ábrándoznak.

Ezen előkészítő, átmeneti korszaknak írói közül Bayle, Fontenelle és Saint-Pierre abbé érdemel különös figyelmet.

Pierre Bayle (kiejt.: bël) (1647—1706) protestáns francia volt, aki, hogy nyugodtan a tudományoknak élhessen, aránylag fiatalon, számos protestáns honfitársával együtt Hollandiában telepedett meg; egy ideig Rotterdamban tanárkodott, majd, midőn ellenfeleinek ármányai következtében tanszékétől megfosztották, kizáróan az irodalomnak élt.

Bayle a humanistákra emlékeztető, régimódi polihisztor volt, ki ambícióktól mentesen, dolgozószobájába elzárkózva élte végig életét s akinek az olvasás és írás volt egyetlen szenvedélye. Négy éven át szerkesztett és kiadott *Nouvelles de la république des lettres* címmel egy európaszerte nagyon népszerű szemlét, melyben az új könyveket, felfedezéseket, találmányokat ismer-

tette s elhalt tudósok munkásságát méltatta. Főműve *Dictionnaire historique et critique* című munkája, mely 1697-ben jelent meg Rotterdamban. Ebben a szótárban Bayle a történelmi, földrajzi, irodalmi, bölcsészeti, vallási kérdéseket teljesen szabadon, minden előítéllettől mentesen igyekszik tárgyalni és csak azt ismeri el igaznak, amit hiteles források-nyújtotta adatokkal és tényekkel tud bizonyítani. Nyíltan nem támadja a keresztény vallást, de az egyes vallási kérdések tárgyalásánál az érvek és ellenérvek csoportosításával olvasóiban felébreszti a kételyt és lerombolja a hitet. Rendkívül széleskörű olvasottságról tanuskodó szótára a XVIII. század folyamán fegyvertára lett az Egyház ellen hadakozó, szabad gondolkodó bölcseseknek.

Bertrand le Bovier de Fontenelle (1657—1757), Corneillenek, a nagy drámaírónak unokaöccse és földije, szintén igen sokoldalú író volt, de nem szobatudós, mint Bayle, hanem szalonfilozófus, századának egyik legszellemesebb embere, akinek nevéhez számtalan ötletes mondás és anekdóta fűződik. Száz éves korában halt meg s érdeklődését, szellemi frissességét hosszú életének végéig meg tudta őrizni.

Fontenelle nem volt mélyenjáró és eredeti író. Irt kritikai műveket, színdarabokat, költeményeket, akadémiai emlékbeszédeket; főérdeme azonban a tudomány népszerűsítése volt; érdeklődést tudott kelteni tudományos kérdések és felfedezések iránt még a nagyvilági szalonokban is (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686; *Histoire des oracles*, 1687). Optimista, aki bízik az emberi értelem és tudomány fejlődésében, attól várja az emberiség haladását, de szkeptikus egyúttal, aki arra tanít, hogy óvakodjunk a csodákban, a tekintélyekben, a dogmákban való vak hittől és csak abban higgyünk, amiről értelmünk útján minden kétséget kizáróan meggyőződünk. Mint keresett társaságbeli ember és mint

igen szellemes, olvasott író a vallás rovására felmagasztalva az értelmet és tudományt, nagy hatással volt kortársaira s előkészítette az utat Voltaire és az enciklopédisták számára.

Charles-Irénée Castel de Saint-Pierre abbé (1658—1743) a XVIII. század egyik legeredetibb és legrokonszenvesebb alakja, egy makacs, gyógyíthatatlan idealista, aki aki egész hosszú életét többé-kevésbé megvalósíthatatlan tervek és ábrándok szövésével töltötte el. Van valami naiv és megható abban a buzgóságban, mellyel Saint-Pierre abbé az emberiség javán, a közérdek előmozdításán munkálkodik, nem törődve kortársainak közönyével és gúnyolódásával. Nagyon sokat írt minden elképzelhető tárgyról. Munkái közül legjelentékenyebb *Projet de paix perpétuelle* (1712) c. műve, melyben ezelőtt kétszáz esztendővel a világbéke megteremtésén munkálkodott. A jó abbé heves ellensége a háborúnak s annak végleges megszüntetése végett egy nagy európai szövetségnek létrehozását javasolja, melybe kilenc hatalom lépne be. E hatalmak kiküldöttjeiből alakulna egy tanács, mely megakadályozná a háborút és békés úton intézné el az egyes nemzetek között esetleg felmerülő vitás kérdéseket. Kétszáz év óta az abbénak számos, a maga korában hiú ábrándnak látszó terve és ötlete valósult meg, de, sajnos, az örök béke megvalósulásától ma is olyan messze, sőt talán még messzebbre állunk, mint XV. Lajos korában.

Kortársai sorában egészen különleges helyet foglal el Saint-Simon, egy régimódi, nem is arisztokratikus, hanem szinte feudális előítéletekkel telt főúr, akit nem érdekel a körülötte meginduló heves szellemi harc, aki nem vesz tudomást Montesquieu és Voltaire munkáiról, hanem falusi kastélya vagy párisi palotája magányába vonulva három évtizeden át lázas buzgalommal dolgozik emlékiratain.

Louis de Rouvroy, Saint-Simon herceg 1675-ben szüle-

tett. Ifjúkorában katonáskodott majd önérzetében megsértve kilépett a hadseregből s XIV. Lajos udvarában próbált kitűnni. Mint udvaroncnak sem volt szerencséje; barátai, sőt ellenfelei is nagyon megbecsülték, a király kegyeibe azonban nem sikerült beférkőznie. Az orléáni herceg régenssége alatt van alkalma ambíciói kielégítésére; 1715-ben az államtanács tagja, 1721-ben spanyolországi nagykövet lesz. A régens halálával (1723) bevégeződik politikai és diplomáciai pályája. Visszavonul a közélettől s élete hátralévő éveit emlékiratai szerkesztésének szenteli. 1755-ben halt meg.

Saint-Simon ósdi gondolkozású, nemesi előjogaihoz és címeihez görcsösen ragaszkodó, XIII. Lajos és Richelieu korára emlékeztető arisztokrata, aki egyéniség és világnézet tekintetében majdnem száz esztendővel mögötte marad korának. Szenvedélyes, irigy, gőgös, elkeseredett, de talpig becsületes, egyenes lelkű ember s buzgó keresztény, Rancé abbénak, a trappistarend szent alapítójának jó barátja. Mint udvari ember több mint húsz éven át szorgalmasan figyeli az eseményeket és az embereket, sőt jegyzeteket is készít abban a reményben, hogy egykor meg fogja írni emlékiratait. 1730-ban elkezd olvasni XIV. Lajos bizalmasának, Dangeau márkinak naplóját, aki majdnem négy évtizeden át számtani pontossággal feljegyezte a királyi udvar eseményeit. Saint-Simon emlékirataihoz ezt a naplót veszi alapul s azt egészíti ki saját jegyzeteivel, emlékeivel és megfigyeléseivel.

Saint-Simon sokkal hevesebb és elfogultabb ember volt, semhogy emlékiratait komoly, megbízható forrásszámba menő történeti munkának tekinthetnők. Mihelyt olyan emberekről van szó, akiket nem szeret — s az emberek többsége e csoportba tartozott — ez az okos, éleseszü ember elveszti ítélőképességét és készpénznek vesz minden rágalmat, minden pletykát. Ő maga is tisztában volt azzal, hogy képtelen tárgyilagos lenni. «A sztoi-

cizmus szép és nemes agyrem — írja — én tehát nem erőltetem a pártatlanságot, úgyis hiába tenném.» Hiányzik belőle az igazi nagy történetírókat jellemző széles látókör is. Képtelen a történeti események okait, összefüggéseit megérteni, hajlandó azokat apró, jelentéktelen, egyszerű motívumokra visszavezetni. Így például szerinte 1688-ban a háború azért tör ki, mert azt Louvois hadügyminiszter akarja, akit egy ízben XIV. Lajos nagyon megbosszantott a Trianon egy rossz helyre épített ablakára tett megjegyzésével. Louvoisnak a háborúval az volt a célja, hogy a király figyelmét nagy dolgokra terelje s a maga állásának jelentőségét ezzel fokozza.

Saint-Simon emlékiratai irodalmi szempontból értékesek. Írójuk elsőrendű művész; nagyszerűen meg tudja alakjait formálni, akik nem mindig hasonlítanak a valósághoz, de mindig van bennük élet, mozgás, erő és kifejezés. Taine szerint Saint-Simon műve a «leggazdagabb okmánytár, melyet az emberi természetről bírunk». Balzacnak állítólag ezek az emlékiratok adták az eszmét a *Comédie humaine* írásához. Mint író pedig, ez a «gótikus herceg» — ahogy egy francia irodalomtörténész nevezi — korunk ideges, impresszionista, individuálista íróira emlékeztet; stílusa olyan nyugtalan, erőszakos, szeszélyes, fegyelmetlen, mint temperamentuma; helyenként ósdi, máskor tulságosan újszerű, gyakran hanyag, homályos, pontatlan, elszórt, de mindig eleven, színes, kifejező. Igazi nagyúr módjára fittyet hány a mondattan szabályainak, úgy ír, ahogy jólesik neki, nem akar az akadémikusoknak tetszeni, csak arra gondol, hogy kifejezze, amit mondani akar.

Halála után kézirateit lefoglalták s a külügyminisztériumban helyezték el, ahol csak kiváltságos egyének férhettek hozzájuk, mint például Voltaire, aki *Le siècle de Louis XIV.* című művéhez több anekdotát merített belőlük. Teljes kritikai kiadásuk most van folyamatban.

3. Montesquieu és Buffon.

1721-ben *Lettres persanes* címmel Kölnben névtelen szerzőtől egy két kötetes munka jelent meg, amely anyyira mulattatta és izgatta az olvasóközönséget, hogy egy éven belül tizenkét kiadást ért. Ennek a helyenként léha, helyenként szatirikus, elejétől végig szellemes könyvnek egy francia főúr, a bordeauxi főtörvényszék tekintélyes elnöke, Montesquieu volt a szerzője, aki későbbi munkáival mint politikai író és filozófus vonja magára egész Európa figyelmét.

Charles-Louis de Secondat, aki később egy nagybátyjától tekintélyes vagyonnal együtt a *Montesquieu* báró címet fogja örökölni, mint előkelő hivatalnokcsalád fia Bordeaux közelében a la brèdei kastélyban született 1689-ben s az oratoriánusok hírneves juillyi kollégiumában tanult. Tanulmányai bevégezése után a családi hagyományoknak megfelelően bírói pályára lépett s a bordeauxi főtörvényszéknek volt tanácsnoka, majd elnöke. Állásának lelkiismeretesen megfelel, azonban egyéb ambíciói vannak, inkább tudománnyal és irodalommal foglalkozik, a bordeauxi akadémiában természettudományi értekezéseket olvas fel, gyakran megfordul a párisi szalonokban, majd eladja hivatalát és hosszabb külföldi utazást tesz, jár Magyarországon is, Angliában pedig három esztendőt tölt. Hazatérve visszavonul la brèdei kastélyába és földijének, Montaignenak példájára mint vidéki földesúr éli le életének hátralévő részét, gazdálkodik, főként azonban sokat tanul, olvas és ír. Élete nagy műve az *Esprit des lois*, melyen húsz éven át dolgozott. Kortársai osztatlan tiszteletétől övezve 1755-ben hal meg az ősi családi kastélyban, mely még ma is utódai birtokában van.

Montesquieu a régi francia nemességnek tipikus képviselője. Büszke volt származására, ragaszkodott csa-

ládi hagyományaihoz és nemesi előjogaihoz, de távortartotta magát a királyi udvar hiú és bomlasztó légkörétől, hű maradt ősi birtokához s annak népéhez. Bár egy kiváltságos társadalmi osztály tagja volt, nem voltak előítéletei, melyek az *ancien régime* hibáival és mulasztásaival szemben elfogulttá tették volna. Mint a politikai és társadalmi viszonyok éles szemű és emelkedett szellemű megfigyelője, a mérsékelt, fokozatos reformoknak híve. Egész egyéniségét a lelki képességeknek derült harmoniája jellemzi, melyet sem féktelen ambíciók, sem keserű csalódások, sem heves fájdalom nem zavartak meg. Saját bevallása szerint «sohasem volt olyan bánata, melyet egy órai olvasás el ne oszlatott volna».

Irodalmi hírnevét *Lettres persanes* című műve alapította meg. Ez a munka levelekből áll, amelyeket két, Európában utazó perzsa ír haza vagy kap barátaitól, szolgáitól és feleségeitől. Az utóbbi levelek bővelkednek sikamlós részletekben, amelyekkel a fiatal író a Régence feslett erkölcsű közönségére akar hatni; az előbbieket szellemes, de kissé felületes szatiráját nyújtják a nyugat-európai, első sorban a francia társadalmi életnek. A frivol és mulatságos levelek helyenként komoly tárgyú levelekkel váltakoznak, melyekben a szerző politikai, vallási, irodalmi kérdéseket is tárgyal s melyekkel olvasóit szinte következő komolyabb munkáinak elolvasására látszik előkészíteni. A katolikus Egyházzal és vallásról tiszteletlen hangon szól, bár elismeri a kereszténység nagy erkölcsi s társadalmi fölényét és jelentőségét.

Következő műve, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734), történetbölcseleti munka. Azon okokat igyekszik benne megmagyarázni, amelyeknek a római birodalom hatalmas felvirágzása és hanyatlása tulajdonítható: Montesquieu Róma bukását nem erkölcsi, hanem politikai okokra vezeti vissza és a történeti eseményeket nem mint az

isteni gondviselés művét, hanem mint bizonyos okoknak és elveknek következményeit tekinti, melyekért többé-kevésbbé maguk az emberek felelősek. E mű tulajdonképpen nem készült önálló munkának, nem egyéb az *Esprit des lois* egy könyvvé bővült fejezeténél.

Az *Esprit des lois* (1748) jogbölcseleti munka, amelyben Montesquieu ama tényezőket veszi vizsgálat alá, melyekből a különböző korszakokban, különböző népek által alkotott törvények között mutatkozó nagy eltérések megmagyarázhatók. Módszere reális, gyakorlati, a tények megfigyelésén alapszik, eltérően a régi jogtudósok és gondolkodók módszerétől, akik némely elvont alapelvekből kiindulva helyeslő vagy kárhoztató ítéleteket mondtak a törvényekről. Ő a törvényeket egyes országok kormányformájával, földrajzi, éghajlati, gazdasági állapotával, vallásával kapcsolatban vizsgálja; ezt a kapcsolatot nevezi a törvények szellemének.

Három fajta kormányformát különböztet meg: az alkotmányos monarchiát, amelyben az uralkodó hatalmát törvények korlátozzák; az abszolút monarchiát, melyben valamely egyén önkényesen, korlátlan hatalommal kormányoz s a demokráciát, amelyben a tömeg uralkodik. Az első a becsületen, a második az erényen, a harmadik a félelmen alapszik. Montesquieu az alkotmányos monarchia híve, ahogy az Angliában megvalósult, ahol az uralkodó és az alattvalók közt némely közbeeső, átmeneti hatalmak léteznek, amelyeknek feladata egyrészt az uralkodó önkényét, másrészt pedig a nép túlkapásait korlátozni.

Montesquieu munkáját nem tudósok, hanem a szalonoknak politikai, társadalmi, gazdasági kérdések iránt érdeklődő közönsége számára írta, az volt tehát a célja, hogy könyve minél könnyebben érthető s minél mulatságosabb legyen. Szereti a hangzatos, sokatigérő fejezet-címeket; anyagát a világosság és könnyebb áttekint-

hetőség kedvéért tulságosan elaprózza, túlsok fejezetre osztja. Igen kevés komolyságot tesz fel olvasóiban, nagyon is könnyed és szellemes akar lenni, ezért mondta Mme du Deffand könyvéről ezt a szójátékot: *c'est de l'esprit sur l'esprit des lois*.¹

Montesquieu művének jelentősége nem eszméi eredetiségében rejlik, hiszen azok túlnyomó részét már az ókori állambölcseleknél megtaláljuk. Ami munkájában új, ez az embernek, mint egyénnek megbecsülése, az emberi méltóságnak hangsúlyozása, amelynek nevében tiltakozik a rabszolgaság, az igazságszolgáltatás barbársága, a nők elnyomtatása, a vallási türelmetlenség s egyéb visszaélések és igazságtalanságok ellen. Ezek a gondolatok széles körben keltettek visszhangot s jelentékenyen hozzájárultak némely üdvös és méltányos reformok előkészítéséhez.

Montesquieure emlékeztető nyugodt, harmonikus, fennkölt, választékos egyéniség Buffon, aki első sorban természettudós volt, de mint kiváló gondolkodó és író is nagy tiszteletnek örvendett kortársai körében. *Georges-Louis Leclerc*, a későbbi *Buffon* gróf, 1707-ben született a Burgundiában fekvő montbardi kastélyban. Dijonban a jezsuiták kollégiumában tanult, majd ugyanott jogot végzett. Dijonban egy angol úrral, Kingston lorddal ismerkedett meg, akivel beutazta Svájcot és Olaszországot. Később, mint Montesquieu, Angliában is töltött hosszabb időt. 1739-ben a király a párisi fűvészkert felügyelőjévé nevezi ki s ez időtől fogva négy hónapon át Párisban, nyolc hónapon át Montbardban tartózkodik és a természettudományokkal foglalkozik. 1788-ban hal meg.

Buffon önzetlen és puritán jellemű, ideális lelkű nagyúr volt, egyik kortársa szerint egyike «azon büszke

¹ Ez szellemeskedés a törvények szelleméről.

és szabad lelkeknek, kik méltóságukon alulinak tartják, hogy egy párthoz csatlakozzanak s akik semlegességük miatt mindkét párt rágalmainak ki vannak téve». Életének nagy munkája egy harminchat kötetes természetrajz, melynek 1749-ben megjelent három első kötetét egymaga, a többi köteteket pedig munkatársakkal közösen írta. Buffon e művében nemcsak természettudós, hanem filozófus is, aki bízik az észben, a tudományban, a haladásban, de nem szabad gondolkodó, hanem mélyen vallásos keresztény, aki tudományos meggyőződéseit igyekszik hitével összeegyeztetni s egyúttal gyengéd, érzékeny lelkű emberbarát, aki ékes szavakban fakad ki a háború borzalmai s a rabszolgák és parasztok kizsákmányolása ellen s aki még az állatokat is erkölcsi szempontból mérlegeli.

Irodalmi eszméit *Discours sur le style* című értekezésében (1753) fejtette ki, mellyel a Francia Akadémiában székét elfoglalta. Ebben az irodalmi alkotás egységét, tervszerűségét, szabályos elrendezettségét, az értelemnek az érzés felett való uralmát hirdeti, vagyis Boileau méltó utódának, igazi klasszikus írónak mutatkozik.

4. Az *Encyclopédie*.

A XVIII. századi vallásellenes, tekintélyromboló, racionalista filozófiának hatalmas alkotása az *Encyclopédie*. Keletkezése a következő. Le Breton párisi könyvkiadónak az az eszméje támadt, hogy az 1727-ben Londonban megjelent Chambers-féle enciklopédiát francia fordításban kiadja. Több hiábavaló kísérletezés után vállalkozásához sikerült Diderot és D'Alembert közreműködését megnyerni. Az éles eszű Diderot csakhamar rájött arra, hogy ez a munka kellő módon megszerkesztve óriási szolgálatot tehet a felvilágosodás ügyének. Beállt tehát szerkesztőnek; előfizetési felhívást tett közzé és a kiváló

munkatársak egész seregét sikerült maga köré csoportosítani. Ekkor már nem az angol enciklopédia fordításáról volt szó, hanem egy egészen új műről, melynek 1751-ben meg is jelent az első két kötete D'Alembert terjedelmes bevezetésével. A hetedik kötet megjelenése után azonban több körülmény összejátszása következtében megakadt a vállalkozás. Az *Encyclopédie* ellenségeinek sikerült kieszközölniök, hogy XV. Lajos visszavonta a munka nyomtatását engedélyező privilégiumot s ezzel a munka további sorsa annyira bizonytalanná vált, hogy D'Alembert jónak látta a vállalkozástól visszavonulni.

Diderot nem hagyta annyiban a dolgot. Igen befolyásos pátfogói voltak: Mme Pompadour, XV. Lajos bizalmas kedvence, D'Argenson, a filozófusokkal rokonszenvező államférfiú és Malesherbes, a könyvkiadás főfelügyelője, úgy hogy a munka ismét megjelenhetett. A királyi engedély hiánya dacára tovább is Párisban nyomták, a címlapon azonban egy neufchâteli kiadó neve szerepelt. Ily módon hatósági támogatás mellett kijátszották azt a törvényt, melynek értelmében Párisban királyi engedély nélkül semmiféle munka nem jelenhetett meg. Az egész mű 1772-ben jelent meg s összesen 28 kötetet foglalt magában, melyből 11 kötet kizáróan képeket tartalmazott. 1777-ben öt pótkötete jelent meg, melyeknek szerkesztésében Diderot már nem vett részt.

Az *Encyclopédie* az emberi ismereteknek teljes, betűrendes tárháza akart lenni, amely az eddig megjelent hasonló természetű munkáktól eltérően felölelte a természettudományokat és a mesterségeket is. A különböző mesterségeket tárgyaló részeket nagy fáradsággal maga Diderot állította össze. A másik újítás abban nyilvánult, hogy az egyes cikkeket szakemberek írták, akiket, mint Diderot mondá, «csak az emberi nem egyetemes érdeke s a kölcsönös jóindulat érzése köt össze».

A sokféle szerző meg is látszik a munkán, az egyes cikkek közt úgy terjedelem, mint érték tekintetében nagy a különbség. Egységessé teszi azonban az egész művet a tagadásnak és rombolásnak szelleme, amely az egész munkán végigvonul, az a szellem, amely tagad minden csodát, minden természetfölötti kinyilatkoztatást, hadat üzen a tekintélyeknek és hagyományoknak s naiv rajongással hirdeti az emberi haladásban és tökéletesedésben való hitet.

A dogmák és hagyományok elleni támadásokat általában némi mérséklet jellemzi, hiszen a szerkesztőnek számolnia kellett úgy a hatóságoknak, mint az előfizetőknek érzékenységeivel. Az egyes cikkíróknak eljárása az, ami Bayleé volt: felsorakoztatják az egyes dogmák ellen az összes ellenvetéseket, azután úgy tesznek, mintha azokat komolyan meg akarnák cáfolni, cáfolataik azonban vagy nagyon erőtleneek, semmitmondók, vagy pedig utalnak a munka egy másik lapjára vagy másik kötetére, ahol azonban az olvasó a cáfolatot hiába keresi.

Az *Encyclopédie*-nek megvoltak a maga ellenfelei, akik nemcsak megjelenése elé gördítettek akadályokat, hanem akik teljes erejükkel igyekeztek romboló hatását ellensúlyozni. Világi ellenfelei közt legtehetségesebb volt Fréron, aki tudás és szellem dolgában egyaránt méltó vetélytársa volt az enciklopédistáknak, erkölcsi érték, jellem dolgában pedig felülmulta őket. Fréron pamfletjeiben és *L'année littéraire* című folyóiratában hevesen támadta őket, azonban a korszellem ellenfeleinek kedvezett. A királyi udvarban a királynénak, Leszczinsky Máriának környezetében, némely előkelő nagyvilági és hivatalos körökben szintén volt *Encyclopédie*-ellenes hangulat, amely azonban kellő eréllyel és határozottsággal nem nyilvánult meg. A katolikus Egyház ellenállása pedig két oknál fogva nem volt elég erős és eredményes. Először is azért, mert még mindig nagyon is igénybe vette a

janzenizmus ellen folytatott küzdelem, mely kimerítette, szétforgácsolta és megbontotta az erőket, másodsorban azért, mert a XVIII. századi francia főpapok és egyházi írók közt nem voltak az előző évszázad nagy katolikus íróihoz, Bossuethez és Fénelonhoz méltó tehetségek, akik kellően felismerték volna a veszélyt s gazdag tudással, hatalmas energiával és ellenállhatatlan ékes-szólással szálltak volna síkra az enciklopédisták ellen.

A kellő ellenmozgalom hiánya miatt az *Encyclopédie*-nak nagy volt a sikere. Diderot szerint 1758-ban mintegy 4000 előfizetője volt, ami e korszakban aránylag nagy számnak mondható. A fő- és köznemesség egy részét, a polgárságot pedig majdnem teljesen meghódította s ezzel megmunkálta a talajt a francia forradalom számára. Egy belga jezsuita, aki a XVIII. század második felében hosszabb időt tölt nálunk, több helyen találkozik vele hazánkban is és pedig még szerzeteskönyvtárakban is.

Az *Encyclopédie* munkatársai közül első sorban Diderot érdemli meg figyelmünket. *Denis Diderot* (1713—1784) egyszerű vidéki kézművescsaládból született, szülővárosában, Langresban és Párisban jezsuita-kollégiumokban tanult és tanulmányai elvégzése után atyja nagy bánatára írónak csapott fel. Ifjúságát bohém-módjára élte át s a szegénység néha rákényszerítette, hogy a pénzszerzésnek nem egészen tisztességes eszközeit vegye igénybe. Ő volt a német származású Holbach báró házában összegyűlő materialista és atheista bölcészek feje. Az *Encyclopédie* szerkesztése életének húsz esztendejét vette igénybe, amellet azonban volt ideje még bölcészeti, kritikai, irodalomelméleti tanulmányokat, műkritikákat, drámákat, regényeket s novellákat is írni. Művei egy része kéziratban maradt, csak halála után látott napvilágot és nagy részük egy igen tehetséges, de fegyelmezetlen író szellemes rögtönzéseinek, sebtében készült vázlatoknak benyomását teszi. Könyvtárát a francia filozófusok nagy

tisztelője, II. Katalin orosz cárnő vette meg, akinek meghívására Diderot hét hónapot Szentpétervárott töltött.

Diderot épűgy, mint Rousseau, korát több tekintetben megelőző, úttörő egyéniség; van benne sok eredetiség, természetesség, közvetlenség és merészség, ami jórészt annak tulajdonítható, hogy sohasem került a nagyvilági szalonok befolyása alá. Jellemében, épűgy mint műveiben, sok az ellentét: legtöbbször erőszakos, cinikus és materialista, akinek szemében az élet egyetlen célja az élvezet s aki mindenben ösztöneire hallgat, néha azonban önzetlen, ellágyuló, a jóért és szépért lelkesűlő idealista, aki szeretné keblére ölelni az egész emberiséget. Irodalmi elveivel több tekintetben a következő századi realizmus előfutárja, aki nem az ókori írókért, hanem a modern angolokért (Sterne, Richardson, Moore) lelkesedik.

Az *Encyclopédie* másik nagytehetségű munkatársa D'Alembert volt, akinek közreműködése nagy mértékben emelte a munka tekintélyét és népszerűségét. *Jean le Rond D'Alembert* (1717—1783) a zajos multú, szellemes szalondámának és regényírónőnek, Mme de Tencinnek törvénytelen fia, kiváló természettudós és matematikus volt, a Francia Akadémia titkára; erkölcsi szempontból úgy Voltairenél, mint Diderotnál különb, kifogástalan jellemű férfiú, az irodalmi szalonoknak, főkép Mme du Deffand társaságának kedvenc filozófusa. Tudományos művein kívül írt kisebb filozófiai és polémikus műveket is; főmunkája azonban az *Encyclopédie*-ba írt *Discours préliminaire*, melyben megkísérli a tudományok osztályozását, vázolja az emberi szellemnek az utóbbi három évszázadban elért fejlődését s jellemzi az *Encyclopédie* munkatársait. Gazdag tudású, széles látókörű gondolkodó. Nagy Frigyes porosz király és II. Katalin cárnő egyaránt megpróbálta udvarába vonzani, ő azonban nem volt hajlandó függetlenségét semmiféle uralkodó kegyeiért feláldozni.

Az *Encyclopédie* egyéb nevesebb munkatársai voltak : Voltaire, Rousseau, Marmontel, a jónevű regényíró, aki az irodalmi tárgyú cikkeket írta, Holbach, Turgot, a kiváló nemzetgazdász stb. s annak irányításában, ha nem is közvetlenül, de közvetve tevékeny részt vettek a korszak többi szabad gondolkodó filozófusai : Condillac abbé, Locke filozófiájának francia tolmácsa ; Helvétius, a botrányos *De l'esprit* szerzője ; Grimm, az elfranciásodott német, aki leveleiben a külföldi fejedelmi udvarokat a párisi irodalmi és bölcsészeti mozgalmakról értesítette ; Raynal abbé történetfilozófus ; Condorcet, a jeles matematikus stb. ; szóval egy egész nagy tudású és fanatikus vezérkar.

5. Voltaire.

A XVIII. századot Voltaire századának szokták nevezni. Ennek az elnevezésnek meg is van a maga jogosultsága, mert Voltaire volt ennek a századnak legismertebb és legnagyobb hatású francia írója, aki nemcsak hazájában, hanem világszerte hosszú évtizedeken át olyan nagy tekintélynek örvendett, amilyen még soha írónak nem jutott osztályrészül.

François-Marie Arouet (1694—1778), aki huszonöt éves korában, *Oedipe* c. darabjának kiadásakor vette fel a *Voltaire*-nevet, Párisban született, mint egy törvényszéki jegyző fia, akitől gyakorlatias gondolkodást és élénk üzleti érzéket örökölt. Tanulmányait a jezsuitáknál végezte, azok ébresztették fel hajlamát a költészet iránt. «Igen tehetséges gyermek, de igazi gazfickó» — így jellemezte egyik tanára. Atyja azt szeretne volna, ha példáját követve fia valamely rendes polgári pályára lép, ez azonban író lesz ; szatirikus és sikamlós verseket, színműveket ír ; előkelő pártfogókat szerez, udvari körökben forog, egy baleset azonban egész pályájának más irányt ad. Rohan herceg, akivel szemben az Operában tisztelet-

lenül viselkedett, inasaival nyilvánosan megbotoztatja, majd a Bastilleba záratja. A börtönből szökni engedik és akkor Voltaire Angliába megy, hol három évet tölt. Párisba visszatérve folytatja irodalmi munkásságát. 1734-ben kiadja *Lettres philosophiques* című művét, melyben Franciaország rovására az angolországi politikai, társadalmi és művelődési viszonyokat magasztalja. E munkája kinos feltűnést okoz, úgy hogy jónak látja a francia fővárost ismét elhagyni és visszavonulni Mme du Châteletnek Champagneban, a lotharingiai határhoz közel eső cireyi kastélyába. Mint ennek a tudománykedvelő hölgynek vendége, kisebb-nagyobb megszakításokkal tizenöt évet tölt Cireyben, majd Mme du Châtelet halála után elfogadja II. Frigyes porosz király ajánlatát és Potsdamba megy. Ott három esztendeig marad; mint udvari kamarásnak húszezer frank évjáradéka van, dolga: mulattatni Nagy Frigyeset és javítgatni francia verseit. Voltairét azonban ez a foglalkozás nem elégíti ki; nagy vagyont akar szerezni, kétes üzletekbe megy bele, mire a király elbocsátja szolgálatából. Néhány évig Svájcban él, majd Genf közelében, de francia területen, Ferneyben telepszik le s ott tölti életének hátralévő részét. Ferneyben nagyúri életet él, egész udvara van, egész Európából jönnek vendégek meglátogatni a ferneyi patriarchát. 1778-ban tisztelői meghívására ellátogat Párisba, ahol fényes ünnepeltetésben van része s ott hal meg nyolcvannégy éves korában.

Voltaire egyénisége legkevésbé sem rokonszenves. Alapvonása az önzés, a féktelen hiúság, az érvényesülési vágy, melynek kielégítésére minden eszközt megragad; a nagyoknak és előkelőknek, ha vár tőlük valamit, szolgál-módjára udvarol, ha elérte célját, akkor, mint igazi parvenu, szemtelen és tiszteletlen. A hazudozás, a színlelés annyira vérében van, hogy még ha érdekei nem kívánják, akkor sem tud őszinte lenni. Nem csoda, hogy

kortársai, bármennyire félték is tőle és bármennyire elismerték is szellemi fölényét, nem becsülték s még kevésbbé szerették és tisztelői közül azok, akiknek nemcsak művei útján, hanem személyesen is volt alkalmuk megismerni, kiábrándultak belőle.

Irodalmi működését a gazdagság és sokoldalúság jellemzi. Mint epikai, lírai és szatirikus költőnek, mint drámaírónak, mint történetírónak, mint regény- s novellaírónak, mint filozófiai írónak egyaránt jelentékeny sikerei voltak. Minden képességét felhasználni tudó, magát korába nagyszerűen beleélő, a közönség izléséhez csodálatosan alkalmazkodó ügyes mesterember volt, akiből, ha száz vagy százötven évvel később születik, félelmes tollú ujságíró lehetett volna. Ma műveit végtelenül elavultaknak érezzük, sokkal messzebb érezzük őket magunktól, mint Montesquieu és Rousseau munkáit. Voltairenél az írás nem valami ellenállhatatlan lelki kényszer megnyilvánulása volt, hanem az érvényesülésnek, a propagandának egy hatalmas eszköze. Kortársai lelkéhez csodálatosan hozzá tudott férkőzni, minket teljesen hidegen hagy.

Mint fiatal költőnek az volt az ambíciója, hogy Franciaország Vergiliusa legyen. Tudatában volt annak, hogy a francia nemzetnek, bár történelme nagyon gazdag hősi eseményekben, nincsen igazi, valóban népszerű hőskölteménye. Eposza, a *Henriade* (végleges kiadása 1728), melynek hősége a legnépszerűbb francia királyt, IV. Henriket választotta, gyenge, száraz, józan Aeneis-utánpótlás minden epikai lendület nélkül, telve a kereszténység ellen intézett támadásokkal.

Tekintélyes számban írt tankölteményeket, költői leveleket, szatírákat, allegóriákat, epigrammákat, alkalmi verseket és nagyra tartotta magát mint költőt, pedig nagyon sivár és szkeptikus lélek volt ahhoz, hogy valóban nagy költővé legyen; hiányzott lelkéből a képzelet

ereje, valamint az érzés heve és mélysége, vagyis azok az adományok, melyeket semmiféle szellemességgel és mesterkedéssel nem lehet pótolni.

Eleven, csúfolódó egyéniségéhez sokkal jobban illik a próza. Kis regényei, elbeszélései, mint a *Micromégas* (1752), ez a szellemes Swift-utánczat, amely egy Siriuslakónak földünkön szerzett tapasztalatait mondja el vagy a *Candide* (1753), melyben Leibniz optimismusát gúnyolja ki, mulatságos olvasmányok; kár, hogy túlteng bennük az irányzatosság és helyenként izléstelenül trágárak.

Történeti művei közül a *Siècle de Louis XIV* (végleges kiadása 1768) a legérdekesebb, melyet alapos forrástanulmányok alapján írt meg s melyben korát megelőzve a politikai és hadi események mellett nagy figyelemben részesíti a gazdasági, erkölcsi és szellemi jelenségeket s Franciaország XVII. századi történetét igyekszik beállítani az egész emberiség történeti fejlődésének folyamatába.

Voltaire kedvenc irodalmi műfaja a levél volt. Rengeteg levelet írt. Levelezésben állott uralkodókkal (II. Frigyes porosz király, II. Katalin orosz cárnő, Ponia-towski Szaniszló lengyel király), francia és külföldi államférfiakkal, főurakkal, előkelő hölgyekkel, papokkal, írókkal, színésznőkkel stb. Egy magyar arisztokratával, galánthai gróf Fekete Jánossal is váltott több levelet. Több mint tízezer levele maradt hátra, melyekben jellemzően nyilvánul meg rendkívül tevékeny, sokoldalú, áskáló, szatirikus egyénisége.

Voltairenek nem volt bölcsészeti rendszere. Eszméi a körülményekhez képest gyakran változtak, mindamellet voltak bizonyos irányelvei, vezető eszméi, melyek egész munkásságán végighúzódnak. A vallási érzék teljesen hiányzik belőle, azonban nem mer nyíltan istentagadó lenni, azt hirdeti, hogy hisz Istenben, deizmusa azonban

nagyon homályos, bizonytalan valami. Elvi ellensége a pozitív vallásoknak, különösen a katholicizmusnak, amely szerinte fanatizmusával rengeteg bajt és nyomorúságot hozott az emberiségre. Erkölcstani tekintetben Voltaire epikúreista, aki az élet céljának az élvezetet, a gyönyörhajhászást tartja. Ezért is ellensége a kereszténységnek, amely az önfegyelmezésre, a lemondásra, szenvedélyeink, ösztöneink visszafojtására tanít bennünket. Ezért lelkesedik a haladásért s a civilizációért, amely egyre több gyönyört, egyre nagyobb kényelmet s jólétet igyekszik nyújtani az embernek, ezért hisz az emberiség folytonos tökélesedésében, azért kíván az ember számára nagyobb egyéni és társadalmi szabadságot. Hogy az emberiség ezt a szabadabb és boldogabb állapotot elérhesse, e célból látta szükségesnek sárba rántani minden tekintélyt, lerombolni tiszteletreméltó hagyományokat és eszményeket. Ennek a gonosz és esztelen rombolásnak nyomait a francia nemzet még ma sem tudta kiheverni. Ma Voltaire műveit nem igen olvassák, de a korlátolt, türelmetlen, áltudományos egyház- és vallásellenes szellem, az *esprit voltairien*, amely Franciaországban jelenleg is tombol, jórészt azok hatására vezethető vissza.

6. Rousseau.

Voltairenak tekintély- és hagyományromboló munkájában Rousseau volt legtehetségesebb és legnagyobb hatású fegyvertársa. Céljaik többé-kevésbé közösek voltak; származás, neveltetés, vérmérséklet, világnézet, irodalmi felfogás tekintetében azonban nagy különbségek választják el őket. Kettőjük közül Rousseau az igazi forradalmár, az igazi radikális felforgató, aki minden hagyományt, minden előítéletet ellök magától s minden tekintetben szembehelyezkedik korával. Jelentősége még nagyobb, mint Voltaireé. Voltaire csak rombolni tudott,

Rousseau épített is. Lángeszű és veszedelmes ábrándozó volt, akinek működése nem merül ki az *ancien régime* kritikájában s a forradalom előkészítésében; eszméiből és ábrándjaiból sarjad a francia romanticizmus.

Jean-Jacques Rousseau, mint genfi protestáns szülők gyermeke, 1712-ben született. Bár élete nagy részét szülővárosától távol töltötte, mindig svájci polgárnak vallotta magát és származása úgy egyéniségében, mint irodalmi munkásságában mély nyomot hagyott. Atyja nyugtalan, kalandos és civódó természetű ember volt, akiből a szilárd erkölcsi érzék és felelősségérzet teljesen hiányzott. Fiát elhanyagolta, sem szigorú nevelésben, sem rendszeres tanításban nem részesítette. Ez néhány évig egy protestáns lelkésznél tanult, majd egy vésnök-nél inaskodott, míg azután egy napon megszökött hazulról és kalandorhajlamait követve éveken át kóborolt Svájcban, Olaszországban és Franciaországban. Volt lakáj, zenemester, házitanító. Több éven át egy szélhámós nőnél, Mme de Warensnél lakott Szavojában; ott volt alkalma hiányos műveltségét, fogyatékos ismereteit kiegészíteni. 1741-ben eljut Párisba, hol eleinte nem mint író, hanem mint zeneszerző remél boldogulni. Előkelő pártfogókat szerez magának; egy hölgyismerőse ajánlja titkárnak Montaigu velencei követhöz, azonban erre az állásra csakhamar alkalmatlannak bizonyul és visszatér Párisba. Ott előadják egy operáját, mint zenész kezd hírnévre kapni s előkelő társaságokban forogni. Élete e szakában balsorsa egy műveletlen cselédleánnyal hozza össze, akitől egész életében nem tud szabadulni. A viszonyból gyermekek is születnek, akiket Rousseau lelencházban helyez el.

Az irodalommal elég későn próbálkozik meg. Harmincnyolc éves korában írja első művét, mellyel megnyeri a dijoni akadémia egy pályadíját. Ezzel életének új korszaka kezdődik; elhatározza, hogy a művében kifejtett

elveknek megfelelően fog élni ; szakít az előkelő társadalmi élettel, amelyhez kezdett hozzászokni, egy padlásszobába vonul vissza és kottamásolásra adja magát. Egy operája nagy sikert arat, előadják a királyi udvarban s a párisi operában ; volna alkalma érvényesülni s a maga számára évdíjat kieszközölni, azonban inkább Mme d'Epinay meghívását fogadja el, aki Páris mellett a montmorencyi erdő szélén egy kis falusi házat ajánl fel neki. Ott néhány, aránylag boldog évet tölt békében és munkában, ott írja legértékesebb műveit. Szerencsétlen családi viszonyai és összeférhetetlen természete miatt azonban helyzete ott is csakhamar tarthatatlanná válik és Montmorency községben telepszik meg. *Emile* c. művének megjelenése után, hogy a letartóztatást elkerülje, elhagyja Montmorencyt és öt éven át Svájcban, Angliában, majd Franciaországban bolyong. Sehol nincs maradása ; elmebaja, az üldözési mánia egyre jobban erőt vesz rajta, mindeniben ellenséget, összeesküvőt lát. Végre ismét Párisban telepszik le, ott éli le élete utolsó szakát teljesen visszavonulva. Kottamásolással keresi kenyerét és megírja utolsó önéletrajzi műveit. Megrongált egészsége helyreállítása végett elfogadja Girardin márki meghívását és annak ermenonvillei birtokán hal meg 1778-ban. Kívánságához képest az ermenonvillei kastély parkjában temették el s onnan a forradalom alatt fényes diadalmenetben Voltaire hamvaival együtt a párisi Panthéonba szállították.

Rousseau ellentétek között hánykolódó, lelki egyensúlyt veszített, abnormis egyéniség, akit nagyfokú, szinte beteges érzékenység, heves, túlfűtött, a valósággal szemben elvakult képzelőtehetség s az erkölcsi fogalmak teljes összezavarása jellemez. Lelki életében az értelem s az akarat rovására túlteng az érzés és fantázia ; szenvedélyeinek, ösztöneinek rabja s ha egy kevésbé józan korban születik, talán nem is filozófus, hanem költő

lett volna belőle. Életmódjánál és világnézeténél fogva különcködő, öntelt, gőgös plebejus, aki elszigetelve él kora arisztokratikus társadalmában s neveltetésének hiányait sohasem tudja s akarja pótolni, akinek őszintesége gyakran cinizmussá, erdetisége hóbortossággá, függetlenségszeretete embergyűlöletté fajul.

Irodalmi munkássága nagyterjedelmű és változatos. Irt filozófiai munkákat, egy szentimentális s egy nevelés-tani regényt, önéletrajzi műveket. Első irodalmi kísérletében (*Discours sur les sciences et les arts*, 1750) szembehelyezkedve századának az észért, haladásért, művelődésért lelkesülő felfogásával, azt akarja bebizonyítani, hogy a tudományok és művészetek káros hatással vannak az emberiségre, mert megrontják az erkölcsöket, megtévesztik a képzeletet, elpuhítják az emberi természetet.

Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes (1755) c. művében kifejti társadalmi filozófiáját, melynek alaptétele az, hogy az ember természeténél fogva jó s a társadalom az, amely megrontotta s boldogtalanná tette. Az emberiség fejlődésében két korszakot különböztet meg: a természetes állapotot s a társadalmi állapotot. A természetes állapotban élő ember egyszerű, erős, független, boldog lény volt, akinek erőszakosságát veleszületett szánsalomérzete mérsékelte. A magántulajdon elvén alapuló társadalmi szervezkedés véget vetett ennek az idillikus állapotnak, mert megszületett az emberek között az egyenlőtlenség s annak számtalan velejárója: a gyengék és szegények elnyomása, a versengés, irigység, küzdelem, szenvedés, anarchia.

La nouvelle Héloïse (1761) c. regénye Richardson angol regényíró nyomán levélalakban írt szentimentális regény. Cselekvénye banális szerelmi történet: Julie d'Etangesnak, egy előkelő svájci család leányának, majd férjes asszonynak és egy házitanítónak, Saint-Preuxnek érzel-

gős szerelmi viszonya. A házitanítóban saját magát, a hősnőben pedig Mme d'Epinau sógornőjét, Mme d'Houdetot-t ábrázolja, akibe Montmorencyben öszülő fejjel beleszeretett. A mű nemcsak szerelmi ömlengéseket, hanem erkölcstani, neveléstani, vallási, politikai stb. elmélkedéseket tartalmaz. Színhelye Rousseau szülőföldje, a genfi tó környéke, melyet nagy szeretettel rajzol meg s leírásai (Saint-Preux utazása Valais-kantonban, a genfi tavon való csónakázás és a meilleriei kirándulás, a clarensi szüret) a regénynek ma is élvezhető részei.

Legfontosabb műve az *Emile* (1762). Ez pedagógiai regény, amelyben a szerző nemcsak neveléstani elveit fejti ki, hanem egész világnézetét. Emil vagyonos, előkelő családból való ifjú, akit születésétől fogva tizen-nyolcéves koráig egy házitanító nevel fel falun, a szabad természet ölen, távol a város káros befolyásától. Emil tanítója a természetes nevelés híve; szerinte a gyermek természeténél fogva jó, a nevelőnek feladata tehát negatív természetű, nincs más dolga, mint a gyermeket testileg és lelkileg szabadon, a maga természetes hajlamainak megfelelően fejlődni engedni és a kártékony befolyásoktól megóvni. E nevelési rendszer a maga egészében megvalósíthatatlan utópia ugyan, de kétségtelenül egy kiváló pedagógiai érzékkel megáldott ember zseniális utópiája. Az, amit Rousseau a testnevelés fontosságáról, a könyvekből való tanulás túltengéséről, a szemléltető oktatás előnyeiről stb. mond, ma is megízlelendő.

Az *Emile* negyedik könyvébe van beleékelve a *Profession de foi du vicaire savoyard*, amelyben egy szavojai pap elvezetve tanítványát egy magas hegyre s onnan az Alpokra és a Pó völgyére nyíló fenséges látást szemlélve Isten létezését és a vallásos hit szükségességét bizonyítja.

A *Contrat social* (1762) a népfelség elvén alapuló demo-

kráciának evangéliuma. Rousseau ellensége mindenféle monarchikus és arisztokratikus államformának, eszményképe a demokratikus államforma, melynek polgárai a közösség érdekében a természettől nyert szabadságukat és egyenlőségüket feláldozva szerződésre lépnek egymással és magukat minden tekintetben a népakaratnak rendelik alá. A francia forradalom szörnyű eltévelyedései megmutatták, hová vezet ezen elveknek gyakorlati alkalmazása.

A *Confessions*-ban (1782—1788) Rousseau szent Ágoston példáját követve elbeszéli életének történetét gyermekkorától 1766-ig, midőn Svájcból Hume angol bölcész meghívására Angliába menekül. Igen őszinte akar lenni, valóban leplezetlen, szinte bántó cinizmussal vallja be hibáit és eltévelyedéseit, lelkében azonban a keresztény alázat és bűnbánás helyét a gőg és hiúság foglalja el s műve nem egyéb gyűlölködő, elfogult védőiratnál, amelyet csak az ment némileg, hogy életének legzaklatottabb szakában, országról-országra való bolyongásai alatt írta.

A «szerencsétlen genovai polgár» — ahogy Kazinczy egyik levelében nevezi — a XVIII. századnak legeredetibb, leggazdagabb, kortársai közül leginkább kimagasló írói egyénisége. Nagy hatását három okra lehet visszavezetni: különös, izgató, korával szembehelyezkedő egyéniségére, ellenállhatatlan szuggesztív erővel bíró, rendkívül meggyőző stílusára és eszméinek, érzéseinek újszerűségére. Nagy íróművész volt. Helyenként dagályos, nehézkes, mesterkéltnél, de általában ékesen szóló, magával ragadó prózájában több a ritmus, mint Voltaire verseiben. Ő a francia irodalomban új érzésmódnak és új írásmódnak kezdeményezője, vele, ahogy Goethe mondja, «új világ kezdődik». Az érzelmességre, ellágyulásra és ábrándozásra való hajlam, a természetért való rajongás, az egyéniségnek a klasszicizmus egye-

temes emberiessége rovására való előtérbe nyomulása, a szív és képzelet fölénye az értelemmel szemben : mindeme tünetek, melyek a XVIII. század második felében jelentkeztek s a XIX. század első felében jutnak uralomra, jórészt Rousseau hatására vezethető vissza. Követői voltak úgy a francia forradalom jakobinus politikusai, mint a romanticizmus írói, Robespierre és Danton, úgymint Chateaubriand és George Sand.

Rousseau leghűségesebb tanítványa volt *Bernardin de Saint-Pierre* (1737—1814), aki úgy jellem, mint világfelfogás tekintetében nagyon hasonlít mesteréhez. Hánytvetett élete volt. Nemcsak Európát járta össze, hanem megfordult egy francia gyarmaton, az Indiai-oceánban fekvő Ile de France-szigeten is. Mérnök, botanikus, festő, író, bölcsész volt egy személyben. Ő is ellensége a túlfinomult, mesterkéltnak tartott társadalomnak ; ő is az egyszerű, természetes élethez való visszatérést hirdeti ; ő is rajong a természetért, melynek minden megnyilvánulásában Isten kezét s a gondviselés művét látja. Legértékesebb műve *Paul et Virginie* (1787), egy kis idillikus regény, két ártatlan gyermek bájos szerelmi története, akik Ile de France-szigetén nőnek fel a buja, tropikus természet kebelén, egyszerűségben, ártatlanságban, távol az európai civilizációtól. Bernardin de Saint-Pierre nagy érdeme, hogy a természetérzés tekintetében Rousseau művét tovább fejlesztette. Rousseau szemében a természet első sorban az emberekből kiábrándult, a társadalomtól elfordult ember vigasztalója, míg a *Paul et Virginie* íróját a természet önmagában érdekli ; színei, illatai, formái, hangjai számára kimeríthetetlen forrásai a gyönyörűségnek. Rousseau megelégszik a rétek, erdők, tavak, hegyi patakok, vagyis a svájci és franciaországi természet leírásával, Bernardin de Saint-Pierre-el a tenger s a tropikus vidékek exotikus növény- és állatvilága s természeti jelenségei vonulnak be a francia irodalomba.

7. Regényírók és morálisták.

Miként a XVII., úgy a XVIII. században is a regény nagyon kedvelt, népszerű, de a hivatalos kritika által nem eléggé méltányolt, másodrendű műfaj volt. A realista és szatirikus, a lélektani és érzelmes, a filozófiai és exotikus regénynek egyaránt vannak kiváló művelői. E regények hű képét adják ennek a laza erkölcsű, meszterkelt, romlott kornak, a század közepétől fogva pedig egyre nagyobb mértékben a filozófiai propagandát szolgálják. E műfaj kialakulására nagy mértékben hatottak külföldi és pedig különösen angol regényírók, ezek befolyására vezethető vissza a regények egy részében túltengő morálizálás és érzelgősség.

A XVIII. századi francia regényírók közül figyelmünket első sorban *Alain René Lesage* (1668—1747) vonja magára, akinek életéről, jelleméről nem sokat tudunk. Egyszerűbb, szerényebb és becsületesebb ember volt, mint a korabeli írók nagy része; nem törte magát előkelő pártfogók után, sőt az irodalmi klikkektől is távol maradt; színműveket és regényeket írt, azoknak jövedelméből élt.

Lesage az előbbi század irodalmi hagyományait követve a spanyol regényírók tanítványa. Két híres regénye van: *Le diable boiteux* (1707) és *Gil Blas* (kiejt. : blász) (1715—1735). Az első a spanyol Guevara egy regényének szabad utánzata, az utóbbi, bár cselekvénye szintén Spanyolországban játszódik, eredeti, önálló alkotás. A *Gil Blas* picaro-regény, vagyis ahhoz a műfajhoz tartozik, amelyet a XVI. században a spanyol Lazarillo de Tormes alapított meg s melynek főhőse valami eszes, életrevaló, mulatságos gazfickó szokott lenni. Gil Blas is egy nagyon ügyes, merész, szellemes kópé, aki a viszonyokhoz kitűnően tud alkalmazkodni, az emberi gyengeségeket leleményesen ki tudja használni s akit lelki-

ismereti aggályok cselekvéseiben nem nagyon korlátoznak.

Mint szegény ördög kezdi pályafutását, megpróbál minden elképzelhető foglalkozást, össze-vissza hányja a sors, míg végre révbe jut és mint tekintélyes, gazdag és tiszteletreméltó férfiú fejezi be életét. Gil Blas az árral úszó, se nem teljesen jó, se nem teljesen rossz, erkölcsi elvekkel nem sokat törődő, elsősorban érvényesülni vágyó átlagos ember típusa, olyan kitűnően megrajzolt, eleven alak, mint Rabelais Panurgeje és Beaumarchais Figarója. Lesage pompás megfigyelő képességgel bír, regénye egy nagyon mulatságos kaleidoszkop, amelyben felvonultatja előttünk a társadalom összes osztályait s minden keserűség nélkül, de kiméletlen őszinteséggel lerántja róluk a leplet.

A párisi szalonok kedvenc dráma- és regényírója *Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux* (1688—1763), aki regényeiben szintén a korabeli társadalmi életet rajzolja. Ő már feleslegesnek tartja hőseit spanyol álarc mögé bujtatni, mint Lesage; az ő személyei már igazi XVIII. századi franciák. Regényeiben Marivaux is bemutatja az egész akkori francia társadalmat; a szalonokba, klostromokba, üzletekbe, utcákra mindenüvé elvezet bennünket. A környezetrajz mellett Marivaux hőseinek lelke is érdekli. Érzelmi világukat, lelki fejlődésüket beható részletességgel elemzi. *La vie de Marianne* (1731—1741) c. regénye egy fiatal leány önéletrajza, aki igen egyszerű családból születik, magára marad, sok viszontagságon megy át s végre is egy gróf felesége lesz. Marianne a francia leánynak s a francia nőnek nagyszerűen megrajzolt mintaképe, eszes, szellemes, ügyes, józan, kacér, hideg, öntudatos, számító, nem érzelmős teremtmény, aki egyenesen halad előre a maga útján; nagyszerűen tudja az embereket és helyzeteket kihasználni; erényes és tisztességes, de nem annyira veleszületett

hajlamból, mint inkább számításból, mert úgy látja, hogy az erényesség boldogulásának egyik eszköze. A *Pay-san parvenu* (1735—1736) hőse Gil Blas-féle alak, egy csinos külsejű, jó megjelenésű parasztfiú, aki Párisba jön szerencsét próbálni, ott beáll inasnak, előkelő pártfogókat szerez s azok segítségével és többé-kevésbbé tiszteséges eszközökkel tekintélyes állásra és nagy vagyonra tesz szert.

E korszak legtermékenyebb regényírójának, *Antoine François Prévost* (kiejt. : prevo) abbénak (1697—1763) élete is valóságos regény. Fiatal korában jezsuita-noviciusnak, majd katonának áll be, azután több évi hányódás után ismét kolostorba vonul, mint bencés-szerzetes éveken át különböző helyeken működik, azonban nincs maradása, ott hagyja rendjét s mint fugitivus Angliában és Hollandiában tölt hosszabb időt, majd egy más alkalommal botrányos irodalmi működése miatt száműzik Franciaországból. 1743-ban engedélyt kap a hazatérésre s ez időtől haláláig nyugodt és munkás életet él, az irodalomnak szentelve minden idejét. Nagyszámú regényei közül egyetlenegy, *Histoire du chevalier Des Grieux et de Manon Lescaut* (1731) mentette meg nevét a feledéstől. Ez a kis regény érzelmes és szomorú szerelmi történet, egy gyenge jellemű, szenvedélyén uralkodni nem tudó nemesnek, Des Grieuxnek és egy bolondos, bájos, de hiú, kacér, hazug, könnyelmű grisettenek, Manonnak históriája. A regény témája tehát a vak, végszetszerű szerelmi szenvedély, mellyel szemben a józan ész, a családi kötelék s a vallás egyaránt tehetetlen. A szerencsétlen Des Grieux ott hagyja a szülői házat, majd a szemináriumot, hova lelkiismeretétől mardosva menekül, hamis játékos, kalandor, gyilkos lesz belőle s még Amerikába is követi Manont, ahová azt egy csomó züllött nővel egyetemben deportálják. A regény befejezése erkölcsös: a bűnös Manont rehabilitálja a szenvedés és

a halál s mint ideális nő hal meg, akárcsak a Kaméliás hölgy. A szenvedély és lelkiismeret, a természetes ösztönök s az emberi és isteni törvények küzdelmét, amely a hős lelkében végbemegy, mesteri kézzel festi a szerző. Épúgy remekel a hazug, megbízhatatlan, kacér, áruló női léleknek, a nő és férfi örök harcának rajzolásában is. A regénynek a XVIII. században igen nagy volt a sikere, nem kevesebb mint harminc kiadást ért meg, ma is a régi francia irodalom egyik legkedveltebb terméke, amiben Puccini és Massenet operájának is van része.

A XVIII. századi regény igen kedvelt fajtája a sikamlós regény, amely a kor feslett erkölceinek festésével mulattatja olvasóit. E regények tömegéből *Choderlos de Laclos* (1741—1803) *Liaisons dangereuses* című levélalakban írt regénye emelkedik ki. Laclos az elemzés és szerkesztésnek nagy mestere, aki hidegen, teljes pártatlansággal boncolja hőseinek lelkét. Regényének főhőse Valmont, egy cinikus, elvetemült arisztokrata, egy minden erkölcsi érzés híján lévő Don Juan, aki a szerelemnek, a nőhódításnak él, aki azonban sokkal önzőbb, sivárabb, üresebb lélek, semhogy igazán szeretni tudna. Méltó párja Mme de Merteuil, a hiú, kétszínű, csalfa, lelke mélyéig romlott, nagyvilági nő típusa. Ők ketten szövetkeznek egy ártatlan fiatal leány megrontására, ami sikerül is nekik.

A regényírók mellett morálistákkal is találkozunk, akik az előző század nagy lélekbúvárainak hagyományait folytatva figyelik kortársaikat és elemzik az emberi lelket. E morálisták közül *Luc de Clapiers, Vauvenargues* márki (1715—1747) válik ki. Vauvenargues katoná volt, mielőtt író lett volna. Olasz- és Csehországban harcolt, megrongált egészségi állapota miatt azonban megvált a hadseregtől és diplomáciai pályára készült, azonban himlőbe esett, ami arcát egészen elcsúfította és

majdnem teljesen megvakította, úgy hogy a közéletől teljesen visszavonult s Párisban letelepedve az irodalomban s néhány jó barát társaságában igyekezett bajaira vigasztalást találni. Igen komoly, fennkölt jellemű, nemes ambícióktól és cselekvési vágytól hevített ember volt, akinek idealizmusát sem csalódásai, sem testi szenvedései nem tudták megdönteni s akiről még Voltaire is a legőszintébb elismerés hangján emlékezett meg. Főműve *Introduction à la connaissance de l'esprit humain, suivie de réflexions et maximes* (1746). Vauvenargues sztoikus gondolkodó, aki bátor, szilárd és derűs lélekkel igyekszik leélni az életet s a sötét pesszimizmust és a meddő lemondást igyekszik magától távol tartani. La Rochefoucauld keserű szkepticizmusával ellentétben hisz az erényben, a dicsőségben, az emberi természet jóságában, sőt a szenvedélyekről is az a véleménye, hogy helyesen irányítva nagy energiákat váltanak ki az emberből és nagy dolgok véghezvitelére képesítik. Őva int bennünket az ész túlbecsülésétől; tőle való ez a híres mondás: *Les grandes pensées viennent du coeur.*¹

E korszak egy másik morálistája, *Charles Pinot Duclos* (1704—1772), sem jellem, sem irodalmi érték tekintetében nem mérkőzhetik Vauvenargues-al. Duclos az érvényesüléshez, közepszerű tehetségének gyümölcsöztetéséhez kitűnően értő, ügyes író volt, a Francia Akadémia titkára, akinek révén a filozófusoknak sikerült beférkőzniük ebbe a tekintélyes, konzervatív hajlamú testületbe. *Considérations sur les mœurs de ce siècle* (1751) című művében La Bruyère mintájára koráról akar bírálatot mondani. Jó megfigyelő képessége van, azonban hiányzik belőle az erkölcsi fölény és bátorság; nagyon óvatos, nagyon elnéző, semhogy kortársairól elfogulatlan és ki-méletlen bírálatot tudjon mondani.

¹ A nagy gondolatok a szívből jönnek.

Nicolas-Sébastien Roch de Chamfort (1740—1794) századának egyik legszellemesebb embere. A forradalom előtti időszakban nagy sikerei voltak arisztokrata körökben, melyek élvezték csipős mondásait és szellemes anekdotáit. Később szakítva multjával teljes hévvel belevetette magát a forradalmi mozgalmakba. Mirabeau bizalmas embere volt, majd a jakobinusok klubjának titkára; a letartóztatástól való félelmében öngyilkosságot kísérelt meg és sok szenvedés után börtönben halt meg. Szellemes mondásait halála után 1803-ban *Maximes, caractères et anecdotes* címmel adták ki. Mint morálistát a csipős gúny, a rideg embergyűlölet és az eszmény nélküliség jellemzi.

Mint ember és író jóval értékesebb *Antoine Rivarol* gróf (1753—1801), aki mint szellemes társalgó szintén nagy szerepet játszott a hetvenes és nyolcvanas évek szalonjaiban; a forradalom alatt mint ujságíró bátran védelmezte a királyság ügyét, majd külföldre menekült és Berlinben halt meg. Ma is gyakran idézett munkája a *Discours sur l'universalité de la langue française* (1784), mellyel a berlini akadémia egy díjára pályázott. E művecskéjében fordul elő ez a híres, sokat idézett mondás: *Ce qui n'est pas clair, n'est pas français.*¹

8. A lírai, tanító- és leíróköltészet.

Voltaire százada a francia költészet történetének egy aránylag meddő korszaka. A finom, könnyed szellemeskedésnek, a tetszetős formákba burkolt romlottságnak, a bájos mesterkéeltségnek százada ez, mely alkotott finomra csiszolt, a maguk nemében tökéletes, apró műremekeket, azonban eredeti, merész, nagyszabású alkotásoknak híjával van. A szívnek és képzetnek rová-

¹ Ami nem világos, az nem francia.

sára bizonyos prózai józanság, száraz értelmiség, a teremtmő erőnek, az önálló alkotás képességének megfoghatkozása jellemzi. Az emberek élete érzéki gyönyörök hajhászásában, szellemeskedésben és bölcselkedésben merül ki, mélyebb érzelmekre, a lelket felemelő nagy indulatokra nem képesek. Voltak ugyan költők, mint *Jean-Baptiste Rousseau*, akinek ódái és zsoltárparafrázisai egészen a romantikus korszakig nagy hírnévnek örvendettek; *Louis Racine*, a nagy tragédiaíró fia, aki két hosszú, vallásos tárgyú tankölteményt hagyott hátra; *Florian*, a szellemes meseíró, La Fontaine érdemes tanítványa; *Delille* abbé, nagyterjedelmű leíróköltemények szerzője és még sokan mások, akik nagy számban írtak ódákat, szatirákat, epigrammákat, madrigálokat, leíró- és tanítókölteményeket, akiknek műveit azonban nem az egyéni erő és lendület, nem az érzés heve vagy a gondolatok nemessége, hanem a sivár modorosság, a szolgalelkű utánzás, a magasröptű, önálló koncepció hiánya jellemzi.

E költőietlen időszaknak egyetlen valódi költője André Chénier, aki megpróbálkozott azzal, hogy új utakat törjön a francia költészetben. *André Chénier* Konstantinápolyban született 1762-ben, ahol atyja konzul volt. Anyja görög nő volt, aki fiába belenevelte a görög föld és szellem iránt való rajongását. Ifjúkorát Párisban töltötte bölcsészek, tudósok, írók társaságában, akiknek hatása alatt az enciklopédisták lelkes hívévé szegődött. Három évet mint követségi titkár Londonban töltött. A forradalom kitörését örömmel üdvözölte; a demagógia tulzásai azonban óvatossá tették és mint újságíró kíméletlenül ostorozta a jakobinus uralmat, úgy hogy Párisból menekülni volt kénytelen. 1794-ben tévedésből letartóztatták s a párisi Saint-Lazare-börtönbe zárták, ott ismerkedett meg Mme de Coignyval, *La jeune captive* c. elégiájának erősen eszmé-

nyitott hősnőjével. Négy havi fogság után a vérpadon végezte életét, pár nappal Robespierre bukása előtt.

Költői művei közül mindössze kettő jelent meg nyomtatásban, a többi kéziratban maradt hátra; első összegyűjtött kiadásuk csak a költő halála után huszonöt évvel, 1819-ben jelent meg, amidőn élénk feltűnést keltett.

Chénier idilleket, elégiákat, himnuszokat, ódákat stb. írt. Miként Ronsard, úgy ő is az antik, főleg a görög költők tanítványa, amiben származásán és anyja befolyásán kívül nagyban közreműködött ama körülmény, hogy a XVIII. század második felében az archeológiai kutatások nagyszerű eredményei (Pompéji feltárása) és Caylus, Barthélemy és Winckelmann munkái igen eleven érdeklődést keltenek a görög ókor iránt.

Chénier jól ismerte az angol és olasz költőket, sőt Gessnert is, de igazi mesterei a görög költők voltak: Theokritos, Bion, Moschus, Anakreon, Kallimachos s nem hiába folyt görög vér ereiben, nem hiába fűződtek gyermekkori benyomásai Görögországhoz, csodálatos módon beleélte magát a görög életbe és művészetbe. Idilljei közül néhány (*L'aveugle*, *Le mendiant*, *Le malade*) a maga nemében tökéletes alkotás, amely a csalódásig híven, mintha nem is francia, hanem valami alexandriai görög költő műve volna, visszatükrözi a görögség egyszerű, derült világfelfogását s a görög táj harmonikus, nyugodt vonalait és színeit.

Elégiáiban, melyekben az ókori költők mellett egyúttal a korabeli francia lírikusokat utánozza, Chénier elegáns, élvezethajhászó, nagyvilági költő, aki a XVIII. század hamis, mesterkelt, álklasszikus modorában a szerelem gyönyöreiről és gyötrelmeiről énekel, helyenként azonban mintha mélyen érezne s ilyenkor valami, Lamartinera emlékeztető búskomorság vesz erőt rajta.

Chénier a költő művészetéről sokat elmélkedő, ön-

tudatos költő volt, akinek megvoltak a maga sajátos irodalmi elvei, amelyekkel nemcsak kortársait, hanem a romantikusokat is megelőzte. Chénier tudatára ébred annak, hogy egy modern költő nem elégedhetik meg az antik költők utánzásával, hanem arra kell törekednie, hogy a mai emberiségnek az újkori tudomány és felvilágosodás által átalakított érzés- és gondolatvilágát fejezze ki. A sok felfedezés és találmány, amely a modern ember szellemi látkörét oly nagy mértékben kitágította, új és szinte ki nem mérhető kincsesbányául kínálkozik a költészet számára. *Sur des penses nouveaux faisons des vers antiques*, vagyis a régiektől átvett formákban igyekezzünk új gondolatokat és érzelmeket kifejezni: ez volt Chénier törekvése. Elveit a gyakorlatban is meg akarta valósítani. Lucretius mintájára nagy filozófiai költeményt tervezett, amelyben az emberi művelődés és tudomány fejlődését akarta bemutatni, amelyből azonban csak töredékek készültek el.

Ódáiban és himnuszaiban, amelyeket a forradalmi események hatása alatt írt, hazafiúi érzése szólal meg; a börtönben élte utolsó hónapjaiban írt szatiráiban (*iambes*) pedig a szabadság, igazság, erény és emberi méltóság nevében metsző gúnnyal ostromozza a jakobinus zsarnokságot. E verseiben nem utánoz senkit, teljesen önmagát nyújtja bennük s haragjának, felháborodásának, gyűlöletének megkapó formában ad kifejezést.

Chénier harminckét éves korában halt meg, még mielőtt tehetsége és egyénisége a maga teljes erejében kifejlődhetett volna. Hátrahagyott költeményei volta-képen csak kísérleteknek, költői pályájához való előkészületeknek tekinthetők. Ha túléli a rémuralmat, talán nagy filozófus-költő lett volna belőle. Minthogy versei nyomtatásban csak jóval halála után jelentek meg, kortársaira hatást nem gyakorolhatott. Vele a Ronsard-ral meginduló klasszicizmus nyer befejezést, költészete ezen áramlat

utolsó hullámverése; némely stílusbeli és verstani újításaival a romanticizmus, irodalmi elveivel s némely kísérleteivel pedig a realizmus költőinek előfutárjaként tekinthető.

9. A drámai költészet.

A színházba járás és a színjátszás valóságos szenvedély a XVIII. században. Párisban az előző században alapított *Opéra* s *Théâtre-Français* mellett nagy jelentőségre tesznek szert a kisebb színházak, különösen az *Opéra-Comique*, amely közönséges vásártéri színházból fejlődött s melybe 1762-ben a *Comédie-Italienne* beolvasztott. Nagyban divatozik a színjátszás iskolákban és előkelő házaknál is, sőt még a hadsereg körében is, úgy hogy Monteynard hadügyminiszter rendeletileg volt kénytelen azt tisztjeinek megtiltani. A dráma olyan vonzó irodalmi műfaj volt, hogy még olyan írók is, mint Rousseau, Marmontel, La Harpe érdemesnek tartották megpróbálkozni vele.

A drámai irodalmat XIV. Lajos századának hagyományai irányítják. Corneille s Racine tragédiáinak, Molière vígjátékainak olyan nagy a presztízse, hogy a drámaírók, még ha érzik is a reformok jogosságát és szükségességét, nem igen mernek a hagyományos elvekkel és szabályokkal szakítani.

A Racine után következő tragédiaírók közül nagy sikerei voltak *Prosper Crébillon*-nak (1674—1762), aki állítólag egy ízben ezt a mondást kockáztatta meg: «Corneille lefoglalta a földet, Racine az eget, nekem megmaradt a pokol». Crébillon tragédiái dagályos, meszterkelt rémdrámák, amelyek, mint Corneille s Racine tragédiái, nem bámulatot vagy részvétet, hanem félelmet, hátborzongást akartak kiváltani a nézőközönség lelkéből.

Igen termékeny tragédiaíró volt *Voltaire*. Ahol csak

megfordult : Cireyben, a porosz királyi udvarban, Ferneyben, mindenütt gondoskodott arról, hogy legyen színpad, amelyen tragédiái színre kerülhessenek, sőt ő maga is vállalt bennük szerepet. A tragédiaírás volt életének nagy ambíciója. Mintegy húsz tragédiát írt, melyeknek a XVIII. században nagy volt a sikere, melyek közül azonban ma csak a *Zaire*-t játsszák és olvassák.

Voltaire is az előző század nagy tragédiaíróinak tanítványa, akiből azonban Corneille erkölcsi emelkedettsége, Racine lélektani mélysége s mindkettőjük jellemábrázoló tehetsége hiányzik. Ez utóbbi képesség hiányát Voltaire a színpadi hatás különböző eszközeivel akarja pótolni. Elődeinél nagyobb gondot fordít a ruhákra, a díszletekre s darabjaiban nemcsak rómaiakat és görögöket szerepeltet, hanem franciákat, sőt törököket, szittyákat, kínaiakat is. Ismeri Shakespearet ; a nagy angol dráma-költő imponál neki, azonban sokkal jobban rabja a francia dramaturgiai szabályoknak, semhogy Shakespearet más egyébben, mint holmi kevésbé fontos külsőségekben követni merné. Tragédiái elavultságát fokozza az is, hogy abban a mértékben, ahogy az Egyház s a politikai és társadalmi rendszer ellen folytatott küzdelem nyer hevesességében, darabjaiban az irányzatosság egyre inkább előtérbe nyomul, úgy hogy egy részük valóságos propagandadarab, amelynek személyei magának a szerzőnek eszméit tolmácsolják, mint például *Mahomet ou le fanatisme* (1742), amelyben Voltaire Mahomet személyében valamennyi vallásalapítót meg akar bélyegezni s amelyet a cenzura szigorának elkerülése végett XIV. Benedek pápának ajánlott.

Legkiválóbb tragédiája a *Zaire* (1732), amelynek cselekvénye a keresztesháborúk idejében Jeruzsálemben játszódik. *Zaire* egy rabszolganő, akit Orosman szultán szeret és mint Othello Desdemónát, féltékenységből

megöl. Zaïre, midőn megtudja, hogy előkelő keresztény szülők gyermeke s hogy atyja és fivére ott van közelében, nem tudja elhatározni magát, mit tegyen; lelkében a szultán iránt érzett szerelme s a családjához és vallásához való ragaszkodása között heves küzdelem fejlődik ki, amelyet Voltaire mesteri módon tud festeni. A darabon Shakespeare Othellóján kívül Racine Bajazetjának hatása is érezhető.

A XVIII. század közepétől fogva a hivatásos kritikusok tiltakozása dacára a francia közönség élénk érdeklődést kezd mutatni Shakespeare iránt. Darabjainak, különösen Romeo és Juliának s Othellónak, több fordítója akad s 1776 és 1782 közt fényes, húsz kötetes díszkiadása jelenik meg, mely Le Tourneur fordításait tartalmazza. Le Tourneur előszava, melyben a francia drámaírók rovására a nagy angol költőt éig magasztalja, Voltairet annyira felbőszítette, hogy egy kritikájában Shakespearet vásári komédiásnak és részeg vadembernek nevezi. 1769-től fogva a *Théâtre-Français* színpadán is színrekerül Shakespeare és pedig angolul nem is tudó írónak, *Jean-François Ducis*-nek (1733—1816) francia fordítások alapján készült s a francia közönség izléséhez alkalmazkodó, Shakespearet a maga merész eredetiségéből teljesen kivetköztető átdolgozásaiban.

A vígjátékírók valamennyien többé-kevésbbé Molière tanítványai. Köztük elsősorban Regnard említendő. *Jean-François Regnard* (1655—1709) gazdag párisi polgári családból való író, aki, miután fiatalkorában bekalandozta a fél világot — járt a lappok közt is — Párisban, majd vidéki kastélyában epikúreista módjára éli le életét. Regnard eleinte az olasz színház, majd a *Théâtre-Français* számára ír vidám, ötletes, ügyesen megszerkesztett darabokat, amelyek azonban az erkölcsi felfogás komolysága tekintetében messze elmaradnak Molière darabjai mögött. Legkiválóbb darabja, a *Joueur* (1696),

mulatságos jellemvígjáték, amelynek hőse egy szerelmes, de léha, könnyelmű fiatalember, egy javíthatatlan kártyajátékos, aki, hogy pénzhez jusson, még a jegyesétől kapott arcképet is képes zálogba tenni. A darabnak nagy volt a hatása, mert Regnard az akkori francia társadalomnak egy nagyon elharapódzott betegségét, a kártyaszzenvedélyt teszi benne szóvá. A darabnak nincsen szatirikus éle, erkölcsjavító célzata; Regnard tisztán és kizáróan mulattatni akarta a közönséget s a játékszenvedélyt csupán komikus oldaláról rajzolta meg, ahelyett, hogy Molière módjára bemutatta volna annak egyéni, családi és társadalmi szempontból egyaránt romboló káros következményeit.

Foglalkozott vígjátékirással *Lesage*, a regényíró is. 1709-ben a *Théâtre-Français*-ban nagy sikert arat egy igen merész, szatirikus vígjátékával, a *Turcaret*-val, melyben maró gúnnyal ostorozza a nemzet és államkincstár rovására óriási vagyonokat összeharácsoló adóbérlőknek kétes, becsstelen társaságát. Turcaret romlott, könyörtelen s amellet ostoba pénzember, aki hidegvérrel fosztogatja és teszi tönkre az embereket, akit azonban egy bárónő orránál fogva vezet és végül koldusbotra juttat.

Marivaux vígjátékai a lélekelemzés finomságával, a párbeszédek szellemességével kiváló szalondarabok, bájos, könnyed, nőies rokokó-csecsebecsek. Főmotivumuk a szerelem, amely eddig a francia vígjátékban másodrendű szerepet játszott. Ez a szerelem nem heves, végzetes, romboló szenvedély, mint Racine drámáiban; nem is az a léha, felszínes, érzéki gyönyör, melyben Marivaux kora kedvét találta, hanem egy gyengéd, félénk, naiv, de alkalomadtán a kacérságtól s cselvetéstől sem irtózó, gyakran nevetséges helyzeteket teremtő érzés, amelynek végleges diadalát a hiúság, dicsvágy, féltékenységek, józan belátás s egyéb akadályok csak késleltetni tudják, meg-

gátolni nem. Egyik legkedvesebb darabja *Jeu de l'amour et du hasard* (1830), amelyben egy fiatal leány, hogy egy völegényjelöltet próbára tegyen, szobaleánynak öltözködik át, nem számítva arra, hogy hasonló csellel fog élni a fiatalember is, aki inasa ruhájában jelenik meg. E kettős átöltözésnek igen mulatságos fejleményei vannak, amelyek során a leány s az ifjú akaratlanul egymásba szeret, míg végül minden kiderül és akkor egymáséi lesznek.

A XVIII. század legkiválóbb vígjátéka, *Le Mariage de Figaro*, Beaumarchais műve. *Pierre-Augustin de Beaumarchais* (1732—1799) egy párisi órás fia, nyugtalan vérű, lelkiismereti aggályokat nem ismerő, mindenre vállalkozó szerencsevadász volt, aki megpróbálkozott minden mesterséggel és foglalkozással, amely a cselszövésre és pénzszerzésre alkalmasnak látszott. Nagy vagyona tette szert, nemesi rangot is vásárolt magának. Mint XVI. Lajos leányainak zenemestere jut be az udvarhoz; egy megvesztegetési ügyben a maga igazának bizonyítására írt botrányos, pamfletszerű *Mémoire*-ja (1774) miatt börtönbe kerül, később a királyságnak Angliában, Németországban kémkedő politikai ügynöke majd mint lelkes köztársaságpárti a forradalom jóléti bizottságának tagja, végül emigráns, aki Franciaországba visszatérve szegénységben halt meg.

Színdarabjai közül kettő ért el nagy sikert: *Le Barbier de Séville* (1775) és *Le Mariage de Figaro* (1784). Az első egy, az olasz és francia irodalomban számtalanszor feldolgozott tárgyat elevenít fel: a féltékeny, zsémbes öreg gyámapa történetét, akinek a fiatalok túljárnak az eszén. A darabnak legérdekesebb alakja a szerelmesek kezére járó Figaro borbély, egy szellemes, eszes, ügyes, merész gazfickó, a *Roman de Renard* rókája, Pathelin mester vagy Panurge XVIII. századi kiadásban. A *Mariage de Figaro*-ban ezt az alakot mélyíti el Beaumarchais.

Ez a darabja már nem ártalmatlan, tisztán mulattató bohózat, hanem egy nagyon merész, satirikus társadalmi vígjáték, amelyben Figaro mint néptribun, mint a harmadik rend képviselője a megvetést és gyűlöletet hirdeti a nemesség ellen. A darab éveken át nem került színre, XVI. Lajos csak hosszú vonakodás után adta meg az engedélyt nyilvános előadására. Mikor végre 1784-ben előadták, óriási sikert aratott; zajosan megtapsolta nemcsak a polgárság, hanem, ami leginkább sejteti a forradalom kitörésének közelségét, az az arisztokrácia is, amelynek romlottságát és hitványságát a szerző olyan könyörtelenül ostromozza. Nem hiába mondják, hogy a nagy francia forradalom nem is a rendek gyűlésének összehívásával, hanem a *Mariage de Figaro* előadásával veszi kezdetét.

A XVIII. századi francia vígjáték egy sajátos műfaja a *comédie larmoyante*, amely nem megnevetetni, hanem megghatni és megrikatni akarta a nézőközönséget. *Philippe Néricault Destouches* (1688—1754), aki hosszabb időt töltött Angliában, volt az első, aki az angol darabok hatása alatt illedelmes, erkölcsös, tanító célzatú vígjátékokat írt. A szentimentális, érzékeny vígjátékot, mely tulajdonképpen már nem is érdemli meg a vígjáték nevet, mert hiszen benne a hősök nem tesznek egyebet, mint ömlengenek, síránkoznak és ájuldoznak, nagy előszeretettel *Pierre-Claude Nivelle de la Chaussée* (1692—1754) művelte, aki, bár maga vidám *bon vivant* volt, nem pedig valami erényes és lágy szívű férfiú, rájött arra, hogy a színpadi sikernek a megrikatás a legbiztosabb útja, mert az érzelgősség ragálymódjára terjed a közönség körében.

Egy új műfajnak, a polgári drámának megteremtésével kísérletezett *Diderot* is. Őszerinte a tragédia mellett, amely a nagy szenvedélyek ábrázolásával megghatni akarja az embert s a vígjáték mellett, amelynek célja

az emberi gyarlóságok rajzával megnevettetni bennünket, szükség van olyan drámára, amely az embert a maga rendes, mindennapi, átlagos mivoltában mutatja be, amelynek személyei nem elvont, kivételes vagy a valóságban nem létező jellemek, hanem társadalmi helyzetűk, állásuk által formált igazi emberek, akik a színpadon nem ékes szónoklatokat tartanak, hanem egyszerű prózai nyelven beszélnek, úgy, mint a közönséges életben. Ezt a drámát Diderot úgy képzelte el, hogy az majd valódi népdráma lesz, amely erkölcsileg nevelni fogja a polgárságot s mint ilyen a templomi szónoklatot fogja helyettesíteni. Elveit gyakorlatilag is megakarta valósítani; írt két drámát, amelyek azonban nem egyebek dagályos, unalmas prédikációknál, a drámai élet és igazság hiányzik belőlük.

10. A nagy forradalom irodalma.

A nagy forradalom vezető emberei, minthogy tudták, hogy a könyv, a színpad, az újság a közvélemény irányításában nagy szerepet játszik, az irodalom forradalmasítását is fölvtették programjukba. A régi irodalom irodalma szerintük léha, arisztokratikus, kozmopolita irodalom volt, amely egy kiváltságos társadalmi osztálynak, a nemességnek érdekeit szolgálta s amelynek helyébe egy egészen új, erényes, demokratikus, az egész polgársághoz szóló, nemzeti irodalomnak kell lépnie. Ennek a szép programnak megvalósítása azonban nem ment könnyen. A forradalmi szellem elárasztotta ugyan az irodalmat, azonban színvonalsüllyedés, elsekélyesedés és eldurvulás járt nyomában; azok az új, merész, eredeti, nagyszabású remekművek, melyekről a forradalmi idők irodalmi prófétái ábrándoztak, nem születtek meg, úgy hogy a XVIII. század két utolsó évtizede a francia irodalomnak egyik legsivárabb, leggyar-

lőbb időszaka. Sőt az az érdekes, hogy ez a korszak, amely olyan kíméletlenül dúlja fel a régi politikai és társadalmi rendet, irodalmi tekintetben voltaképpen nagyon bátortalan s konzervatív és csökönyösen ragaszkodik a klasszicizmus elavult irodalmi hagyományaihoz.

A forradalmi idők irodalmi életének szempontjából nagyon fontos tényező a nagyvilági szalonélet megszűnése. A szalonok előkelő vendégei, az arisztokraták s a hozzájuk alkalmazkodó, számukra dolgozó írók szétszóródnak, elhalnak, külföldre menekülnek s ezzel az az ösztönző és irányító szerep, melyet a XVIII. század egész szellemi életében betöltöttek, kisiklik kezükből s azt soha többé visszaszerezni nem tudják, még a restauráció alatt sem. A szalonok megszűnésével a nők is elvesztik azt a részben előnyös, részben hátrányos befolyást, melyet irodalmi téren majdnem két évszázadon át gyakoroltak. E változásnak egyelőre csak az irodalom nagyfokú súlyvedése volt a következménye, előnyei csak a következő évszázadban fognak mutatkozni.

A szalonok szerepét az ujság s a szószék veszi át. Heti és havi lapok az *ancien régime* alatt is nagy számban voltak Franciaországban, a hírlapírás azonban hatalmas, közvéleménynevelő tényezővé a forradalom alatt nőtt ki magát. A forradalmi ujság más, mint a mai, inkább röpirat jellegű, nem az olvasóközönségnek hírekkel való ellátása, hanem annak meghódítása, vagyis a propaganda a célja s rendszeren az egész egy író munkája, aki abba minden tartózkodás nélkül beleviszi a maga szenvedélyes, izgatott, fanatikus egyéniségét. E lapok nagy részében túlteng a politika, némelyekben azonban a tudomány s az irodalom is szóhoz jut s ezek révén terjedni kezd a közönség körében a külföldi, az angol s német irodalom ismerete.

A forradalom alatt nagy lendületet vesz a politikai szónoklat is, amely az abszolutizmus két évszázada alatt majdnem teljes meddőségre volt kárhoztatva. Tíz éven

át, 1789-től 1799-ig, az alkotmányozó s a törvényhozó gyűlés, majd a konvent ülésein igen sok beszéd hangzott el s a kiváló szónokok egész serege tűnt fel, akik a szószeiken annál is inkább igyekeztek tudásukat, okoskodó és beszélőképesységüket érvényesíteni, mert hiszen számos esetben nemcsak az általuk képviselt ügy, hanem becsületük, sőt életük forgott kockán.

Közelebbről vizsgálva a forradalom költészetét, meglepődve tapasztaljuk, hogy az műfajok, témák, formák tekintetében alig különbözik az előző korszak költészetétől; ugyanaz a mesterkélt álklasszicizmus, bölcsekedő és morálizáló hajlam, dagályos szónokiasság és siránkozó szentimentalizmus, sőt alaki tekintetben a klasszicizmus legzsarnokibb szabályaihoz való ragaszkodás jellemzi. A forradalmi költészetnek aránylag legeredetibb termékei a hazafias dalok. Ezeket a nagy felvonulások, népünnepek alkalmával énekelték, melyeket a forradalom a nép hazafias és állampolgári nevelése végett előszeretettel rendezett. E hazafias dalok közül legkiválóbb a *Marseillaise*, amelynek szövegét és dallamát *Rouget de Lisle* (1760—1836) írta. Eredeti címe *Chant de guerre de l'armée du Rhin*, szerzője pedig Strassburgban állomásozó tüzértiszt volt, aki költeményét 1792-ben a rajnai sereg hadbavonulásakor írta. A költemény csakhamar egyéb tartományokban is ismeretessé vált; Párisban először marseillei önkéntesek énekelték, így kapta a *Marseillaise* (Marseillei dal) nevet. Költői értéke nem nagy, de kétségtelen, hogy azt az izgatott lelkiállapotot, amelyben megszületett, híven tolmácsolja.

A forradalmi drámát az irányzatosság jellemzi. A drámaírók a színpadot a felnőttek iskolájának tekintik, céljuk tehát nem a közönség szórakoztatása, hanem annak köztársasági és hazafias szellemben való nevelése. Tragédiáik nem egyebek párbeszédes pamfletoknál, amelyeknek hősei heves szónoklatokban dicsőítik a

népet, a szabadságot, az emberiséget, a vallási türelmeséget s. támadják a királyságot, nemességet, papságot. Vigjátékaik vagy a klasszikus vígjáték gyenge utánzatai vagy durva, gyűlölködő, izgató iránydarabok. A tragédiaírók közül a legnagyobb sikert *Marie-Joseph Chénier*-nek (1764—1811), André Chénier költő fivérének darabjai érték el. *Charles IX.* című darabja az első forradalmi tragédia, amelynek első előadása alkalmával 1789-ben a földszint és a páholyok közönsége majdnem hajba kapott egymással. A vígjátékírók közül pedig *Fabre d'Eglantine* (1755—1794) vált ki, akinek nevét azonban a feledéstől nem színművei, hanem *Il pleut, il pleut, bergère* kezdetű, közismert pásztordala mentette meg.

A forradalom első nagy szónoka Mirabeau volt. *Gabriel-Honoré de Mirabeau* gróf (1749—1791) élete igazi kalandorélet. Fiatal korában katonáskodik, több ízben börtönbe kerül, asszonyt szöktet, szélhámoskodik, majd politikára adja magát s nemes létére mint a harmadik rend képviselője bekerül a nemzetgyűlésbe. Ott csakhamar vezetőszererepre tesz szert; hevesen küzd az abszolút királyság ellen, majd megsokalva a forradalom túlzásait, a monarchia megmentésére törekszik, sőt a királyi udvartól pénzbeli támogatást is fogad el, ami aláássa tekintélyét. Hatalmas termetű, villámló tekintetű, dörgő hangú, ellenállhatatlan hatású szónok volt; egyaránt tudott heves, szenvedélyes, hideg, érzelmes lenni, amint az alkalom megkívánta. Szónoklatait a nagy tudás, az éles logika s egyúttal a költői hév jellemzi. Stílusa világos, erőteljes, képekben gazdag.

A szónoki művészet a maga teljességében, a konvent alatt bontakozott ki. A girondisták s a hegypártiak jeles szónokoknak egész seregét küldték a csatasorba. Az előbbieik közül *Vergniaud* (1753—1793), az utóbbiak közül *Danton* (1759—1794) tűnik ki. Mindketten a verpadon végezték életüket.

IV. A XIX. SZÁZAD.

1. Általános jellemzés.

A nagy forradalom Franciaország történetében hatalmas megrázkódtatás volt, amely elsöpörte a régi politikai, társadalmi és gazdasági rendszert s a királyság, nemesség és papság hatalmát megtörve a polgárságot s köznépet juttatta vezérszerephez. A forradalomnak a XIX. század folyamán volt ugyan visszahatása, ez azonban nem tudta feltartóztatni, csupán késleltetni a forradalommal meginduló folyamatot, a régi monarchikus és arisztokratikus Franciaországnak republikánus és demokratikus irányban való átalakulását.

A felszínre jutott új társadalmi osztályoknak, a lényegesen megszaporodott olvasóközönségnek igényeit a régi francia irodalom nem elégíthette ki. Az irodalomban is végbe kellett mennie egy forradalmi átalakulásnak, amely hadat üzenve az *ancien régime* hagyományainak, új műfajokat, új formákat igyekezett találni az új társadalom eszme- és érzésvilágának kifejezésére.

A forradalom az emberi lélek és társadalom szerkezetével eléggé nem számoló, ködös, bizonytalan, ki nem próbált elméletekre alapított erőszakos, természetellenes operáció volt, melynek következményeit Franciaország az egész mult század folyamán nem bírta kiheverni. A francia társadalmat azóta minden téren a nyugtalanság, hullámozás, állhatatlanság jellemzi, olyan, mint egy felkavart hangyaboly, amely a maga megszokott helyéből kizavarva sehogy sem tud megpihenni és elhelyezkedni. A heves újításvágy, a lázas kísérletezés, az inga-

tagság jellemzi az irodalmat is. Ahogy a különböző kormányformák: köztársaság, császárság, királyság, aránylag rövid időközökben, sőt forradalmaktól megszakítva váltják fel egymást, épúgy gyors egymásutánban követik egymást az irodalmi irányok, iskolák, áramlatok, úgy hogy minden negyedszázadnak megvan a maga különleges irodalma, amely hanyatthomlok ellenkezik az előző negyedszázad irodalmával. A XIX. század franciaí gyorsan élnek, hamar megunnak mindent; a játékszereit folyton cserélgető, szeszélyes, elkényeztetett gyermek módjára ideges türelmetlenséggel minduntalan változtatják elveiket, eszményeiket, céljaikat.

Az irodalmi fejlődés e nyugtalan, gyors ütemű menete a társadalmi viszonyok gyökeres megváltozására vezethető vissza. Az előző századokban vannak bizonyos állandó körök, központok, társaságok, mint XIV. Lajos korában az udvar s a XVIII. században a szalonok, melyekhez többé-kevésbbé minden író alkalmazkodik; van egy tekintélyes, előkelő, jó ízlésű, biztos ítéletű fórum, amely irányítja az egész szellemi életet. Az *ancien régime* írója, még ha nem arisztokrata is, akkor is egy pár száz emberből álló *élite* számára ír, amelyet közelről ismer s amelynek érzés- és gondolkozásmódjával tisztában van. A XIX. század írója nem ismer olyan felsőbbrendű irodalmi törvényszékeket, tehát vagy a maga személyiségét tekinti irodalmi működése egyetlen zsinórmértékének s igyekszik minél egyénibb, minél eredetibb lenni vagy pedig — s ez a rosszabbik eset — a tetemesen megszaporodott, felszínes műveltségű, nem irányításra hivatott, hanem irányításra szoruló olvasóközönség igényeihez alkalmazkodik s gyakran annak szellemi és erkölcsi színvonalára süllyed le. Ennek az «anarchiának», az írói egyéniség e felszabadulásának, megvannak a maga előnyei: az írók bátrabban, őszintébben mernek írni, kíváncsiságukat módjukban van kielégíteni s lázas

buzgalommal keresik az újat. Vannak azonban hátrányai is : tág tere nyílik a vakmerőségnek, a különködésnek s az egyéniség túltengésének.

A régi monarchia írói nagyrészt arisztokraták és vagyonos nemesek, akik az irodalommal való foglalkozást úri kedvtelésnek tekintik, vagy előkelő irodalombarátok pártfogását élvező polgárok, akik az anyagi és erkölcsi támogatás fejében természetesen figyelemmel vannak maecenásaik izlésére. Vannak ugyan már akkor is írók, főként a XVIII. században, akik tollukból élnek, igazi kenyérkeresetté, hivatásszerű foglalkozássá azonban a könyv- és színműírás a XIX. században válik. Zola egyik munkájában kifejti ezen állapotnak előnyeit és azt bizonyítja, hogy a mai író, aki munkái jövedelméből él, sokkal függetlenebb, mint a régi író, aki nagyúri pártfogói szeszélyeinek volt kiszolgáltatva. A valóság az, hogy az *ancien régime* irodalompártoló arisztokratái között is sokan voltak olyanok, akik a támogatásukban részesülő írók szabadságát nem korlátozták, hanem megelégedtek azzal, hogy műveiket kinyomatták és gondtalan megélhetésüket lehetségessé tették. Ma az író a nagyközönségnek dolgozik ; ez a közönség is zsarnok, csak azokat a könyveket veszi, amelyek tetszenek neki, könnyen megeshetik tehát, hogy az író a népszerűség vagy anyagi haszon kedvéért a tömeg rabszolgájává süllyed.

Az irodalomnak e demokratikus fejlődését nagy mértékben elősegítette az újságírás, a napisajtó fellendülése. A XIX. században az újság körülbelül azt a fontos szerepet tölti be, amelyet a régi monarchikus Franciaországban az udvar és a szalonok játszottak. A sajtó irányítja az irodalmi ízlést, az teremti meg az irodalmi és színházi divatot, melyhez a közönség nagy része önkénytelenül is alkalmazkodik ; a lapjaiban olvasott ítéleteket teszi magáévá, az ott ajánlott könyveket olvassa, a bennük megdicsért darabokat nézi meg. A sajtónak nagy érdeme,

hogy szellemi táplálékról gondoskodik a XIX. század folyamán nagy mértékben megnövekedett olvasóközönség számára, hogy új társadalmi rétegekben ébresztette fel az olvasási vágyat és művelődési hajlamot. Az ujság azonban két élű fegyver; az olvasóközönségben fejleszti a kíváncsiságot, de egyszersmind a felületességet is; elszoktatja a figyelmes elmélyedést igénylő olvasástól, az elmélkedéstől s alkalmatlanná teszi a komolyabb, nehezebb és finomabb írók olvasására. Olvasóit napról-napra szenzációs, a valóságot a maga meztelenségében és erőszakosságában feltáró leírásokkal, botrányos hírekkel izgatja, aminek az a következménye, hogy az irodalom is igyekszik minél izgatóbb, nyersebb, botrányosabb lenni, igyekszik minél erősebb benyomásokat kelteni. Az írókra nézve pedig a sajtónak az a hátránya van, hogy szinte ellenállhatatlan erővel vonzza magához a tehetségeket, akiket számos esetben magasra emel, dicsőséghoz, gazdagsághoz juttat, gyakran azonban tönkretesz és kizsákmányol azzal, hogy eltéríti őket velük született hajlamaiktól s hozzászoktatja őket a gyors és felületes munkához és a pillanatnyi sikerre számító népszerűség-hajhászó művek írásához.

Mindezen árnyoldalak és hiányok dacára kétségtelen, hogy a francia szellem a XIX. százdban igen gazdag és becses irodalmat hozott létre, amely abszolút érték és világirodalmi jelentőség dolgában versenyez XIV. Lajos századának irodalmával. E század írói nemcsak nagyon mélyen hatoltak be az emberi lélek rejtelseibe s nemcsak a nyelvnek voltak nagy művészei, hanem számosan köztük igen eleven történeti és szociális érzékkel is meg voltak áldva s a tudomány vívmányai, a társadalmi kérdések és a természet szépségei iránt egyaránt élénk érdeklődést tanúsítottak.

2. A romanticizmus és a katolikus visszahatás előfutárai.

1802-ben Husvét vasárnapján a párisi Notre-Dame nagy eseménynek volt színhelye. Az ősi székesegyházban, melyben kilenc esztendővel előbb a rémuralom alatt egy párisi utcai leányt a főoltárra ültettek s mint az ész istennőjét ünnepeltek, megjelent Bonaparte Napoleon konzul tábornokai s magas rangú hivatalnokai kíséretében és részt vett a pápai követ által mondott nagymisén. Ezzel Napoleon az egész világ előtt hivatalosan tanúságot akart tenni arról, hogy a francia köztársaság szakítani készül a forradalom vallásellenes irányával s komolyan ki akar békülni a katolikus Egyházzal.

Ugyanebben az évben a francia irodalomnak is megvolt a maga döntő fontosságú eseménye. 1802-ben jelent meg Chateaubriandnak *Le génie du christianisme* című műve, amely a XVIII. századi felvilágosodásnak s a forradalomnak hadat üzenve új korszakot nyit meg: a vallási újjászületés, a katolikus visszahatás korát.

François-René de Chateaubriand 1768-ban született Saint-Malóban régi, büszke, de tönkrement bretagnei nemes családból. Magára hagyott, koraérett, ábrándozásra hajló, nyugtalan természetű gyermek volt. Tizen-nyolc éves korában belépett a hadseregbe, majd pár havi katonáskodás után Párisba került, hol megismerkedett az akkori költőkkel és azok hatása alatt verselgetni kezdett. Ez időben Rousseau volt az eszményképe s hogy kalandvágyát kielégítse és őstermészetet s primitív vad népeket lásson, 1791-ben Észak-Amerikába utazott, hol öt hónapot töltött. Ott érte XVI. Lajos letartóztatásának híre, mire kötelességének tartotta hazasietni s a királypárti sereghez csatlakozni. Thionville ostrománál megsebesült, azután pedig Brüsszelbe, majd Londonba menekült, holt több évet töltött nyomorúságos viszo-

nyok között. Londonban érte anyja és egyik nővére halálának híre, amely mély hatással volt lelkére s visszavezette gyermekkori hitéhez. Visszatérve Franciaországba 1801-ben kiadta *Atala* című kis regényét, majd a következő évben *Le génie du christianisme* című munkáját, amely egyszerre híres emberré tette. Felébredt irányában Napoleon figyelme is, aki Rómába követségi titkárnak, majd Valais-kantonba teljhatalmú miniszternek nevezte ki. Enghien herceg kivégeztetése után Chateaubriand szakított Napoleonnal s visszatért az irodalomhoz. Egy nagyszabású keresztény hősköltemény eszméje foglalkoztatta s hogy ahhoz adatokat és benyomásokat gyűjtsön, 1806-ban hosszabb keleti utazást tesz: bejárja Görögországot, Palesztinát s Észak-Afrikán és Spanyolországon át tér vissza. Napoleon bukása után X. Károly alatt berlini, majd londoni nagykövet, majd külügyminiszter lesz és mint diplomatának s politikusnak alkalmá nyílik az érvényesülésre. Egy idő múlva azonban a liberális ellenzékhez csatlakozik és Lajos-Fülöp alatt a politikai terén nem játszik többé szerepet. Élete utolsó szakában szegénységben él s emlékiratai foglalják el, melyekből Mme Récamier szalonjában olvas fel részleteket. 1848-ban hal meg a júliusi forradalom kitörésekor. Kívánsága szerint Saint-Malóval szemben egy kis szigeten temetik el.

Chateaubriand igazi romantikus lélek, olyan nyugtalan, ellentétek közt hanyódo, egyensúly nélküli egyéniség, mint amilyen Rousseau volt. Állandóan egy eszményi, fantasztikus világban áll; élete a csalódások, kiábrándulások láncolata; erősen akarni, önmagát fegyelmezni képtelen, képzeletének és érzelmeinek rabja. Betegesen hiú és érzékeny, bántóan gögös, mesterkélts és színpadias. Ellenfelei megvádolták, hogy katholicizmus is nem egyéb, mint színlelés és pose, melyben tetszeleg magának s egy olyan szerep, melyet alkalmasnak

tartott arra, hogy kortársai szemében érdekessé tegye. A gonosz nyelvű Sainte-Beuve azt mondja róla: «Chateaubriand epikúreista, aki katolikusként képzei magát». A valóság az, hogy Chateaubriand könnyen botló, a kísértésnek könnyen engedő, gyenge akaratú ember volt, de egyszersmind mélyen és őszintén hívő lélek, aki a legszentebb meggyőződésből kelt a vallás védelmére.

Első irodalmi kísérlete, az *Essai sur les révolutions*, mely 1797-ben Londonban jelent meg, zavaros, ellentmondásokkal telt munka. Ebben az ókori forradalmak és a nagy francia forradalom között igyekszik bizonyos hasonlatosságokat felfedezni és az enciklopédista filozófusokkal szemben bebizonyítani, hogy az emberiség történetében nem haladás, hanem körforgás észlelhető. Magasztalja a vallást, azt az emberiség számára szükségesnek tartja, de a történetek után a kereszténység újjászületését lehetetlennek véli.

Öt évvel később, 1802-ben megjelent munkájában, a *Génie du christianisme*-ban teljes hévvel és meggyőződéssel kel a kereszténység vagy jobban mondva a katolikus vallás védelmére. Ez életének főműve, mellyel kortársaira és pedig úgy az írókra, mint az olvasókra, a legmélyebb hatást gyakorolta s amelyre valóban ráillik a korszakalkotó jelző. Ez a könyv a kereszténységnek egészen különleges apologiája. Szerzője nem a keresztény vallás igazságát, hanem egyrészt annak szépségét, másrészt pedig az emberiségre gyakorolt jótékony és művelő hatását akarja bizonyítani. Céljai és érvei tehát egészen mások, mint hittudósokéi; ő azt vitatja, hogy kereszténység nem az az abszurd, a józan ésszel s a természettel ellenkező, babonás, kártékony és költőietlen tan, ahogy azt Voltaire és a XVIII. századi bölcsesek hirdették, hanem egy olyan vallás, amely évszázadokon át óriási szolgálatokat tett az emberiségnek, mert bőséges forrása volt a fenséges tetteknek és eszméknek.

Vallástani szempontból Chateaubriand műve hiányos és tökéletlen, érvei gyakran naivak, sőt mosolyra késztetők, de kétségtelen, hogy célját elérte. Ezer meg ezer olvasójának lelkében sikerült a kereszténységellenes előítéleteket eloszlatni, a kereszténység iránt az érdeklődést és tiszteletet felébreszteni. Művének legszebb, ma is élvezhető részletei azok, amelyekben a keresztény művészet s liturgia szépségeit magyarázza, mint többek közt az a fejezet, amelyben az évszázadokon át lenézett, barbárnak tekintett középkori gótikus székes-egyházak nagyszerűségét magasztalja.

Igen nagy volt a sikere *Atala* című kis regényének is, mely, habár egy évvel előbb, 1801-ben jelent meg, tulajdonképen nem egyéb, mint a *Génie du christianisme* egyik fejezete. Chateaubriandnak az volt a célja, hogy vele a keresztény vallásnak a természeti jelenségekkel s az emberi szív szenvedélyeivel való összhangját bizonyítsa. Naiv, szomorú, érzelmős történet ez, amely az amerikai őserdőkben játszik; hőse egy fiatal indián, Chactas, akit egy, keresztény hitre tért indián leány, Atala megment a fogságból. Együtt bolyonganak az őserdőkben, hol egy remetére akadnak; szeretik egymást, de nem lesznek egymáséi, mert Atala, aki anyja halál'os ágyán megfogadta, hogy sohasem megy férjhez, öngyilkos lesz. Gyermekes, valószínűtlen történet; hősei élettelen, fantasztikus alakok; igen szépek azonban leíró rész etei, mint az őserdőben dúló vihar-nak vagy Atala temetésének leírása, melyek festőiségükkel, színeik elevenségével a mai olvasóra sem tévesztik el hatásukat.

Másik kis regénye, *René*, szintén a *Génie du christianisme* egyik fejezetének készült. (Külön megjelent először 1805-ben.) Hőse egy Werther-féle alak, egy ábrándos, búskomoly, akarni nem tudó, túlérzékeny, lelki-leg beteg ifjú, aki mindenből kiábrándulva, mindenben

csalódva, Franciaországból az amerikai őserdőkbe menekül, hogy ott az őstermesztet ölen s a vadak közt boldogtalanságára vigaszt keressen. Renében a szerző többé-kevésbé önmagát s a maga világfájdalmas lelki állapotát rajzolja.

Les Martyrs című műve (1809) prózában írt hősköltemény, amelynek hőse Cymodocée, egy görög leány s Eudore, egy kereszténnyé lett görög ifjú, akik a keresztény üldözések alatt Rómában vértanuhalált szenvednek. E művében a szerzőnek a kereszténység s a pogányság szembeállítása volt a célja; vannak szép fejezetei, amelyekben nagy művészettel idézi fel a multat, azonban az egész elrontja a keresztény csodás elem mesterkelt alkalmazása, melyben Chateaubriand Dantét és Miltont akarta utánozni.

Leíró munkái közül *Itinéraire de Paris à Jérusalem* című munkája (1811) válik ki, amelyben az 1806. és 1807. év folyamán Keleten tett utazását írja le. Nem rendszeres utirajz ez, hanem élményeit frissen megrögzítő utinapló. Legérdekesebb részletei azok, amelyekben görögországi benyomásait jegyzi fel.

Emlékiratai *Les Mémoires d'outre-tombe* cím alatt halála után (1848—1850) jelentek meg. Elbeszéli bennük gyermek- és ifjúkorát, utazásait, politikai pályáját, egész életét. Nagy kedvteléssel és szeretettel beszél magáról s hogy egyéniségét minél kiválóbbnak és jelentékenyebbnek tüntesse fel, gyakran meghamisítja a valóságot és igazságtalanul s helytelenül ítéli meg az eseményeket és az embereket. Tulzásai, árnyoldalai dacára ez az önéletrajz a *Génie du christianisme* mellett Chateaubriand fő művének tekinthető, amelyben Franciaország történetének egyik legérdekesebb korszaka elevenedik meg előttünk.

Chateaubriand hatását Théophile Gautier így határozza meg: «Chateaubriand restaurálta a gótikus székes-

egyházat, újra megnyitotta a nagy, elzárt természetet és feltalálta az újkori búskomolyságot». Gautier nem hiába volt romantikus költő, kedvelte a hatásos mondásokat, idézett szavaiban is sok a tulzás, de egészben véve helyesen jelöli meg Chateaubriand irodalmi jelentőségét. Chateaubriand valóban rehabilitálta nemcsak a gótikát, hanem a középkori kereszténységet s a vallási érzést is, amelyek ellen az előző század filozófusai olyan heves küzdelmet fejtettek ki. A természetérzés nem az ő műveiben vonul be ismét a francia irodalomba, hiszen megelőzte e téren két nagy természetfestő és leíró-művész: Rousseau és Bernardin de Saint-Pierre, de kétségtelen, hogy ő nagy mértékben kitágította, elmélyítette és líraivá tette a természetszemléletet. A melancholiát sem ő találta ki, de bizonyos, hogy Renében a világtájdalmas hősnek egy olyan típusát alkotta meg, amelyben a forradalom alatt nevelkedett s az azzal velejáró sok szenvedésen és kiábránduláson keresztülvergődött nemzedék önmagára ismert. Ennek a lelkiállapotnak, a *mal du siècle*-nek, Chateaubriand adott valamennyi kortársa közül legjellegzetesebb kifejezést.

Az új korszellem képviselői sorában különleges helyet foglal el Joseph de Maistre, korának legmélyebb és legeredetibb katolikus gondolkodója, akiben megvoltak ama képességek is, amelyek Chateaubriandból hiányoztak: a rendszeres és alapos tudás, a logikus okoskodás és a hajthatatlan, sziklaszilárd jellem. *Joseph de Maistre* (kiejt. : mētr) (1753—1821) előkelő hivatalnoki családból származó szavojai államférfi és diplomata volt, akit a nagy forradalom hazájától és vagyonától egyaránt megfosztott s aki Szavojának Franciaországhoz való csatolása után is hűséges embere maradt Viktor Emánuel szardiniai királynak. Családjától elváltan, anyagi gondokkal küzdve tizennégy évet mint királyának teljhatalmú diplomáciai megbízottja Szentpétervárott töl-

tött, hol nagy tekintélynek örvendett I. Sándor cár udvarában s az orosz arisztokrácia körében. Itt írta politikai, vallási és erkölcsstani tárgyú munkáit, melyek közül fontosabbak a következők: *Considérations sur la France*, 1796; *Essai sur le principe générateur des constitutions politiques*, 1810; *Soirées de Saint-Petersbourg*, 1821.

De Maistre buzgó, meg nem alkuvó keresztény és királypárti gondolkodó, akinek egész irodalmi munkássága a XVIII. századi felvilágosodás cáfolatát szolgálta. Rousseauval ellentétben, aki az ember természetes jószágát hirdette, azt vitatja, hogy az ember természeténél fogva gyarló, tökéletlen, beteg lény, akit csak az Isten tud meggyógyítani és pedig azzal, hogy nehéz, gyakran véres megpróbáltatásoknak teszi ki. A történelem tehát az isteni gondviselés műve s a szenvedések, háborúk és forradalmak, melyeket az emberiség végigél, isteni eredetűek és az emberiség javát szolgálják. Még a francia forradalom is felsőbbrendű célt szolgált, a forradalmárok az isteni gondviselés eszközei voltak, velük sujtotta Isten a francia nemzetet, melyre a bűnhődés és szenvedés után a megtérés és újjászületés korszaka fog elkövetkezni. Meg van győződve, hogy Franciaországra, amely a multban évszázadokon át a kereszténység egyik legerősebb bástyája volt, a jövőben is nagy hivatás van, aminek azonban feltétele a forradalmi elvekkel való szakítás és a kereszténységhez s a királysághoz való visszatérés.

Rousseauval s a XVIII. századi racionalista államfilozófusokkal szemben azt bizonyítja, hogy a társadalom nem megegyezésen alapuló emberi alkotás, hanem isteni mű, épen ezért nem is lehet mesterségesen, emberi ésszel, alkotmányokkal, törvényekkel szabályozni és átalakítani. Ahogy az ember nem tud egy fát megfermenteni, épúgy képtelen magától jog, tekintély, hatalom igazgatszolgáltatás teremtésére is.

A romanticizmus előhírnökei között találkozunk egy

kiváló, nagytehetségű asszonnyal is, Mme de Staël-lal, aki a konzulátus és az első császárság alatt politikai, társadalmi és irodalmi téren egyaránt fontos szerepet játszik s akinek Európaszerte olyan nagy a hírnevé, hogy Goethetől a *Weltfrau* nevet kapta. Mme de Staël (kiejt. : sztál) (1766—1817) a német származású, protestáns vallású, genfi bankárból francia pénzügyminiszterré lett Neckernek volt a leánya. A forradalom kitörése előtt anyjának szalonjában a kis Germaine Neckernek alkalma nyílt korának szabadgondolkodó bölcsészeivel s azok íásaival megismerkedni. Igen értelmes, fogékony, korán fejlődő leány volt, aki már tizenöt éves korában Montesquieu *Esprit des lois*-ját olvasta, húsz éves korában drámákat írt, huszonhárom éves korában pedig kiadott egy munkát Rousseauról, akinek csodálatában nevelkedett. Első férje egy svéd báró, Staël-Holstein párisi svéd követ, akitől tizenöt évi házasság után elvált, a második egy nála húsz évvel fiatalabb svájci huszártiszt. Imádói között a legkitartóbb Benjamin Constant, az *Adolphe* című, többé-kevésbé kettőjük szerelmi viszonyát tárgyaló híres lélekelemző regény szerzője. A forradalom legviharosabb éveit atyjának a genfi tó partján, Coppetban lévő kastélyában töltötte. 1797-ben, a rémuralom bukása után visszatért Párisba és megnyitotta szalonját. Kezdetben igyekezett Napoleonnak kedvében járni és reá befolyást gyakorolni, ez azonban, aki a tett és erőszak embere lévén ki nem állhatta az okoskodó embereket s különösen nem az okoskodó nőket, nem kedvelte, sőt eleinte csak Párisból, később egész Franciaországból száműzte. Mme de Staël ezért az első császárság alatt, tehát több mint tíz éven át külföldön él és utazik s mint a napoleoni zsarnokság áldozatát fejedelmi udvarokban, arisztokrata és irodalmi körökben mindenütt szívesen fogadják és ünneplik. Az 1803-ik év telét Weimarban Lujza nagyhercegnő udvarában

töltötte, hol megismerkedett Goethevel, Schillerrel és egyéb híres német írókkal, akiket bölcseszédűségével és felületességével szinte kétségbeejtett. Berlinben megismerkedik Schlegel Ágosttal, aki azután éveken át gyermekeinek házitánítója volt. Napoleon bukása után visszatért Párisba, ahol 1817-ben bekövetkezett haláláig élénk társaséletet élt.

Mme de Staëlnak úgy jellemét, mint világnézetét az ingatagság, az állhatatlanság a szilárdság és logika hiánya jellemzi. Igen eszes, művelt, szellemes nő; szeret okoskodni, vitatkozni, az eszmék játékában gyönyörködni; józansága azonban csak látszólagos, mert lelke mélyében érzelmes, szenvedélyes, nyugtalan, ösztönei, szeszélyei által vezetett rajongó teremtés. Csupa ellentmondás és szofizma, csupa logikátlanság, csupa kártyavár minden írása. Az «erkölcs» szó mindig ajkán lebeg, pedig Goethe méltán hibáztatta benne az erkölcsi érzék elégtelenségét és kötelességtudat bizonytalanságát. Valóságossága is minden szilárd alapot nélkülöző kódos rajongás.

Regényei, *Delphine* (1802) és *Corinne* (1807), szentimentális és feminista regények. Mindkettőnek főalakja egy értelmi és érzelmi tekintetben kimagasló, felsőbbrendű asszony, akinek a modern társadalomban csak a megnemértés, a boldogtalanság lehet az osztályrésze. A két regény közül *Corinne* az értékeesebb. Hősnője egy Olaszországban élő nagyeszű, csodaszép, híres költőnő, aki beleszeret egy angol lordba, ezt azonban előítéletei megakadályozzák abban, hogy ezt a tökéletes nőt feleségül vegye, aki azután bánatába belehal. Corinne az angol lord kíséretében beutazza Itáliát, ami alkalmat nyújt a szerzőnek arra, hogy olvasóit Olaszország műemlékeivel, az olasz művészettel, népszellemmel, népszokásokkal megismertesse.

Legfontosabb munkája a *De l'Allemagne*, amely Fran-

ciaországban az első komoly kísérlet volt abban az irányban, hogy a német szellemtől elzárt Franciaországot a német irodalommal, műveltséggel, bölcsészettel megismertesse s ekként a sorvadozó francia irodalomba valami frissebb, egészségesebb, modernebb szellemet vigyen bele. Londonban jelent meg 1813-ban, miután Párisban a császári cenzúra tízezer példányát elkoboztatta és elégettette. A könyv Németországnak s a németiségnek lelkes apologiája. Mme de Staël Németországot mint az idealizmusnak, a tiszta és mély érzésnek s a magasztos gondolkozásnak hazáját mutatja be, ahogy azt utazásai s a Németország vezető embereivel való beszélgetése alatt alkalma volt megismernie. Irodalmi téren sürgeti a kozmopolitizmust, azaz az egyes irodalmakat elválasztó kínai falak ledöntését s a francia íróknak ajánlja a klasszikus mintaképek utánzása és az ósdi szabályokhoz való görcsös ragaszkodás helyett a nemzeti történelem s a katolicizmus iránt való érdeklődést. Így lesz szerinte a francia irodalom igazán népies és nemzeti irodalommá s megszűnik az a mesterkéltségek, a nemzeti élet talajában gyökerekkel nem bíró, idegen-szerű irodalom lenni, amelyenné az ókori irodalmak utánzása fejlesztette.

3. *A romanticizmus.*

A francia romanticizmus nagyon bonyolult, sok irányban elágazó, forradalomszerű szellemi mozgalom, amely három évtizeden át, a múlt század huszas éveitől az ötvenes évekig, tehát a Napoleon bukását követő restauráció s a júliusi monarchia alatt uralkodik Franciaországban.

A romanticizmus irodalmi tekintetben ugyanolyan felfordulást, gyökeres irányváltozást jelent, mint amilyen átalakulás volt a nagy forradalom politikai, társadalmi

és gazdasági tekintetben. A romanticizmus is szakít évszázados hagyományokkal és elvekkel, új műfajokkal, új tárgyakkal, új stílussal és verselésmóddal próbálkozik meg; tartalmilag és formailag új, modern és eredeti irodalmat akar megteremteni s vele egészen átalakítani, új világnézettel megtölteni a francia lelket. A romantikusok lemondanak úgy az ókori görög- és latin, mint a XVII—XVIII. századi francia remekírók utánzásáról s a szabályszerűség, az összhang, a valóságosság, az illendőség, a mérséklet és személytelenség helyett éppen ezen irodalmi alapelvek ellenkezőit: a szabálytalanságot, az egyéni ötletességet és szeszélyt, az ösztönszerűséget, az egyéniség kultuszát hirdetik. Az írói szabadság és függetlenség nevében igyekeznek lerombolni mindazon korlátokat, amelyek az egyéniség teljes kifejlődésének útját állják; ledöntik a régi bálványképeket, elvetik a régi, ósdi, szabályokat; újszerű, egyéniek, eredetiek akarnak lenni, senkit nem utánozni, senkihez nem hasonlítani. A francia klasszicizmusnak két jelszava volt; az egyik Pascaltól való: *Le moi est haïssable*,¹ a másik Boileautól: *Aimez la raison*.² A romantikusok éppen megfordítva az ént magasztalják, a maguk személyiségét tekintik a világ központjának s józan eszük s értelmük helyett érzelmiségük és képzeletük irányítására bizzák magukat.

A romanticizmus nemcsak forradalom, hanem egyszersmind visszahatás, a multhoz való visszatérés is. A romantikusok ellentétben a klasszikusokkal, akik tárgyaikat és alakjaikat előszeretettel vették az ókori latin és görög történelemből és mithológiából, visszatérnek a nemzeti történelemhez, a középkorhoz, a gótikához s a kereszténységhez.

Azok az írók, akik az irodalom megújulásának szük-

¹ Az én gyűlöletreméltó.

² Szeressétek az észet.

ségét először megérezték, Charles Nodiernak, a párisi arzenál könyvtárnokának szalonjában gyülekeztek. Nodier közepes tehetségű, de eleven eszű, szellemes, sokoldalú regény- és novellaíró volt, aki a Deschamps-fivérekkel, Soumetval, Vignyvel stb. megalapította a romantikus írók első körét.

E kör tagjai irodalmi kérdésekről sokat vitatkoztak, egymást bátorították s eszmecseréikből alakult ki a romanticizmus programja. Egy liberális ujság, a *Globe*, rendelkezésükre állott. Nodier szalonjában Hugo is megfordult, de nem játszott benne vezető szerepet. Midőn azonban látta, hogy az új irányé a jövő s a nagyközönség is kezd vele megbarátkozni, ő állott a mozgalom élére. 1827-ben *Cromwell* című drámája előszavában kifejtette az új irány alapelveit és megalapította a második romantikus kört. Az új költészet diadala nem volt könnyű, minthogy nemcsak a közönség konzervatív hajlamaival kellett szembeszállnia, hanem az ellentábor íróival s a klasszikus hagyományokhoz ragaszkodó kritikussal is.

A romantikus vitairodalom tömegéből a *Cromwell* előszaván kívül Stendhal *Racine et Shakespeare* (1823—1825) s Antony Deschamps *La guerre en temps de paix* (1824) című műve, valamint Emile Deschamps *Etudes françaises et étrangères* című munkájának előszava (1828) válik ki. Az antiromantikus kritikát pedig első sorban Désiré Nisard képviseli, aki a romantikusok ellen két művet is ír, az egyik: *Manifeste contre la littérature facile* (1833), a másik: *Poètes latins de la décadence* (1834), amely utóbbiban a Lucanust és Juvenalist érő gáncsok voltaképpen a romantikusokra vonatkoznak.

A nagy küzdelemből győztesekként a romantikusok kerültek ki, akiknek a harmincas évek táján sikerült a nagyközönséget teljesen meghódítani. Tíz éven át ők a francia irodalom teljhatalmú urai s e tíz év alatt

nagy dolgokat művelnek. Felforgatják és remekművekkel gazdagítják az irodalom összes területeit; átalakítják az elbeszélő költészetet, a lírát, a drámát, a regényt, a történetírást egyaránt. A közönség azonban csakhamar ráun erre a tulzó, ábrándokra épített, fantasztikus, beteges irányra s józanabb, szilárdabb, a valósághoz közelebb álló irodalom után vágyódik. 1843-ban a romantikusok erőfeszítései dacára Hugo *Burgraves* című drámája csúfosan megbukik, ami jelzi, hogy a romanticizmus végét járja. A maga kivételes tehetségével Hugo a romantikus irány haldoklását néhány esztendővel meg tudta hosszabbítani; ő maga eléggé elszigetelve ugyan, de azért még évtizedeken át felszínen tudott maradni, a reálizmus előretörését azonban nem tudta megakadályozni.

Újabb időben a francia romanticizmusnak ismét heves ellenfelei akadtak. Bizonyos nacionalista és konzervatív kritikusok a romanticizmust úgy tekintik, mint a francia lélek betegségét és eltévelyedését, mint a francia szellem legbecsesebb tulajdonságaival és hagyományai-val való szakítást. A romanticizmus nem érdemli meg ezt a túlszigorú ítéletet. Igaz, hogy a romanticizmusnak megvoltak a maga tulzásai és ferde kinövései, hogy az egyéniség felmagasztalásával, a fantázia és érzelmiség istenítésével egészségtelen elemeket vitt bele a francia irodalomba. Azzal, hogy az életnek és művészetnek irányítását minden korlátozás nélkül a képzeletre s az érzelmi életre bízta s a józan észnek, a logikának hadat üzent, a költőket meg a közönséget is egy hamis, hazug, irreális világba sodorta bele, aminek azután sok csalódás és kiábrándulás lett a következménye. Kétségtelen azonban, hogy hatalmas lendületet adott az irodalomnak, új forrásokat nyitott meg és új területeket fedezett fel a költészet számára.

4. Hugo.

A francia romanticizmus feje s a XIX. századi francia irodalomnak egyik legkiválóbb, félszázadon át vezető egyénisége *Victor Hugo* 1802-ben született Besançonban polgári eredetű családból. Atyja katonatiszt volt, aki később az első császárság alatt tábornoki és grófi rangot nyert s Olasz- és Spanyolországban fontos állásokat töltött be. Gyermekevei egy részét Victor Hugo szüleivel együtt külföldön töltötte s tíz éves korában jött vissza Franciaországba. Ekkor anyjával Párisban telepedett le és ott végezte iskoláit s mint gyermekifjú atyja kívánságához képest mérnöknek készült. A költészettel hamarosan megpróbálkozik és egyszerre olyan sikerei vannak, hogy búcsút mond a matematikának és teljesen az irodalomnak szenteli magát. 1822-ben, húsz éves korában adja ki első verskötetét, mellyel a királyi udvarban és royalista körökben nagy népszerűsége tesz szert. 1827-ben megjelenik első drámája, *Cromwell*. E dráma előszavában kifejti a romanticizmus programját és maga köré gyűjtve legkiválóbb írókortársait egy új költői iskola fejevé lesz. Rendkívül gazdag és sokoldalú írói munkásságot fejt ki, nagy hírnévre és tekintélyre tesz szert. 1843-ban két érzékeny csapás éri: *Burgraves* című drámája megbukik s kedvenc leánya, Léopoldine csónakázás közben a Szajnába fullad. E két esemény hatása alatt búcsút mond a költészetnek s politikai téren próbál érvényesülni és feledést találni. 1848-ban képviselővé lesz, lelkes köztársaságpárti és köztársasági elnökségről ábrándozik. Az 1851-iki államcsíny után, mellyel III. Napoleon Franciaországot ismét császársággá alakítja át, mint a császár egyik leghevesebb ellenfele menekülni kénytelen; előbb Brüsszelbe, majd onnan az Angliához tartozó normann szigetekre megy. Tizennyolc évet tölt száműzetésben,

mely alatt mérges támadásokat intéz III. Napoleon ellen és büszkén visszautasítja a császár által felkínált amnesztiát. Csak 1870-ben, a császárság bukása után tér vissza Franciaországba. A porosz-francia háború alatt, midőn a német seregek Páris felé közelednek, a németekhez egy naiv és dagályos kiáltványt intéz, amelyben a háborúért való felelőséget a császárságra hárítva Páris kímélésére hívja fel az ellenséget. A kiáltványnak természetesen nem volt eredménye, Páris ostroma megkezdődött s annak, valamint a háború után következő *commune*-nek izgalmaival végigszenvedte a költő. A békekötés után ismét próbálkozott a politikával, de nem voltak sikerei, úgy hogy jónak látta a közélettől teljesen visszavonulni. Öregkora nyugodt, zavartalan volt; élete végéig megőrizte testi és lelki frissességét, élvezte a családi élet örömeit, valamint a hódolatot, mellyel nemzete, sőt az egész művelt világ körülvette. 1885-ben halt meg nyolcvanhárom éves korában; holttestét hatalmas tömeg kísérte a Panthéonba.

Mint ember Hugo nem rokonszenves. Egyéniségét a finomság, választékosság, könnyedség, szellemesség helyett bizonyos közönségesség, nyárspolgáriasság, durvaság, fegyelmetlenség jellemzi. Igen önző, hiú, öntelt, kicsinyes, bosszúálló és érzékies. Kíméletlenül, eszközben nem válogatva, vetélytársait letiporva tör célja felé. Erkölcsi fogalmai zavarosak, házaselete valóságos botránykrónika. Mélyebb és tartósabb érzésekre, amelyek az embertől némi lemondást, gyengédséget, önfeláldozást kívánnak, nem képes; csupa külszín, színészkedés, retorika az egész ember; még ha akar, még akkor sem tud egyszerű, igaz, őszinte lenni. Önimádatában annyira megy, hogy nagy gondolkodónak tartja magát, pedig világosan gondolkozni, logikusan okoskodni képtelen. Lelki életét az érzés és értelem rovására a képzelet uralja.

Hugo nagyon termékeny és sokoldalú költő volt, csakúgy ontotta magából a költeményeket, drámákat, regényeket. Mint lírai költő volt a legnagyobb, de mint epikus és szatirikus költő, mint regény- és drámaíró is, ha nem is maradandó becsű, de a maguk korában nagyhatású műveket alkotott. A költői hivatásról igen fennkölt elvei voltak. Szerinte az igazi nagy költő nem elégedhetik meg a maga egyéni örömeinek és bánatainak, a maga aprólékos szívügyeinek megéneklésével, hanem az a feladata, hogy az emberiség lelkéhez minél közelebb férkőzzék, hogy a maga korának visszhangja, a kortársai lelkét mozgóató eszméknek és érzéseknek tolmácsa legyen. A költészet tehát nem egyéni kedvtelés, mellyel a költő könnyít lelkén, hanem a nagy emberi és nemzeti érdekek szolgálatában álló komoly hivatás. S minthogy a költő mélyebbre és távolabbra lát a tömegnél, kötelessége, mint valami világítótoronynak, az emberiséget irányítani, bajaiban vigasztalni, benne hitet és reményt kelteni, neki az igazság és tökéletesebb útját megmutatni.

Ennek a programnak megfelelően Hugo költészete nem valami bensőséges, a világtól elzárkózó, tisztán egyéni benyomásokból, szubjektív hangulatokból táplálkozó, arisztokratikus költészet. Hugo élete minden egyes szakában a köz embere, aki élénken átéli korának eseményeit; nem olyan előkelő, a tömegtől távolálló nagyúr, mint Chateaubriand és a romantikus költők nagy része. Hugo, nem hiába volt egy egyszerű asztalosmester unokája, a nép fia, aki együtt örül, szenved, lelkesedik és átkozódik a néppel. Költészetében visszatükröződik a XIX. századnak, ennek a szeszélyes, bálványait olyan könnyen cserélgető századnak jóformán egész korszellemé. Eleinte katolikus és királypárti, majd lelkes bonapartista és a Napoleon-kultusz leglelkesebb híve, majd köztársaságpárti és szociálista.

Irányváltoztatásai többé-kevésbbé őszinték és önzetlenek, főleg a tömeglélek hatásával magyarázhatók; a számítás és népszerűséghajhászás nem játszik olyan nagy szerepet bennük, mint ahogy ellenségei gondolták.

Lírai költészetének három főforrása volt: a családi élet, a természet és a közélet. Nagy szeretettel énekelt anyjáról, atyjáról, a «szelid mosolygású hősről» és főleg fiatalon elhalt leányjáról. Ama költemények között, melyeket leánya halálának hatása alatt írt, van néhány, amelyekben kivételesen őszinte tud lenni, melyekben nincs semmi színpadias keresettség; az apai fájdalom és kétségbeesés igazán megható módon szólal meg bennük. Hugo nagyon szerette a gyermekeket, egy egész kötetet írt a nagyapáság művészetéről. Szerelmi költeményeiből az érzés mélysége, eszményisége és őszintesége hiányzik. A természet rajongó híve, egészen beleolvad a természetbe, egynek érzi vele magát s csodálatosan visszaadja annak változatos, eleven, nyüzsgő életét. A tenger, az erdő, a mező egyaránt érdekelte. Nemcsak a természetet szeretné keblére ölelni, hanem az egész emberiséget; egyetemes testvériségről ábrándozik, de ezzel hazaszeretetét össze tudja egyeztetni; büszke francia voltára és bízik hazája jövőjében s nagyravivatottságában. Foglalkoztatják az emberi lélek s a társadalom nagy kérdései is és mivel filozófusnak tartja magát, igyekszik azokra megfelelni. Látja a nagy nyomort, a kirívó társadalmi egyenlőtlenséget, a nagyfokú erkölcsi züllöttséget s pártfogásába veszi a nyomorultakat, a szenvedőket, elnyomottakat, a társadalom páriáit. Bízik azonban a haladásban, bízik abban, hogy elkövetkezik majd egykor az a kor, amelyben nem lesz többé nyomor, nem lesz háború s nem lesznek sem hóhérok, sem zsarnokok. Hisz tehát az emberiség állandó tökéletesedésében, az általános testvériségben s azokban a ne-

mes illúziókban, melyek kortársait, a mult század közepén élő nemzedéket lelkesítették. Legkiválóbb verskötetei a következők: *Les feuilles d'automne* (1831), *Les voix intérieures* (1837) és *Les contemplations* (1856).

Mint epikus költő megírta *La légende des siècles* című három kötetes művét (1859—1883), melyben célja volt bemutatni a történelem főbb korszakait az ember teremtésétől kezdve a francia forradalomig és bebizonyítani, hogy az emberiség történetében folytonos haladás észlelhető. A *Légende des siècles*, mint ahogy maga Hugo mondja, «kis hőskölteményekből» áll, amelyeknek tárgyát ötletszerűen válogatja össze s amelyek közt nincsen semmi kapcsolat. E költemények közül azok, amelyekben Hugo tisztán a mult felidézésére törekszik, kitűnnek a fantázia hatalmas erejével; bennük Hugo néhány vonással nagyszerűen tud jellemezni egy-egy kort, ilyen például *La Conscience*, a lelkiismeretfurdalástól gyötört s Jehova elől menekülő Káinnak nagyszerű víziója, *Booz endormi*, Boáz és Rút bájos idillje, *Le Mariage de Roland* és *Aymerillot*, két, a francia lovagkor és legenda-világ köréből merített történet; nagy részük azonban, amelyekben a költő bölcselkedni és politizálni is igyekszik, szinte emészthetetlen zagyvalék.

Teljesen hatástalanok a mai olvasóközönségre *Les Châtiments* című kötetében (1853) foglalt satirikus költeményei is, melyeket az államcsíny után száműzetésben írt és melyekben III. Napoleon s a második császárság irányában érzett feneketlen haragja nyilvánul meg. Ezekben a költeményekben helyenként van erő és ékesszólás, de nagy részük egyhangú, üres, fárasztó szópuffogatás.

Az érzelmek mélységét és őszinteségét, a gondolkodás eredetiségét, az ízlés finomságát tehát Hugóban ritkán találjuk meg, azonban képzelőerejének hatalmasságát s írói és verselőképességének szinte csodálatos kiválóságát

senki sem vonhatja kétségbe. Nem az a próféta, nem az a lángész, aminek önmagát tartotta, de mindenesetre nagy művész, elsőrendű stíl- és versvirtuóz. Költő, festő és zenész egy személyben, aki valami bámulatos fogékonysággal tudta megérezni és páratlan pontossággal visszaadni a külvilág formáit, színeit és hangjait. Stílusát bámulatos színpompa s a képekben és metaforákban való gazdagság jellemzi. Egészen átalakította a francia költői stílust. Műveinek nagy része nagyon magán hordja a korszerűség jellegét, csak egynéhány válogatott költeménye dacol az idővel, ezek azonban mindaddig, míg a francia nyelvet beszélni fogják a földön, a francia versnek mintaképei lesznek.

5. A romantikus lírai költészet.

A klasszicizmussal ellentétben a romanticizmus, amely a személyiség korlátlan uralmát sürgette s nem az érzelmek és szenvedélyek elnyomására, hanem azok minél teljesebb kifejllesztésére törekedett, előszeretettel művelte a lírai költészetet és e téren érte el a legnagyobb és legmaradandóbb sikereket. Hugo köré a jeles lírai költők egész serege sorakozik, akik közül Lamartine, Musset, Vigny és Gautier érdemel különös figyelmet.

A romantikus lírának nem Hugo, hanem Lamartine a megalapítója. 1820-ban megjelent '*Méditations poétiques*' című verskötetével kezdődik a francia költészet új romantikus korszaka. *Alphonse de Lamartine* 1790-ben született Máconban. Atyja egyenes lelkű, régimódi, falusi nemes ember, anyja mélyen vallásos és finom kedélyű nő volt. Mint gyermek a szülői házban igen gyengéd, szinte nőies, elkényeztető nevelésben részesült. Négy évig a jezsuitáknak volt tanítványa, majd tizenhét éves korában ismét hazakerült s otthon olvasásban, ábrándozásban és verselésben négy évet töltött. 1811-ben szülei a búskomor

ifjút elküldik utazni Olaszországba, ahol két évig marad. Napoleon bukása után úgy érzi, hogy elérkezett az ideje annak, hogy a közpályán érvényesüljön, beáll a testőrgárdába, csakhamar azonban visszavonul s folytatja tétlen, ábrándozó életmódját. 1816-ban egy szavojai fürdőhelyen megismerkedik Mme Charles-al, egy öreg tudós tüdőbeteg nejével, akit azután verseiben Elvire néven örökít meg. Mint követségi titkár Nápolyban és Flórencben több évet tölt, majd hosszabb időre terjedő keleti utazást tesz. Hazatérve politikai téren játszik szerepet s jelentékeny része van az 1848-iki februári forradalom előkészítésében. Mint az ideiglenes kormány feje és külügyminiszter a forradalomra igyekszik mérséklően hatni s egy ízben (1848 február 25) a párisi városháza erkélyéről a tömeghez nagyhatású szónoklatot intéz. Bonaparte Lajos köztársasági elnökké való választása után visszavonult a politikától s élete hátralévő részét frással keresve kenyerét, súlyos anyagi gondok közt töltötte 1869-ben bekövetkezett haláláig.

Lamartine egyéniségét a polgári származású, erősen gyakorlatias gondolkozású Hugóval szemben az arisztokratikus választékosság és nemes ideálizmus jellemzi. Habár ő is kilépett a közélet porondjára, érzelmes és ábrándos, intenzív belső életre támaszkodó, fennkölt ideálizmusából semmiféle tapasztalatok és csalódások nem tudták kiábrándítani. Mint költőnek nincsenek azok a nagyratörő ambíciói, mint Hugónak, akinek mindig a nagyközönség lebegett szeme előtt s aki tollával az emberiség sorsát akarta irányítani. Lamartine nem törekedett népszerűsége, nála a költészet benső szükséglet, érzelmektől túláradó lelkének közvetlen és természetes megnyilvánulása volt. Négy verskötetet (*Méditations poétiques*, 1820; *Nouvelles méditations*, 1823) adott ki, amelyek elégiákat, elmélkedő és leíró költeményeket tartalmaznak. Tervezett egy nagyszabású hősköl-

teményt, olyanfélét, mint a *Légende des siècles*, amelyből azonban csak két töredék készült el: *Jocelyn* (1836), egy papnak szerelmi regénye, amelynek keretétől az alpesi természet szolgál és *La chute d'un ange* (1838), mely egy bukott angyalnak szenvedéseit s Istenhez való visszatérését beszéli el. Írt önéletrajzi műveket, útleírásokat (*Voyage en Orient*, 1835) és történeti munkákat (*Histoire des Girondins*, 1847).

Lamartine a melancholia költője; költészete csupa lágyág, sóvárság, búsongás, sóhaj. Versei egy finom, emelkedett, tiszta léleknek bizonytalan, ködbe vesző, szinte légies hangulatait és benyomásait adják vissza. Erősen kidomborodó körvonalakat, élénkebb színeket hiába keressünk bennük, nem rendítenek meg bennünket, hanen szeliden és észrevétlenül hálózzák be lelkünket, úgy hatnak, mint valami elmosódott, megfakult régi pasztel, vagy egy enyhén megvilágított, ködbe vesző őszi táj. Halálvágy, a mult emlékein való merengés, Isten s a földöntúli élet után való sóvárgás, természetrajongás: íme ezek Lamartine költészetének *leitmotiv*-jai, amelyek költészetében némi egyhangúságot okozva minduntalan visszatérnek.

Sokkal erősebb, határozottabb és férfiasabb egyéniség a romanticizmus egy másik költője, Vigny. *Alfred de Vigny* gróf (1797—1863) egy elszegényedett arisztokrata-családnak volt sarja, aki családi hagyományainak megfelelően ifjúkorában katona lett s tizennégy évet a hadseregben töltött. Ambícióit azonban sem a katonáskodás, sem a politika, amellyel rövid időre szintén megpróbálkozott, nem tudta kielégíteni, úgy hogy férfikora jó részét teljesen visszavonulva és nagybeteg feleségét ápolva töltötte. Csalódásaira az elmélkedésben s az írásban keresett vigasztalást. Írt filozófiai költeményeket (*Poèmes*, 1822; *Poèmes antiques et modernes*, 1826), regényeket és elbeszéléseket (*Cinq-Mars*, 1826), színműveket

(*Chatterton*, 1835). Igen érdekes naplója (*Journal d'un poète*) csak halála után, 1867-ben jelent meg.

Vigny büszke, érzékeny, magába vonult, magának élő s magának író, megalkuvást nem ismerő, erősen peszimista egyéniség, akiből a romanticizmus túláradó szubjektivizmusa és érzelmessége hiányzott s aki a maga énjét szinte beteges óvatossággal igyekezett a külvilágtól távoltartani. Költészete nem virtuózkodás, mint Hugóé, sem az a lélekből könnyen folyó érzelm- és hangulatköltészet, mint Lamartine-é, hanem nehezen megszülető, nagy elmélyedést igénylő gondolatköltészet, amely a költőnek fennkölt, ideális, fájdalmas, kiábrándult világnézetét tükrözteti vissza. Pesszimizmusa mély és őszinte; sem a vallásban, sem a tudásban, sem a szerelemben, sem a természetben nem talál vigasztalást, úgy hogy nincs más hátra számára, mint a lemondás, a sorsba való sztoikus beletörődés, amelyben a becsületérzés, a közelességtudás, a felebaráti szeretet, az emberiség jobb jövőjének reménye tartja vissza a teljes kétségbeeséstől, a tétlenségtől és a haláltól. Ennek a fölényes, keserű világfelfogásnak kifejezésére Vigny a történelemben és a természetben keres szimbolumokat; így lesz Mózes az ő megvilágításában az elszigetelt és boldogtalan lángésznek, Sámson a nő által kihasznált, megcsalt és tönkretett férfinak, a vadász által halálra üldözött farkas a sors csapásait némán és büszkén tűrő embernek szimbolumává.

Alfred de Musset (1810—1857) írói hajlamokkal megáldott, előkelő párisi családból származott és már egészen fiatalon Nodier szalonjának elkényeztetett gyermeke volt. Húsz éves korában adta ki első verskötetét (*Contes d'Espagne et d'Italie*), amelyet azután egyéb költemények, színdarabok, elbeszélések követtek. A politika, a közügy sohasem tudta lekötni, csak a költészet és az élet érdekelte. Életének nagy eseménye George Sanddal

való szerelmi viszonya volt, egy, az érzékiség s a képzelet ingoványos talajára épített, igazi romantikus szenvedély, amely nagy költőt csinált ugyan belőle, amennyiben megtermékenyítette és elmélyítette költészetét, amely azonban teljesen megrontotta életét. A halálát megelőző másfél évtizedben az abszint kerítette hatalmába s az egykori elegáns, szellemes világfi, akit a fiatalság s a női közönség a harmincas években valóságos rajongással vett körül, negyvenhét éves korában mindenkitől elfeledve halt meg.

Musset egyéniségében nagyon ellentétes vonások olvadnak össze. Lelkének egyik felével ábrándozásra, ellágyulásra hajló, búskomor, gyengéd ember, másik felével pedig cinikus, mindenből kiábrándult, mindenből gúnyt űző, léha világfi, aki lebecsül minden eszményt és az érzéki gyönyörök hajhászásában látja az élet célját.

Költészete életének és egyéniségének hű tükröje. Az elmélettel s a formával nem sokat bajlódik, a romantikusok küzdelmei is csak ifjúkorában érdeklik. Szerinte a fődolog az, hogy a költő őszinte legyen, hogy valóban átélt érzelmekről és szenvedélyekről énekeljen, hogy leplezetlenül, minden szépítés és mesterkeltség nélkül feltárja szívét, akkor meg tudja hatni olvasóit, akkor megtalálja lelkükhöz az utat.

Musset első sorban a szerelemnek és pedig a szenvedélyes, boldogtalan, csalódott szerelemnek a költője, *«le poète des sanglots»*.¹ *Les Nuits* c. költeményei és pedig főleg a *Nuit de mai* s a *Nuit d'octobre* formájuk mesterkeltisége dacára talán a francia irodalom legszebb szerelmi elégiái, amelyekben Musset nemcsak mélységes, szívetépő fájdalomról győz meg bennünket, hanem finom lélekelemző- és gondolkozóképeségéről is. Ezekben a költeményeiben szerelmi csalódásai alapján az emberi

¹ A zokogás költője.

fájdalomnak és szenvedésnek egy egészen sajátos elméletét építi fel, amelyben erősen közeledik a kereszténység tanításához.

Kitűnik Musset a kisebb, könnyed, nagyobb elmélyedést nem igénylő műfajokban, melyekben fantáziája szabadon csaponghat. E költeményeiben nagyon bájos, finom, ötletes, szellemes tud lenni; igazi francia szalonköltő a szó jó értelmében, La Fontaine és Marivaux érdemes tanítványa.

Théophile Gautier (1811—1872) délfancia származású, heves temperamentumú, mindennel megpróbálkozó, rendkívül termékeny író. Kezdetben festőnek készült, majd szívvel-lélekkel belevetette magát az irodalmi mozgalmakba és mint Hugo fanatikus híve a *Hernani* első előadásán nagy szerepet játszott. Később meghiggadt és kikelt a romantika tulzásai ellen, de azért egész életében rajongó és különc maradt, aki sajátos ruházkodásával és életmódjával évtizedeken át foglalkoztatta kortársait. A francia költészetben első tudatos hirdetője a *l'art pour l'art*-elméletnek, mely szerint a költőnek nem az a feladata, hogy a maga egyéni eszméit és érzéseit vigye bele költészetébe hanem az, hogy a külső világot, a természetet figyelje, annak formáit, színeit fejezze ki minél plasztikusabb és festőibb módon. Legkiválóbb műve *Emaux et Camées* c. verskötete (1852), melyben a stílus és vers nagy művészenek mutatkozik. Költeményei igen finoman és ügyesen kifaragott apróságok, melyekből az érzés és az eszme hiányzik ugyan, melyek meg nem hatnak bennünket, de a maguk technikai tökéletességükkel csodálatba ejtenek.

A romantikus korszak költői közül a maga korában a legnagyobb népszerűsége és világraszóló hírnévre Béranger tett szert. *Pierre-Jean de Béranger* (1780—1857) egyszerű szülők gyermeke volt s egész életében megmaradt igénytelen, az élet apró örömeivel megelégedő, a hatal-

mon levők helyett a tömeg tetszését kereső kispolgárnak, akinek jelszava volt: *Le peuple c'est ma Muse*.¹ Műveltsége hiányos, szellemilátóköre szűk, erkölcsi érzéke fogyatékos, mélyebb érzésekre képtelen. Népszerűségének titka abban rejlik, hogy dalaiban jellegzetes kifejezést tudott adni azon érzéseknek és gondolatoknak, amelyek a restauráció alatt a francia polgárságot és köznépet eltöltötték. Költészetét az alkalmosság jellemzi s ez a magyarázata annak, hogy ma egy-kettő kivételével dalait olyan elavultaknak és fakóknak érezzük s olyan nehezen tudjuk megérteni azt a lelkesedést, mellyel annak idején nálunk, Magyarországon is, Petőfi s kortársai magasztalták.

6. A romantikus regény.

A romanticizmus nemcsak a lírai költészetnek, hanem a regénynek is nagy lendületet adott. A XIX. század első felében a regény fontos, szinte uralkodó műfajjá növi ki magát és vezérszerepét az egész század folyamán sikerül megőriznie. Nagy sikerét főleg annak köszönheti, hogy rendkívül hajlékony, mindenféle átalakulásra képes, a legkülönbözőbb egyéniségekhez alkalmazkodó, sem tartalmi, sem alaki tekintetben meg nem kötött műfaj, amelynek keretében lírai ömlengéseket, egyéni élményeket, politikai, vallási, erkölcsstani, társadalomtudományi elmélkedéseket, természetleírásokat egyaránt el lehet helyezni.

Nagy népszerűségnek örvend a történeti regény, amelynek felvirágzása a történeti érzéknek, a mult iránt való érdeklődésnek felébredésén kívül külső irodalmi befolyásra és pedig Walter Scott hatására vezethető vissza. Az első érdemes alkotás e téren *Vigny Cinq-Mars* c.

¹ A nép az én múzsám.

regénye 1826), amelynek cselekvénye XIII. Lajos korákorában játszódik. Főhőse Cinq-Mars márk, aki az elégedetlen főnemesek egy részével Richelieu ellen összeszövetkezést sző, amelynek felfedezése után vérpadon végzi életét. A regény bővelkedik festői, korhű részletekben, azonban Richelieu és XIII. Lajos alakját nem tudja a szerző a történeti valóságnak megfelelő pártatlansággal megrajzolni.

A romantikus történeti regény mintaképe *Hugo Notre-Dame de Paris* c. műve, amely a tizenötödik századi Páris tarka, mozgalmas életét tárja elénk. Cselekvénye nagyon naiv és szegényes, rémdrámába illő. Egy cigányleányról, Esmeraldáról van benne szó, aki a szép és ifjú Phoebus kapitányba szerelmes s akinek szerelme után a Notre-Dame egy gonosz lelkű papja, Claude Frollo és a nyomorék testő, de erényekben tündöklő harangozó, Quasimodo vágyódik. Mindezek s a regény többi hősei lélektani szempontból gyengén megszerkesztett, mesterkelt, konvencionális, élettelen alakok. A regény érdekessége nem is a cselekvényben, hanem a leírásokban rejlik, amelyekben, ha a történeti hűség tekintetében helyenkint kifogásolhatók is, bőven nyílik alkalom a költő hatalmas képzelőerejének megnyilvánulására. A középkori Párist, közepén ősrégi székesegyházával, szűk, piszkos, tekervényes utcáival, nyüzsgő, tarka-barka tömegeivel nagyszerűen meg tudta regényében eleveníteni.

Történeti regény a *L'homme qui rit* is (1869), amely a XVI. században Angliában játszódik, valamint a *Quatre-vingt-treize* (1873), melynek tárgyát Hugo a nagy francia forradalom köréből merítette. Ugy e történeti regényeiben, mint *Les misérables* c., nagy koncepciójú társadalmi és humanitárius regényében (1862), amelyben a hatalmasokkal szemben a társadalom elnyomottjait veszi védelmébe, gyenge psychologus, aki túltengő fantáziájával eltorzítja az eseményeket és embereket.

Tömegesen gyártotta a történeti regényeket az idősb *Alexandre Dumas* (1803—1870), akinek művei (*Les trois mousquetaires*, 1845; *Monte Christo* 1848) a múlt század negyvenes éveitől kezdve évtizedeken át hihetetlen népszerűségnek örvendtek. Dumas regényeiből a korhűség szinte teljesen hiányzik, az alakok jellemzési módja is egészen kezdetleges, azonban Dumas nagy mestere volt az érdekfeszítő meseszövésnek és a könnyed, mulattató, szellemes elbeszélésnek, úgy hogy regényeinek még ma is akadnak olvasói.

A személyes élményekre támaszkodó szentimentális regénynek, melynek a francia irodalomban Rousseau volt a megalapítója, George Sand a legkiválóbb művelője. *George Sand* (kiejt.: szād) (1807—1876), leánynevén Aurore Dupin, korán, tizenhat éves korában Dudevant báróhoz ment nőül, azonban kilenc év múlva emancipálta magát a házaselet kötelékei alól, Párisba ment és több évtizeden át élénk részt vett az irodalmi életben. Első barátja Jules Sandeau volt, akivel közösen írta első regényét (*Rose et Blanche*, 1831); bizalmas viszonyban volt Sainte-Beuve-vel, Musset-vel, Chopin-vel, Liszt-vel. Teljesen szabadon, férfimódra élt, mentesítve magát mindenféle társadalmi konvenciótól és előítélettől. 1848 körül a szociálista Leroux befolyása alá került s a forradalom idején a politikával is megpróbálkozott. Élete utolsó éveit Berryben, atyjától örökölt falusi kastélyában töltötte, hol komoly, tiszteletreméltó matróznaként fejezte be életét.

George Sand eszes, élénk képzelettel, sokoldalú fogékonysággal, kiváló műérzéssel megáldott nő volt, akiből azonban az önálló ítélőképesség s a szilárd erkölcsi érzék hiányzott. Hiába hordott férfiruhát, hogy azzal is tüntessen szellemi függetlensége mellett, eredeti eszméket termelni képtelen volt, mindig valami férfinak befolyása alatt állott. Igen könnyen írt, csakúgy ontotta

a könyveket, azonban a kitartó, elmélyedő munkához nem volt türelme. Művei nem egyebek, mint könnyed, sziporkázó, egy nemzedéknek szóló rögtönzések.

Első művei igazi lírai regények, tele rajongással, ábrándozással, ömlengéssel. Mint igazi Rousseau-tanítvány magasztalja bennük a szabadszerelmet, dicsőíti a nagy, tiszta, szent szenvedélyeket; hősei és hősnői búskomor, érzelgős, a társadalmi törvényekkel harcban álló lények, akiknek az erényről, a természetről, az erkölcsről egészen sajátos fogalmaik vannak. Majd a liberális és szociálista gondolkodók s ábrándozók befolyása alá kerül és irány-regényeket ír. Ezeknek a regényeknek magvát is valami érzelmes és fantasztikus szerelmi história alkotja, amellyel azonban a szerző bőségesen filozófál is naív, szónokias és misztikus modorban. Rámutat az igazságtalanságon s elnyomatáson felépülő társadalom hibáira és meg-rajzolja a mai társadalom romjain keletkező s az egyenlőségen, testvériségen és szabadságon alapuló új szociálista és köztársasági társadalom eszményi képét.

A világboldogító szociálista regények írása közben egy más műfajjal is megpróbálkozik. Idillikus regényeket ír, egyszerű falusi történeteket bájos, friss természeti leírásokkal és finoman eszményített, de mégis valódi parasztokkal. Élete utolsó két évtizedében, mikor lecsillapodnak lelkének viharai és világboldogító ábrándok nem izgatják többé, egyszerű, keresetlen szerelmi történetek írására adja magát, amelyek még ma, fél-század multán is megőriztek valamit üdeségükből és bájosságukból.

A romantikus kor regényírói közt egészen különleges helyet foglal el Stendhal. *Stendhal* (kiejt.: sztédál) (1783—1842), akinek Henri Beyle a családi neve, ifjúkorában vett részt a Napoleon-féle hadjáratokban, majd diplomáciai pályára lépett és férfikora nagy részét Olaszországban élte le, melyet igazi hazájának tekintett.

Hiú, önző, rideg lelkű különc volt; csupa gúny, csupa cinizmus, csupa érzékiség az egész ember, ami jórészen sivár gyermek- és ifjúkorában leli magyarázatát. Mint gondolkodó a XVIII. századi bölcsesek tanítványa, akiknek munkáit fiatal korában előszeretettel olvasta. Megveti a romantikát, pedig az ő egyéniségének is megvannak a maga romantikus elemei. Féktelen individuálista, aki tagadja az altruizmus és önfegyelmezés jogosságát; az élet céljának az egyéniség minél teljesebb, semmiféle aggályt nem tekintő, kíméletlen kifejesztését tekinti. Mindenféle rajongásnak és ábrándozásnak ellensége, aki rendkívül erős réalista érzékkel, alapos megfigyelőképességgel volt megáldva. Csodálatos éleslátással vizsgálta a saját lelkét s másokét és belelátott az emberi cselekvések legtitkosabb rúgóiba.

Sokat írt: útirajzokat, kritikákat, regényeket, novellákat, önéletrajzot, naplót, leveleket, Munkái jelentékeny része halála után és pedig újabb időben jelent meg. Megjelent művei szélesebb körű hatást nem keltettek; ő maga megjósolta, hogy 1880 körül fogják majd munkáit olvasni, ami be is teljesedett. Ma nagy a Stendhal-rajongók száma, akik hajlandók jelentőségét túlzásba vinni.

Művei közül két regénye a legfigyelemreméltóbb: *Le rouge et le noir* (1831) és *La chartreuse de Parme* (1839). Mindkettő analtikus regény, amelyben rendkívül aprólékos, szinte fárasztó részletességgel elemzi hősei lelki világát. Az elsőnek hőse Julien Sorel, egy nagy tehetséggel, de még nagyobb ambícióval bíró vidéki parasztfiú, egy kétszínű, romlott, ellenszenves parvenu, aki kíméletlenül kihasználva a helyzeteket és az embereket érvényesülni igyekszik. Eleinte a papi pályán akar boldogulni, majd mint nevelő és titkár főúri családokba férkőzik be; előkelő házasságról, fényes katonai pályáról álmodozik, azonban rajtaveszt és mint gyilkos verpadon végzi életét. A regény kétségkívül kiváló lélektani

tanulmány, amely igen érdekes történeti és politikai megfigyeléseket tartalmaz, de nagyon sivár, ellenszenves és fárasztó olvasmány.

Stendhal másik regénye Olaszországban játszik s főhőse Fabrice del Dongo, egy nagyratörő, kalandos életű olasz nemes, aki belép Napoleon hadseregébe, résztvesz a waterlooi ütközetben, majd visszatérve hazájába a pármái udvarban törekszik érvényesülni és kiélvezni az életet, míg végül egy karthauzi kolostorba vonul vissza. Mindkét regény főhősében Stendhal többé-kevésbé a saját eszményített egyéniségét rajzolja, mindkettő az énkultusz, az akarat, az erő dicsőítése érdekében íródott.

A romantikus kor legnagyobb regényírója Balzac. *Honoré de Balzac* (1799—1850) egyszerű vidéki családból származott s küzdelmes, megpróbáltatásokban gazdag ifjúkor jutott neki osztályrészü. Igen nagy ambíció és élvezetvágy lakott benne; mindennel megpróbálkozott, hogy híres és gazdag emberré legyen. Üzleti vállalkozásokba is bocsátkozott, ezek azonban balul ütöttek ki s annyira eladósodott, hogy egész életében súlyos anyagi gondokkal küzdött. Hogy hitelezői zaklatásaitól meneküljön, szinte emberfeletti munkát végzett; naponként tizenhat órát töltött íróasztala mellett, míg azután a túlhajtott munkától s a mértéktelen kávéfogyasztástól tönkremenne, aránylag fiatalon, ötvenegy éves korában meghalt, miután feleségül vett egy orosz grófnőt, akivel előzőleg éveken át igen érdekes levelezést folytatott.

Arcképei erőteljes, széles vállú, hosszú hajú, vastag ajkú embert ábrázolnak, akinek egész lényét valami közönségesség, a finomságnak, választékosságnak, jóízlésnek hiánya jellemzi. Valóban ilyen is volt. Előkelősködő hajlamai dacára beszéde, mozgása, modora elárulta alsórendű származását; dicsekvő, öntelt, szabadszájú, lármás, bizalmaskodó volt, de kedélyes, jólelkű, gyengéd, szolgálatkész is tudott lenni.

Azt a hatalmas életerőt és alkotóvágyat, amelyet mint üzletember, mint vállalkozó, nem tudott gyümölcsöztetni, regényírásra használta fel. Több mint száz regényt írt, a legtöbbet igen gyorsan, elsielve. Mint regényíró oly nagyszabású terv megvalósítására vállalkozott, aminővel előtte senki sem próbálkozott meg. Egy nagy, több mint kilencven kötetből álló regényciklusban, a *Comédie humaine*-ben megírta korának erkölcstörténetét, vagyis bemutatta a korabeli francia társadalmat valamennyi osztályával, valamennyi jellegzetes típusával. E regényekben felvonultatja előttünk az arisztokráciát, a pénzvilágot, a hivatalnokosztályt, a katonaságot, az íróvilágot, a falu népét stb. Különös előszeretettel festi az üzletemberek, ügynökök, uzorások, másrészt pedig a nagyvárosi élet gonosztevőinek és feslett nőinek világát, vagyis azon társadalmi rétegeket, melyekben a pénz után való hajsza a legintenzívebb s amelyekben az emberi természet a maga meztelenségében a legjellemzőbben megnyilatkozik. Az emberről igen pesszimista felfogása van. Nyers, erőszakos, ösztönei által vezetett, veszedelmes fenékvadnak tartja, amelyet vasmarokkal kell fékentartani. A társadalmi életben mindenütt az önzés, az élvezetvágy, a gonosz szenvedélyek megnyilvánulását látja. Ezért nem osztozik azokban a nemes, társadalomjavító és világboldogító illúziókban, melyekben kortársai olyan naivul hittek és ezért tartja kívánatosnak az abszolutizmushoz és a katolicizmushoz való visszatérést, mint amelyek egyedül képesek az ember vad ösztöneinek visszafojtására.

Balzac jellemalkotó, emberábrázoló képessége Shakespeare-ével és Molière-ével állítható egy sorba. Alakjaiban valami csodálatos élet van; azt a környezetet, amelyben élnek, mozognak, öltözködnek olyan bámulatos pontossággal rajzolja meg, hogy hősei, mint valóban látott, bizalmas ismerősök maradnak hátra emlékezetünkben. Annál csodálatosabb ez, mert hiszen, mint ahogy levelei-

ből kiderült, Balzacnak nem volt ideje az emberek és dolgok részletes és türelmes megfigyeléséhez, hiszen életét majdnem kizáróan dolgozószobájának négy fala közt töltötte és korántsem volt alkalma olyan sokat emberek közt forgolódni, mint Dumasnak, George Sandnak vagy Stendhálnak. Fel kell tennünk tehát, hogy valami csodálatos intuitív képességgel volt megáldva, amely megfigyelő munkáját lényegesen megkönnyítette.

Írói működésének jelentősége abban rejlik, hogy a francia regény fejlődését réalista irányba terelte. Írt tisztán romantikus regényeket, melyekben túlteng a fantázia, sőt a miszticizmus; igazán azonban a közönséges, mindennapi emberek és a kézzelfogható dolgok, vagyis az érzékelhető, megfigyelhető köznapi valóság ábrázolásához volt tehetsége. Kár, hogy pesszimizmusában egyoldalúan és igazságtalanul látta az életet és az emberi lelket s ami azokban szép, nemes, eszményi, az jóformán teljesen elkerülte figyelmét. Ezért regényei nyomasztó, vigasztalan benyomást hagynak hátra bennünk. Legjelesebb regényei: *Eugénie Grandet* (1833), *Le père Goriot* (1834), *La cousine Bette* (1846), *Le cousin Pons* (1847).

Mint novellaíró e korszak elbeszélői sorában Mérimée válik ki. *Prosper Mérimée* (1803—1870) nagyműveltségű, a külföldi irodalmakban jártas, finom ízlésű író volt, aki egy, *Chronique du règne de Charles IX.* című történeti regényt (1829) és számos elbeszélést írt, melyek a jellemzés erejével, a szerkesztés és stílus művésziességével tűnnek ki. Különösen érdeklik az egyszerű, primitív lelkek, amelyekben az emberi szenvedélyek a maguk teljes erejében bontakoznak ki. Elbeszélései közül legismertebb *Colomba* (1841), a Korzikában játszó komor vendetta-történet és *Carmen* (1848), a spanyol dohánygyári munkás leány szerelmi históriája, melynek népszerűsítéséhez Bizet operája nagyban hozzájárult.

7. A romantikus drámai költészet.

A XIX. század első negyedében, a konzulátus és az első császárság alatt Párisban a melodráma éli virágkorát. A *Théâtre-Français*-ban továbbra is játsszák a klasszikus tragédiákat, vígjátékokat és azok újabb utánzatait, a párisi közönség azonban nem oda, hanem az *Ambigu*-be, a *Gaité*-be s egyéb kisebb színházakba tódul, amelyekben melodramákat játszanak. A melódrama valódi népies drámai műfaj, amely a nézőközönség érdeklődését szövevényes, izgató cselekvénnyel, hatásvadászó, hátborzongató jelenetekkel akarja kiváltani. Jellemző sajátossága, hogy a tragikus jelenetek komikus és groteszk jelenetekkel váltakoznak benne s hogy a végén minden jóra fordul: a rokonszenves hősök megmenekülnek, megjutalmaztatnak, a gonosz árulók és cselszövők pedig elveszik büntetésüket.

A romantikus dráma, amint az a múlt század második negyedében kialakult, több tekintetben a melodramára emlékeztet. A romantikus drámának tárgya is legtöbbször valami bonyolult, víg elemekkel tarkított szomorú történet, amelyet a szerző nem a jelen korból, hanem a múltból merít s amelyben a múltnak minél elevenebb, színesebb és teljesebb visszaadására törekszik. Vannak azonban különbségek is, melyek a romantikus drámát a melodramától elválasztják. A romantikus dráma, épúgy mint a klasszikus tragédia, tragikus megoldással végződik és ha nem is mindig verses formában, de mindenesetre nemes, emelkedett, költői prózában van írva.

A romantikus dráma elméletét Hugo fejtette ki *Cromwell* c. darabjának előszavában (1827). Ez a híres előszó igen zavaros és dagályos írásmű. Ami okos gondolat és helyes megfigyelés akad benne, az már megtalálható Mme de Staëlnak s némely drámai kritikus-

nak műveiben, akik át voltak hatva a dráma megújulásának szükségességétől. Hugo volt azonban az, aki a maga erőszakos és ékesszóló modorában ezeket a reformeszméket széles körben elterjesztette s a köztudatba belevitte. Szerinte a dráma feladata az életnek a maga valóságában és teljességében való ábrázolása. Minthogy pedig a tragikum és komikum, a szép és rút, a fenséges és groteszk az életben, a valóságban vegyül egymással, e különböző és ellentétes elemeket egyesíteni kell a drámában is, nincsen tehát szükség külön tragédiára és komédiára. Épúgy a valóságra és igazságra támaszkodva támadja a klasszikus tragédia alapvető törvényét, a hármas egység szabályát is. A hely és idő egységét egészen száműzi a drámából és csak a cselekvény egységéhez ragaszkodik. A francia tragédia hagyományos versformáját, az alexandrint megtartja, de kikel némely kétszáz esztendő zsarnoki verstani szabályok ellen s verselés terén is több szabadságot követel a költő számára.

A *Cromwell* előszavában kifejtett elveket igyekezett Hugo drámáiban megvalósítani. Magát a drámát sohasem adták elő, az utána következőket azonban (*Hernani*, 1830; *Le roi s'amuse*, 1832; *Ruy Blas*, 1838; *Les burgraves*, 1843) sikerült a *Théâtre-Français*-ban előadatnia. *Hernani* első előadása nagy irodalmi esemény volt. Ezen az ifjak és öregek, Hugo párthívei, a romantikusok és a maradi nyárspolgárok közt valóságos csata fejlődött ki, melyben az előbbiek lármával és ökölharcral erőszakolták ki a darab sikerét. Hugo drámái történeti drámák túlhalmozott, izgalmas, mesterkélt cselekvénnyel, sokat beszélő, keveset cselekvő hősökkel, kikből a valódi drámai élet hiányzik. Hugo tipikusan lírai és szónokias tehetsége a dráma terén nem tudott érvényesülni, mert igen gyenge psychologus, akinek alakjai nem egyéni életet élő, soruk irányítását intéző, húsból-vérből álló emberek, hanem bizonyos ellentétes vonásokat magukban egyesítő, dróton

rángatott, élettelen bábuk, akiket az események sodor-
nak magukkal s akik nem tesznek egyebet, mint tolmá-
csolják a szerző érzéseit és gondolatait.

Hugo drámái elhibázott alkotások, amelyeket a maguk
korában is egy pár hatásos jelenet s a stílus szépsége
mentett meg a bukástól. Hugo nem értett a cselekvés
logikus megszerkesztéséhez és a következetes jellem-
fejlesztéshez, de volt érzéke a multat hatásos módon
megelevenítő mozgalmas jelenetek és képek felépítésé-
hez, amelyek a színpadon ma sem tévesztik el hatásukat.
Épúgy fognak mindenkor tetszeni e drámák némely lírai
részletei is, amelyekben Hugo mint lírai költő szólal meg.

Igen népszerű drámaíró volt az idősb *Dumas*, akinek
Henri III. et sa cour c. drámáját 1829-ben, tehát már
a *Hernani* előtt nagy sikerrel adták elő a *Théâtre-
Français*-ban. Ehhez a sikerhez egy jellemző anekdóta
füződik. Nyolc drámaíró *Dumas* darabjára hivatkozva
X. Károly királyhoz folyamodványt nyújtott be és kérte
a *Théâtre-Français*-ból a melodramának felsőbb parancsra
való kiszorítását. A király nem avatkozott bele az ügybe
s így válaszolt: «Mint minden franciának, úgy nekem is
csak egy helyem van: a földszinten». *Dumas* többi darab-
jai is arról tanuskodnak, hogy benne nagyobb volt a
színpadi érzék, mint *Hugó*-ban; a cselekmény fejlesztése
terén nagy ügyességet mutatott s az ő személyei nem-
csak beszélnek, hanem cselekszenek is. Mélyebbre hatoló
jellemrajzot és történeti hűséget azonban *Dumas* darab-
jaiban is hiába keresünk; színművei legtöbbször nem
egyebek hatásos, de sekély rémdrámáknál.

Megpróbálkozott a drámaírással *Vigny* is, akinek
1829-ben egy *Othello*-fordítását adták elő a *Théâtre-
Français*-ban. Ennek a fordításnak abban áll a jelentő-
sége, hogy egészen addig *Shakespeare* drámái, bár a
romantikusok nagyon rajongtak érte, Franciaországban
Ducis ötven év előtti ügyetlen és önkényes átdolgozásai-

ból voltak ismereteseek. Vigny eredeti drámái közül a legkiválóbb *Chatterton* (1835). Chatterton is igazi romantikus dráma, de egészen másfajta, mint Hugo és Dumas történeti drámái. Vigny benne egy nagy tehetségű angol költőnek, Chattertonnak történetét dramatizálta, aki nyomorba jutva, egészen fiatalon öngyilkosságot követett el. Vigny darabjának nincs bonyolult cselekménye, benne Chatterton egy félreismert, beteg, lánghesű költő, aki egy durva és fősvény polgárnál lakik s annak feleségébe, a bájos és szelíd Kittybe szerelmes. A darab ennek a gyengéd, félénk, visszafojtott, légies és mégis mindkét félre végzetes szerelemnek finom és mély elemzése. A *Chatterton* egyúttal iránydarab, szimbolikus dráma, amellyel Vigny kedvenc tételét akarta bizonyítani, t. i. hogy a költőre s általában az ideális lelkületű, lánghesű emberre a mai haszonleső, anyagiás társadalomban okvetlenül a gúny, a közöny, a lenézés, a nyomorúság vár.

A vígjáték terén Scribe érte el a legnagyobb sikert. *Eugène Scribe* (1791—1861) igen termékeny drámaíró volt, aki ötven éven át, 1810—1861-ig a párisi színházaknak, főleg a *Gymnase*-nak, rendes szállítója volt és munkatársakat is dolgoztatva mintegy háromszáz darabot írt: drámákat, vígjátékokat, bohózatokat, operaszövegeket stb. Ügyes mesterember volt, akinek magasabb rendű célok nem lebegtek szeme előtt. Nagyszerűen ismerte a színpadi hatás titkait, leleményesen tudta a cselekvényt fejleszteni és megoldani, ügyesen alkalmazkodott a közönség izléséhez és a divathoz. Darabjaiban az a józan, anyagiás, felületes, nyárspolgárius világnézet tükröződik vissza, amely az akkori színházlátogató közönséget jellemezte.

8. A realizmus.

1843 március 7-ike nevezetes időpont a francia irodalom történetében. Ezen a napon volt Hugo *Burgraves* c. drámájának bemutató előadása. A *Théâtre-Français* nézőtere tele volt a költő barátaival s a darab fogadtatása mégis nagyon hűvös volt. A következő estéken pedig egyre gyérült a közönség s egyre hangosabbak lettek a füttyök, úgy hogy tizenegy előadás után a darabot le kellett venni a műsorról. A napilapok és élclapok is támadták és gúnyolták Hugót, aki a kudarcon okulva egyszersmindenkorra búcsút mondott a színpadnak.

A *Burgraves* bukásának az az oka, hogy 1840 táján a francia szellemi életben nagy átalakulás megy végbe. A romanticizmus ellen, mely az előző másfél évtizedben valóságos forradalmat idézett elő nemcsak az irodalomban, hanem a festészetben, szobrászatban, sőt az erkölcsi élet s a divat terén is, élénk, egyre jobban erősödő visszahatás támad. Ugy az írói világ, mint a közönség lassanként kiábrándul a romantikából és valami józanabb, egyszerűbb és egészségesebb irodalom után vágyódik. Théophile Gautier, aki annakidején Hugo egyik legfanatikusabb tanítványa volt, már 1833-ban, *Les Jeune France* c. kötetében finom gúnnal mutat rá a romanticizmus tulzására. Sainte-Beuve is, aki ifjúkorában, mint lírai költő Hugóval és Lamartine-nal igyekezett versenyezni, a közhangulat nyomása alatt búcsút mond költői ábrándjainak, egyre jobban a kritikára adja magát és csípős hangú bírálatokban leplezi le a romantikus írók fogyatkozásait és eltévelyedéseit. Balzac pedig, mint regényíró, visszatér a megfigyeléshez, a köznapi élethez és történeti vagy szentimentális regények helyett a valóságot a maga nyers mivoltában ábrázoló, erkölcsfestő regényeket ír.

Az irodalmi izlés és közhangulat megváltozását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy pár héttel Hugo *Burgraves*-jának bukása után az *Odéon*-színház közönsége lelkes fogadtatásban részesíti Ponsardnak *Lucrèce* c. tragédiáját, mely a francia klasszikus tragédia hagyományait követi, a *Théâtre-Français*-ban pedig Rachel, a nagy tragika, Corneille, Racine és Voltaire tragédiáiban arat nagy sikereket. Nem csoda, ha némely konzervatív kritikusok, mint Nisard, már abban az illúzióban ringatódznak, hogy a romantika napja végleg leáldozott s a francia szellem pár évtizednyi tévelygése után vissza fog térni az egyedül üdvözítő klasszicizmushoz, a XVII. század nagy íróinak kultuszához.

Ez a visszahatás azonban nem következett be. A «józan ész iskolája» — így nevezték magukat Ponsard és társai — nem soká tartotta magát a felszínen, a romantika helyébe nem a klasszicizmus, hanem a realizmus lépett, amely azután egészen a nyolcvanas évekig uralni fogja az irodalmi életet.

A realizmus a romantika reakciója, amelynek hamarosan be kellett következnie. A romanticizmus, amely csupa rajongás, ábrándozás és szubjektivizmus, nem lehetett tartós életű, mert egyre kirívóbb ellentétbe sodródott a társadalommal. A restauráció, de különösen a második császárság társadalmát bizonyos földhöztapadó anyagias és gyakorlatias pozitív szellem jellemzi. Ennek a kornak egy ideálja van: a tudomány és pedig a gyakorlati célokat kitűző természettudomány; ebben feltétlenül hisz, ezért lelkesedni is képes, de tőle is bizonyos gyakorlati célok megvalósítását várja. A vallásos hit helyét elfoglalja a tudomány mindenhatóságába vetett hit. Ezt az új szellemet hirdeti Renannak egy ifjúkori munkája, *L'avenir de la science* (1848). Valóságos dicshimnusz zeng benne Renan a tudományról, mely arra van hivatva, hogy az emberiség s a világmindenség.

minden titkát megfejtse, a népek sorsát intézze, a bölcsészetet, vallást, erkölcsöt helyettesítse.

Nem csoda, ha a természettudomány, amely valóban fényes sikerekre tudott rámutatni s még fényesebb eredményeket helyezett kilátásba, nagy hatást gyakorol a szellemi élet minden területén, tehát az irodalomban is. A természettudósok, saját bevallásuk szerint, nagy sikereiket módszerüknek köszönhatték, amelynek lényege az alapos megfigyelés, a tények és jelenségek aprólékos, behatoló vizsgálata, a türelmes adatgyűjtés. Ezt az induktív, természettudományos módszert igyekeznek alkalmazni az írók is, midőn képzelő és feltaláló képességüket visszafojtva a valóság tanulmányozására vetik rá magukat.

A francia realizmusnak igen nagy fogyatkozása, hogy az emberről, a társadalomról és a természetről hamis, egyoldalú, tökéletlen képet mutat be. A maga korlátolt materializmusával mindabban, amit megfigyel, elbeszél és leír, csak a kezdetleges, alsóbb rendű, érzékelhető elemeket és jelenségeket veszi észre s mindaz, ami az emberben s az életben felsőbb rendű, érzékfeletti, elkerüli figyelmét. A másik nagy fogyatkozása, hogy a laboratóriumában kísérletező természettudós ridegségével szemléli az egész világot s a részvétnek, lelkesedésnek s meghatódásnak mindenféle megnyilvánulását gondosan igyekszik magától távoltartani. A realista írók műveiből ezért sötét, szinte kétségbeejtő pesszimizmus és embergyűlölet árad, ellentétben az angol realistákkal, akik a valóságot a maga teljességében s változatosságában írják le, akik azonban az emberben az aljas ösztönök és állatias szenvedélyek mellett a nemes, felsőbb rendű érzéseket és vágyódásokat is meglátják.

Módszerének és céljainak megfelelően a realista irodalom alapelve a személytelenség, vagyis az irodalomból való kiküszöbölése mindannak, ami egyéni és szubjektív. A romantikus író önmagát tekintette a világ központ-

jának, míg a réalista író műve mögött egészen háttérbe szorul, elhallgatja a maga egyéni érzelmeit, hangulatait és gondolatait s kizáróan a rajta kívül álló valóság megfigyelésére és visszaadására szorítkozik. Hogy e feladatának meg tudjon felelni, tárgyilagosnak és közönyösnek kell maradnia, a maga egyéni rokon- vagy ellenszenvének az emberekkel s az eseményekkel szemben sohasem szabad kifejezést adnia. Végül tudományos pontosságra kell törekednie, vagyis mindannak, amit leír vagy elmond, tüzetes megfigyelésen, szorgalmas adatgyűjtésen kell alapulnia.

A réalista korszak íróit egyesíti a valóság kultusza s a személytelenségre való törekvés, de bizonyos tekintetben mégis két táborra oszlanak. Egy részük Gautiervall s Flaubert-ral élükön a *l'art pour l'art*-elméletnek, a művészet öncélúságának híve. Ezek szerint a művészet teljesen szabad, autonom szellemi tevékenység, amely megrögzíti, formába önti azokat a benyomásokat, amelyeket a valóság érzékszerveinkre és képzeletünkre gyakorol s amely épen azért nem állítható erkölcsi, vallási, politikai, szociális s egyéb tanok szolgálatába.

A másik irány hívei, mint Zola, az utilitárizmust, a művészet hasznosságát és irányzatosságát hirdetik. E felfogás szerint a művészetnek csak úgy van jelentősége, ha a tudománnyal karöltve az emberiség haladásának, anyagi és szellemi tökéletesedésének magasztos célját szolgálja. Az irodalomnak is az a feladata, hogy a megfigyelés-nyújtotta adatokból bizonyos következtetéseket vonjon le, melyek azután az emberiség sorsának irányítására képesítsék.

9. A realista regény.

A realista regény nem a XIX. században született meg Franciaországban. Már az előző két évszázadban is voltak regényírók, mint Scarron, Furetière, Lesage, Marivaux stb., akik a valóságot, a körülöttük folyó köznapit életet írták le és pedig leginkább mulattató és szatirikus célzattal. A XIX. század első felében, a romantizmus idejében Balzac, Stendhal írtak realista regényeket, amelyek szintén a valóság pontos megfigyelésén alapulnak.

A modern francia realista regénynek *Gustave Flaubert* (1821—1850) a megalapítója, aki szinte példátlan fanatizmussal egész életét e műfaj művelésének és elméleti megalapozásának szentelte. Élete szakadatlan munkában töltött, inkább tudósra, mint művészre valló, egyhangú, magányos élet, amelynek nagy eseményei, megrázó érzelmi mozzanatai nem voltak. Majdnem egész férfikorát Rouen melletti falusi birtokán töltötte; egyszer Bretagneban, egyszer Észak-Afrikában, egyszer Ázsiában tett hosszabb utat; néhány hetet időközönként Párisban töltött, egyébként mindig otthon ült könyvei és kéziratai közt, egyetlen szenvedélyének, az irodalomnak élve.

Irodalmi elvei egyéniségéből folynak. Zárkózott, intenzív lelki életet élő, félénk, gőgös egyéniség volt; nem akarta, hogy mások foglalkozzanak vele s ő sem akart másokat a maga érzelmeivel és eszméivel zaklatni. *Noli me tangere* — volt a jelszava. Mint író is műveiben igyekezett a maga személyét, a maga egyéni érzéseit, lelki állapotait, elveit és meggyőződéseit gondosan elrejtetni, a legnagyobb mértékben elítélte tehát a romantika túltengő individuáлизmusát és lírizmusát. Valóságos rögeszméjévé vált az irodalmi személytelenség és részvétlenség elve, amelyet levelezésében minduntalan hangoz-

tatott, melyet azonban a maga következetességében neki sem sikerült műveiben megvalósítania.

Flaubert legkiválóbb réalista regénye a *Mme Bovary* (1856), amely megjelenésekor olyan megbotránkozást keltett, hogy az ügyészség a közerkölcsiség megsértése címén a szerző és a kiadó ellen jónak látta pert indítani, amely felmentéssel végződött. A regénynek vannak igen merész és nyers részletei, de erkölcsstelennek a maga egészében nem mondható, hiszen azt mutatja, hogy a romanticizmus, vagyis a fantáziának és érzésvilágnak az értelem rovására való elhatalmasodása milyen rombolást művel egy női lélekben. Hősnője egy félszeg, korlátolt, közönséges kisvárosi doktor felesége, egy eleven temperamentumú, élénk fantáziájú asszony, aki romantikus hajlamait követve megcsalja férjét, elhanyagolja gyermekét, adósságokba keveredik és végre is kétségbeejtő helyzetében öngyilkosságot követ el. A jellem- és környezetrajz elsőrendű. Mme Bovary mellett a kitűnően megrajzolt vidéki alakok egész sora vonul el előttünk, mint az együgyű s a maga jelentéktelenségében is egyéni Bovary: Rodolphe, a nőhódító vidéki gavallér; az öreg Rouault, Bovaryné apja, ennek a szomorú regénynek egyetlen józan, egyenes lelkű, becsületes alakja és valamennyi közt a legsikerültebb Homais, a fontoskodó, öntelt, félművelt, szabad gondolkodó vidéki gyógyszerész, akinek alakjába Flaubert beleöntötte a francia nyárspolgár irányában érzett mélységes megvetését.

Az *Education sentimentale* (1869) főhőse egy közepes tehetségű, gyenge akaratú, cselekvésre képtelen tucatember, akit azonban, mint Mme Bovaryt, élénk fantáziával vert meg a sors s aki egymásután józanodik ki illúzióiból és ambícióiból, míg azután megöregedve megállapítja, hogy az élet csupa csalódás és hazugság, ő maga pedig ostoba tökfilkó.

A be nem fejezett *Bouvard et Pécuchet* (1880—1881)

az emberi butaság regénye, két ostoba, jelentéktelen filiszternek sivár története, akiknek a tudományos könyvek elcsavarják a fejét.

A nyers, durva, közönséges valóság szinte ellenállhatatlan erővel vonzotta magához Flaubert-t. Időközönként azonban megundorodott tőle s a képzelet világába vagy a múltba menekült. Flaubert kettős lélek volt : majd rideg éles látású, szinte könyörtelen realista, majd rajongó, szinte misztikus idealista, aki felváltva írt realista és romantikus műveket. Ez utóbbiak közül legjelesebb munkája *Salammbô*, egy történeti regény (1862), melyben alapos történeti és régiségtani tanulmányok alapján hatalmas fantáziával, de fárasztó részletességgel eleveníti meg a régi Karthago életét.

A második császárság utolsó éveiben Flaubert realista regényeinek, Taine irodalmi elméletének s némely élet-tani és orvostudományi műveknek hatása alatt új irodalmi irány született meg : a naturalizmus, amely lényegében nem egyéb, mint a realizmus elfajulása, bizonyos természettudományi módszereknek és elveknek az irodalomra való helytelen alkalmazása. A naturalista iskola megalapítója és vezére *Emile Zola* (1840—1902) volt. Főműve egy húsz regényből álló ciklus : *Les Rougon—Macquart*, melyben Balzac *Comédie humaine*-jének mintájára a második császárság társadalmát akarta bemutatni valamennyi osztályával egyetemben. E sorozat legkiválóbb regényei a következők : az *Assomoir*, amely a párisi munkásosztály életét festi ; a *Germinal*, amely egy északfranciaországi bányászsztrájkot ír le s a *Débacle*, amely tárgyát a porosz-francia háború s az azt követő *commune* idejéből meríti. E regényekben Zola a francia társadalom felett igen szigorú kritikát gyakorol. Ellensége az uralkodó osztályoknak : az arisztokraciának, hivatalnokosztálynak, hadseregnek, papságnak, az egész polgárságnak. Mindezen társadalmi osztályokat

szerinte az önzés, haszonlesés, élvezetvágy s az erkölcsi érzék és felelősségérzet teljes hiánya jellemzi s azért megérdemlik, hogy elsodorja őket a forradalom, mely azután meg fogja teremteni a testvériség, az igazság, a munka birodalmát. Zola a pártatlan, közönyös megfigyelésből indul ki, azonban regényei egyre inkább bizonyos politikai és szociális eszmék szolgálatában álló irányregényekké válnak. Még inkább előtérbe nyomul a naturálista regényíró rovasára a társadalmi apostol újabb regényeiben (*Les trois villes*, 1894—1898); *Les quatre évangiles*, 1899—1903), amelyekben a legnagyobb nyíltsággal foglal állást a felforgató és világboldogító szociálizmus, sőt anarchizmus mellett.

Az emberről való felfogását az egyoldalú, pesszimista materiálizmus jellemzi. Zola szemében az ember pusztán fiziológiai lény, amelynek minden cselekedetét alsórendű ösztönök és vágyak irányítják. Különösen nagy a szerepe szerinte az ember életében a nemi ösztönnek, amely az alsó néposztálynál nyíltan, a maga nyers és meztelen mivoltában, a műveltebb osztályokban pedig finomultabb, leplezetten formákban nyilvánul meg.

A Goncourt-testvéreket (*Edmond de Goncourt*, 1822—1896; *Jules de Goncourt*, 1830—1870) az emberi lélekben s a társadalomban különösen érdekli mindaz, ami meszterkelt, rendellenes, beteges. Regényeik hősei romlott, degenerált, maniákus vagy elzüllött alakok, akiknek kórházban vagy tébolydában volna a helyük. Így pl. a *Renée Mauperin* (1864) hősnője egy romlott, nagyvilági leány, a *Germinie Lacerteux*-é (1865) egy hiszterikus cselédleány, a *Madame Gervaisais*-é (1869) egy vallási tébolyban szenvedő asszony. Ők maguk is túlideges, túlérzékeny, túlfinomult emberek voltak, a valóságnak maniákusai, akik szinte beteges ambícióval igyekeznek regényeikben benyomásaikat minél hívebben, minél pontosabban megrögzíteni.

Sokkal közelebb áll Flauberthez világfelfogás és írói modor dolgában *Guy de Maupassant* (1850—1893), akit mint keresztfiát különben is szoros kötelékek fűztek Flauberthez. Maupassant a valóságnak éppolyan éles szemű és könyörtelen szívű megfigyelője, mint Flaubert; az emberben ő is majdnem kizáróan a rútát, az aljast, az állatiast látja, épen azért az ő műveiből is sötét, vigasztalan pesszimizmus árad. Regényeit (*Une vie*, 1883; *Pierre et Jean*, 1888; *Fort comme la mort*, 1889) és különösen novelláit a szerkezet szinte klasszikus kerekdedsége s az egyszerű, világos, élénk elbeszélő stílus jellemzi.

Alphonse Daudet (1840—1897) regényeiben és elbeszéleéseiben egyrészt szülőföldjét, Provencet, másrészt a párisi életet festi. Lelkiismeretes megfigyelő, aki műveéhez szorgalmasan gyűjtötte az adatokat, neki azonban az élet derűs oldalai s az emberi lélek nemesebb vonásai sem kerültek el figyelmét. Küzdelmes ifjúkora volt, ezért különösen érdekelték a sors hajótöröttjei, a társadalom elnyomott, önhibájukon kívül szerencsétlen, szenvedő alakjai, akiknek sorsát szerető részvéttel és megihatottsággal rajzolja.

Elbeszéléskötetei közül legkiválóbb a *Lettres de mon moulin* (1869), bájos, egyszerű, meleg szívvel írt, leginkább Provenceban lejátszódó történetek; regényei közül pedig a *Tartarin de Tarascon* (1872) a bőbeszédű, dicsekvő és fontoskodó, alapjában nagyon is filiszterhajlamú délfrancia ember derűs, nem rosszindulatú karikatúrája; a *Petit Chose* (1868), amelyben többé-kevésbé eszményítve a maga viszontagságos gyermek- és ifjúkorát beszéli el s *Fromont jeune et Risler aîné* (1874), *Jack* (1876), *Les Rois en exil* (1879), amelyekben a párisi társadalom legkülönbözőbb rétegeit mutatja be nagy emberismerettel, részvevő lélekkel, gazdag, színes és könnyed stílusban.

A realizmus diadala nem volt teljes, több igen kiváló regényíró külön úton járt. Ilyen volt *Eugène Fromentin* (1820—1876), egy, a lélekjellemzés mélységével és finomságával, a világfelfogás komolyságával és a stílus előkelőségével kitűnő pszichológiai regénynek (*Dominique*, 1863) szerzője; *Octave Feuillet* (1821—1890), a *Roman d'un jeune homme pauvre* (1858) írója, aki regényei tárgyát az előkelő társadalom köréből merítette s *Ferdinand Fabre* (1827—1898), akinek regényeiben kitűnően megrajzolt parasztokkal és papokkal találkozunk.

10. A realista drámaköltészet.

A mult század közepén a romantikus dráma bukása után a francia drámairodalom terén új korszak következik be. 1850 és 1880 között a drámaírók ugyanazon célt tűzik ki maguk elé, mint a realista regényírók: a valóság pontos megfigyelésére vetik rá magukat és minden szépítés, minden eszményítés nélkül kíméletlenül leleplezve kortársaik bűneit és gyarláságait, a társadalom megjavítására és átalakítására törekcszenek. Nem költők, hanem morálisták, erkölcsbírók akarnak lenni, akik a szinpadot szószéknek tekintik, amelyről bizonyos társadalmi reformok és erkölcsi igazságok érdekében agitálnak. Nem egyetemes, örök szenvedélyeket rajzoló tragédiákat, nem a régmult korok életét ábrázoló történeti színműveket írnak, hanem komoly, modern problémákat feszegető társadalmi drámákat és szatirikus, erkölcsfestő vígjátékokat.

Ennek az irányynak két főképviselője van, Augier és az ifjú Dumas, akiknek színműveit a második császárság alatt nagy sikerrel játszották. *Emile Augier* (1820—1889) első darabját (*La Ciguë*), amely egy félig romantikus, félig klasszikus verses színmű, 1844-ben, utolsó darabját (*Les Fourchambault*) 1878-ban írta. Három évtizeden át

több mint harminc darabot írt, leginkább prózai vígjátékokat, melyek közül legkiválóbbak a következők: *Le Gendre de Monsieur Poirier* (1854), a *Théâtre-Français*-nak ma is állandóan műsoron levő darabja, amelyet a szerző Jules Sandeauval közösen írt s amelyben a meggazdagodott, hiú, rangsóvár polgári osztályt s a tönkrement, dolgozni nem akaró, ósdi előítéletekkel telt arisztokráciát állítja szembe; *Les lionnes pauvres* (1858), amely azt mutatja be, hogy a szertelen pénzszerzési vágy és a fényűzés milyen rombolást visz végbe egy szerény polgárcsaládban; *Les Effrontés* (1861), amely a pénzemberek, bankárok s az általuk megvásárolt ujságírók romlott világát leplezi le s *Le maître Guérin* (1864), amelynek főhőse egy erőszakos, lelkiismeretlen közjegyző. Ez utóbbi darab az, amelyben Augier jellemrajzoló tehetősége tetőpontját éri el.

Augiernak az volt az ambíciója, hogy korának Molièreje legyen. Igen éles szemű, szigorú, józan eszű megfigyelője és kritikusa a második császárság társadalmának, amelynek romlottságát főleg a féktelen, semmiféle bectelen eszköztől vissza nem riadó, erkölcsi elvekkal nem törődő üzérkedési szenvedélyre vezeti vissza. Miként Balzac regényeiben, úgy Augier színműveiben is nagy szerepet játszik a pénz, amely minden téren érezteti a maga romboló, erkölcsrontó hatását. Védelmébe veszi a házasságot, melynek nem anyagi érdekeken, hanem a házaselek kölcsönös vonzalmán kellene alapulnia, mert az érdekházasságok házasságtörésre, fajtalanásra, az egész társadalom széttörlésére vezetnek.

Augier vígjátékai tehát általában kitűnő megfigyelésről, józan, egészséges, bátor, néha tulságosan nyárs-polgárius életfelfogásról, emelkedett erkölcsi érzékről tanuskodnak. Habár majdnem minden darabjában van egy-egy olyan alak, aki csak arra való, hogy magának a szerzőnek elveit és eszméit tolmácsolja, az irányzatos-

ság nem nyomul bennük tulságosan előtérbe, hőseiben van igazi drámai élet.

Az ifj. *Alexandre Dumas* (1824—1895), a regényíró Dumas törvénytelen fia, aki atyja mellett ifjúságát elég laza erkölcsi környezetben töltötte, mint regényíró vonta magára a figyelmet *La dame aux camélias* c. regényével (1848), melyből három év múlva a ma is népszerű színdarabot írta. E regénynek, illetve darabnak, mely egy, Dumas által állítólag valóban átélt szerelmi viszonyon alapszik, igazi romantikus témája van, ugyanaz, mint Hugo *Marion de Lorme* c. darabjának, t. i. hogy egy léha courtesane hogyan tisztul meg, hogyan születik újra egy nagy, eszményi, önzetlen szerelem hatása alatt. Később Dumas réalista, erkölcsfestő és irányzatos drámákat ír, mint a *Demi-monde* (1855), melyben szatirikus célzattal a félvilági nők társadalmát mutatja be, a *Fils naturel* (1858) és *Un père prodigue* (1859), melyekben többé-kevésbé saját magát s atyját és a törvénytelen gyermek problémáját viszi színpadra s az *Ami des femmes* (1864). Írói pályája utolsó szakaszában pedig szimbolikus drámákat ír.

Dumas korának legnagyobb hatású drámaírója. Mint Augier, ő sem tisztán réalista drámaíró, hanem morálista is, aki megdöbbenve szemléli a modern társadalom szörnyű romlottságát, keresi annak okait s igyekszik arra orvosságot találni. Tele van jószándékkal, eszményi törekvésekkel; erkölcsi érzéke, az erényről s a bűnről való felfogása azonban igen gyakran zavaros. Augier a társadalmi bajok okát főként az anyagiasságban, a pénz esztelen kultuszában, Dumas pedig a családokat szétzüllesztő erkölcsi lazultságban látja. Ez utóbbit nagy részben a rossz törvényekre vezeti vissza, mint amelyek, a férfinem alkotásai lévén, a nőt s a gyermeket a férfi önző önkényének szolgáltatják ki. Síkra száll a válás érdekében s a maga esetén okulva védelmébe veszi a

megesett nőt és a törvénytelen gyermeket. Általában úgy a családi, mint a társadalmi élet terén több méltanyosságot, több szeretetet, több igazságot követel.

Dumas vérbeli drámaíró, aki nagyszerűen tudja drámaít meg szerkeszteni, a cselekvényt bonyolítani, a hatásos jeleneteket előkészíteni s a személyeket beszéltetni. Egy-egy jobb Dumas-darab olyan, mint egy gondosan elkészített matematikai levezetés, amelynek minden egyes része láncszem módjára szervesen összefügg, amelyben nincsen semmi fölösleges s amelynek minden mozzanata a tétel bizonyítását szolgálja, de azért mégis az élet erejével és mozgalmasságával hat reánk, elfelejteti velünk, hogy a színpadon vagyunk, nem pedig künn az életben. Személyei olyan szellemesen, olyan meggyőző hévvel beszélnek, hogy szinte lehetetlen igazat nem adni nekik. Dumas a legnagyobb nehézségeket játszi könnyedséggel küzdi le s a legkényesebb, legmerészebb helyzetekből az erkölcsi szempontból legszigorúbb következtetéseket vonja le. A drámai technikának valóságos bűvésze.

Ez az időszak, melyben komoly erkölcsi és társadalmi problémákat tárgyaló darabjaikkal Augier és Dumas arattak nagy sikereket, egyúttal a *vaudeville* virágkora is. A *vaudeville* dalbetéteket tartalmazó, tisztán a közönség mulattatására szánt, semmiféle komolyabb lélek- vagy erkölcstani célzatot nem szolgáló, ügyesen bonyolított cselekvényű, gyakran bohózszerű vígjáték, melynek a múlt század harmadik évtizedében *Eugène Labiche* (1815—1888) volt a mestere. Labiche mintegy száz vígjátékot írt, amelyek a kisebb párisi színházakban kerültek színre. Magasabb rendű irodalmi célok nem lebegtek szerzőjük előtt, aki minden eszközt megragad, amelyet a közönség megnevettetésére alkalmasnak vél; helyenként egy-egy jelenetben azonban finomabb részletek, élesebb megfigyelések is fordulnak nála elő.

A második császárság volt aranykora egy másik könyved drámai műfajnak, az operettnak is. Ebben az időben aratta diadalait Offenbach. Ő írta a zenét két rendkívül leleményes, ötletekben kifogyhatatlan, a világon mindent kicsúfoló drámaírónak: *Henri Meilhac*-nak (kiejt. : mejäk) (1831—1897) és *Ludovic Halévy*-nak (1834—1908) vígjátékaihoz (*La belle Hélène*, 1864; *La grande duchesse de Gérolstein*, 1867), amelyekben olyan híven tükröződik vissza a második császárság társadalmának léha, élvsovár, anyagiás, eszménynélküli lelki-világa. Igen népszerűek voltak *Victorien Sardou*-nak (1831—1908), e korszak legtermékenyebb drámaírójának felszínes, hatásvadászó, a közönség alsóbb rendű igényeihez alkalmazkodó vígjátékai (*La famille Benoiton*, 1865; *Divorçons*, 1880; *Madame Sans-Gêne*, 1893), valamint történeti drámái is (*Patrie*, 1869; *La Tosca* 1887).

11. A Parnasse költői.

1866-ban *Parnasse contemporain* címmel Lemerre párisi könyvkiadó egy versgyűjteményt bocsátott közre, melyet 1869-ben és 1876-ban egy-egy újabb kötet követett. E gyűjteményben verseikkel különböző irányú költők szerepelnek, mindnyájukat jellemzi azonban, hogy szembefordulnak a romantikának főleg Lamartine és Musset által képviselt tulságosan szubjektív és érzelmes irányzatával. Szerintük a költő nem elégedhet meg a maga egyéni, intim, szűk körű, személyéhez kötött érzelmei és élményei közlésével, hanem arra kell törekednie, hogy költészetében az egész emberiséget érdeklő egyetemes eszméket és problémákat világítsa meg, vagyis az érzés és képzelet helyett az értelemre támaszkodjék. Mindannyian többé-kevésbé a múlt század harmadik negyedét anyyira jellemző tudományos és pozitívista korszellem

hatása alatt állanak s nagy gondot fordítanak a külső formára. Nagy stíl- és versművészek.

Ennek az új költői iskolának feje Leconte de Lisle volt. *Charles-Marie Leconte de Lisle* (kiejt.: lil) (1818—1894) egy francia gyarmaton, a Madagaszkártól keletre fekvő Réunion-szigeten született s ott töltött gyermek- és ifjúkorának természeti benyomásai eltörölhetetlenül vésődtek be lelkébe. Tizenkilenc éves korában Franciaországba jön, Rennesben jogot tanul, majd Párisban telepszik le. Mint lelkes demokrata tevékeny részt vett az 1848-iki forradalomban, majd a politikából kiábrándulva teljesen az irodalom művelésére adta rá magát. Mint költő nemsokára nagy hírnévre és tekintélyre tett szert s az ifjabb költői nemzedék tagjai, akik hetenként egyszer szerény párisi lakásában gyülekeztek, feltétlen tisztelettel vették körül. Vignyre emlékeztető büszke, zárkózott, önmagával és másokkal szemben egyaránt rideg, fölényes egyéniség volt. Első verskötete, *Poèmes antiques*, 1852-ben jelent meg. Ennek előszavában az ókori görög költészetet magasztalja, mellyel összehasonlítva a modern költészet szerint nem egyéb zavaros, elfajult, barbár mesterkedésnél. A mai költőknek tehát, ha igazán értékes műveket akarnak alkotni, szakítaniok kell az egyéniség tulzásba vitt kultuszával és visszatérni az antik költészethez s a nagy, általános emberi eszmék és érzések kifejezéséhez. Ezeket az elveket igyekezett megvalósítani következő köteteiben is: *Poèmes barbares*, 1862; *Poèmes tragiques*, 1884; *Derniers poèmes*, 1895.

Leconte de Lisle nagy tudású filozófus- és tudósköltő, akinek költészetét a hideg és józan személytelenség, a tudományos pontosság s a formai tökéletesség jellemzi. Világfelfogása nagyon sötét, szinte kétségbeejtő. Elvonultatja szemünk előtt az egész világtörténelmet s az egész természetet a maga végtelen sokféleségében s úgy látja, hogy a világon minden csak látszat, álom, illúzió,

hogy a halált kivéve minden bizonytalan és mulékony. A legcsalékonyabb illúzió a vallás, mellyel az ember a tudatlanságból kiemelkedni és létét hallhatatlanná tenni igyekszik. Leconte de Lisle törekszik elfogulatlan, közömbös, érzéketlen lenni, mindig eszményi magaslatokon lebegni, néha azonban költészetének hideg márványtömbjén áttör melegen érző, részvételt telt, remények és illúziók után sovárgó lelke.

Nagy művész volt, nagy táj- és állatfestő. Leírásait a körvonalak élessége s a színek élénksége jellemzi. A harmonikus ókori görög világról s a misztikus Indiáról époly eleven képet tud nyújtani, mint a szilaj, vadregényes germán világról s a rajongó és önsanyargató középkorról.

Filozófusköltő Sully Prudhomme (1839—1907) is, akinek költészetén az is erősen érezhető, hogy sokat foglalkozott természettudományokkal. 1865-ben jelent meg *Stances* címmel első verskötete, melyet több verskötet s két hosszabb filozófiai költemény követett (*La Justice*, 1878; *Le Bonheur*, 1888). Sully Prudhomme igen gyengéd, finoman érző, búskomorságra hajló egyéniség; nem esik kétségbe, nem lázong a sors és a világrend ellen; lágy, diszkrét tónusban énekli kétségeit, aggályait, csalódásait; szubjektívebb és melegebb, mint mestere, Leconte de Lisle; nem vonakodik bepillantást engedni lelkébe, a tulságos intimitástól azonban ő is távol tartja magát. Kiválóan sikerültek apró elmélkedő költeményei, melyekben valamely lélektani, erkölcsstani megfigyelést vagy természettudományi igazságot öltöztet szimbolikus formába.

Leconte de Lisle irodalmi elveit a legszigoróbb következetességgel kedvenc tanítványa, *José-Maria de Hérédia* (1842—1905) valósítja meg. Hérédia költészetét a legteljesebb személytelenség s a szinte egyoldalú formai csiszoltság jellemzi. Harminc évi munkásságának eredménye mindössze egy kötet vers (*Trophées*, 1893) és

pedig túlnyomóan szonettek, amelyeken a szerző a renaissance ötvös-művészeire emlékeztető türelemmel és műgonddal dolgozott. E szonettekben ő is, mint mesetere, az ókortól a renaissanceig felsorakoztatja előttünk az emberiség történetének nagy alakjait és jeleneteit, őt azonban bölcsészeti problémák nem izgatják, általános eszméket költeményeiben épúgy hiába keresünk, mint egyéni, intim érzéseket és gondolatokat. Költészete hideg, józan tudósköltészet, látszik rajta, hogy a szerző archeologus módjára teljesen beleélte magát a letűnt korokba.

Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Hérédia mindhárman választékos, a nagy tömeg számára meg nem közelíthető, arisztokratikus, kényes, túlfinomult költők, akik a durva, sivár jelentől elfordulva a régmúlt idők légkörébe vagy egyeszményi gondolatvilágba menekülnek. Velük ellentétben *François Coppée* (1842—1908) sem a filozófus, sem a tudósköltő babérai után nem vágyódik. Eleinte ő is nagy műgonddal kidolgozott, kissé édeskés és mesterkéltszerű verseket írt, csakhamar azonban megtalálta a maga útját s az egyszerű köznapi életnek lett a költője. Mély rokonszenvvel, de szociálista irányzatosság nélkül írja le a párisi köznép, a polgárság és munkásosztály kis embereinek egyhangú életét. Különösen vonzóak a társadalom jelentéktelen, elnyomott, szenvedő vagy félbemaradt alakjai. Némely költeményeiben mély és őszinte érzés nyilvánul meg s köznapi tárgyát költőivé tudja tenni, gyakran azonban banálissá, érzelgőssé és nyárspolgáriassá válik. Mint drámaírónak is nagy sikerei voltak. Színművei, mint a *Luthier de Crémone* (1876), pompásan megszerkesztett, hatásos jelenetekben bővelkedő romantikus drámák. Az öregség felé közeledve nagy lelki válság után megtért, az évtizedeken át közönyös, szkeptikus költő visszatért ifjúkorában elvesztett hitéhez.

Egészen saajátságos helyet foglal el a *Parnasse* költői

sorában *Charles Baudelaire* (1821—1867), aki Hugo szerint valami egészen új hangot, «új borzongást» vitt bele a francia költészetbe. Baudelairet, mint a Parnasse többi költőit, a formai virtuozitás jellemzi; költészetének némely kirívó elemeivel viszont a romantikusokra emlékeztet, más tekintetben pedig a századvégi dekadens és szimbolista költészet előfutárja. Baudelaire különcködő, beteg idegzetű, abnormis lelkű ember volt, akinek szervezetét az ópium és hasis élvezése, valamint az érzéki gyönyörök teljesen tönkretették, úgy hogy mint gyógyíthatatlan idegbeteg egy Páris-melletti gyógyintézetben fejezte be életét. Mint ember és költő egyaránt kerüli mindazt, ami egyszerű, egészséges és természetes. E törekvésében a pózolásnak, feltűnni vágyásnak is nagy része van; még bizarrabbnak és romlottabbnak igyekezett feltűnni, mint amilyen a valóságban volt. Egyetlen verskötetet írt (*Les fleurs du mal*, 1857), lefordította Edgar Poe műveit és írt festészeti és irodalmi kritikákat, amelyekben az impresszionista festészetet és a Wagner-zenét magasztalja. Költészetének főthémája a szerelem és pedig a féktelen, buja, sőt perverz érzéki szerelem s a halál, amelyet a maga megdöbbenő borzalmasságában lát maga előtt. Ez a nyers, sivár materializmus azonban nem tölti ki a lelkét, annak mélyén nemesebb, tisztább érzelmek is lappanganak; vannak eszményien finom és tiszta, misztikus és vallásos vágyódásokból megszületett költeményei, melyek a romlott, de eszmények után sóvárgó, túlfinomult, ellentétek közt hánykolódó modern ember lelkivilágát jellemző módon tükrözik vissza. Nem csoda, ha kortársaira és főképp a következő nemzedékre igen mély hatást gyakorolt.

12. Az irodalmi kritika mesterei.

Az irodalomtörténetírás és a kritika nem a XIX. században született meg, minthogy az előző századoknak is megvoltak a maguk éles eszű, fejlett ízlésű kritikusai, mint Boileau, Voltaire, La Harpe stb., kik bizonyos esztetikai alapelvekből kiindulva elemezték az irodalmi műveket, azokról dicsérő vagy kárhoztató ítéletet mondtak s ily módon az olvasóközönséget, sőt magát az irodalmat is igyekeztek irányítani. Az irodalom egy nagyon jelentékeny ágává azonban a kritika csak a múlt században nőtte ki magát, midőn a lélektani, történeti, morálista, dogmatikus és impresszionista kritikának, tehát a kritika mindegyik fájának akadtak kiváló művelői. Méltán írta tehát annak idején Legouvé a *Temps*-ba a következő sorokat: «Három olyan dolog van, amelyben a XIX. század felülmulja az előző két nagy századot: a líra, a történetírás és a kritika. A kritika fellendülése korunk egyik nagy dicsősége».

A század első felének *Abel-Fran  ois Villemain* (1790—1867) volt a legnagyobb kritikusa, aki 1816-t  l 1830-ig a párisi egyetemen tartott rendkívül látogatott, a nagyközönség és a napisajtó által egyaránt nagyon méltányolt irodalmi előadásokat. Főműve a *Cours de littérature fran  aise* (1828—1829). Villemain a történeti kritika meg  alap  t  ja, aki gyakorlatilag igyekszik megvalósítani Mme de Sta  lnak az irodalom s a társadalom szoros kapcsol  t  r  l vallott elveit, vagyis az irodalmi műveket nem   n-magukban vizsgálja, hanem az egyetemes történet és korszellem keretében, történelmi, társadalmi vonatkozásaikban s azonkívül nyomozza mindazokat a szálakat, melyek az irodalmi alkotásokat egyfelől az   r  k jellemével, másrészt pedig a külföldi irodalmakkal egybef  z  k. Ma ez a széles alapokra fektetett kritikai módszer term  -

szetesnek, magától értetődőnek látszik, ezelőtt száz esztendővel azonban merész újítás volt.

A Villemain által kijelölt úton haladva nagy mértékben továbbfejleszti a kritikát *Charles-Augustin Sainte-Beuve* (1804—1869), a XIX. század legnagyobb francia kritikusa. Sainte-Beuve írói fejlődése a romantikus korszakra esik. Hugónak volt kortársa, sőt egy ideig barátja és buzgó híve, aki írói pályája első felében a vers- és regényírással is megpróbálkozott. Szellemének rendkívüli fogékonyságánál és simulékonyságánál fogva igen különböző, sőt ellentétes hatásokat szívott fel magába: kezdetben a XVIII. századi szabadgondolkodó és materialista filozófusokért rajongott s orvostudományokkal és fiziológiával foglalkozott, majd költői ambíciók hevítették és nagy lelkesedéssel csatlakozott a romanticizmushoz, egy ideig kacérkodott a Saint-Simon-féle szocializmussal, a katholicizmussal s a kálvinizmussal is, míg azután végül lemondva mindenfajta ábrándozásról és rajongásról visszatért ifjúkorának szkeptikus és racionalista világnézetéhez.

Három irodalomtörténeti munkán kívül, melyek közül az első a *Pléiade*-dal, a második a *Port-Royal*-al, a harmadik pedig *Chateaubriand*-nal foglalkozik, igen tekintélyes számú írói arcképet, tanulmányt, kritikát írt, amelyek az akkori szemlékben és napilapokban, majd önálló kötetekben jelentek meg. Ez utóbbiak közül legnevezetesebb a *Causeries du lundi* (11 k., 1851—1862) és a *Nouveaux lundis* (13 k., 1863—1870), ama cikkeinek gyűjteményei, melyeket húsz éven át a *Moniteur*, a *Constitutionnel* és a *Temps* c. napilapok hétfői számába írt.

Miként Villemain, úgy Sainte-Beuve is a műveket nem önmagukban s nem bizonyos irodalmi és esztétikai elvek alapján, hanem a maguk legmesszebbmenő kapcsolataiban veszi vizsgálat alá. Sainte-Beuve-öt azonban az irodalomban nem annyira a művek, mint inkább az írók

érdeklik; az ő szemében egy irodalmi mű nem mint egy bizonyos társadalmi állapotnak, egyetemes eszmeáramlatnak, hanem mint egy írói egyéniségnek megnyilatkozása érdekes. Rendkívül éles elmével azt nyomozza, hogy az író származása, nevelkedése, környezete, magánélete, jelleme hogyan tükröződik vissza irodalmi munkásságában. Sainte-Beuve tehát nem az esztétikai, sem a történeti, hanem a lélektani kritikát műveli; tanulmányai lélektani kísérletek, amelyekkel a lelki élet általános törvényeit szeretné megalapítani. Az volt az ambíciója, hogy megírja a «szellemek természetrajzát», hogy megállapítsa az érző, gondolkozó és alkotó embernek különböző változatait, úgy ahogy a természettudósok megállapították az állat-, növény- és ásványvilág neveit és fajait. Célját nem sikerült elérnie, ami azonban semmit sem von le kritikai munkásságának jelentőségéből. Nagy érdeme abban rejlik, hogy bámulatos, szinte intuíciónyszerű éleslátással pillantott bele az írók lelkébe, az írói alkotás műhelyébe s csodálatos asszimiláló képességgel fel tudta fedezni a legkülönbözőbb írói egyéniségekben az érzelmek és gondolatok legfinomabb árnyalatait. Kár, hogy e nagy lélekbúvár szolgalelkű, nagy kortársaira féltékeny, cinikus ember volt s hogy benne a gazdag tudás és az éles elemzőképesség szilárd jellemmel és emelkedett erkölcsi érzékkel nem egyesült, amelyeknek hiánya kritikai munkásságában is megállapítható.

Sainte-Beuve kortársa volt *Désiré Nisard* (1806—1888), egy régimódi, ítélkező, dogmatikus kritikus, aki Sainte-Beuvétől eltérően nem az írói egyéniségek tanulmányozását és magyarázását, a bennük való elmélyedést s azok révén az emberi lélek megismerését tűzi ki célul magának, hanem aki az irodalomban bizonyos előre megállapított törvények, csálhatatlan dogmák érvényesülését kutatja. Nisard az emberi szellemről megalkotott magának egy eszményképet s minden íróat és minden

művet aszerint ítél meg, hogy azok mennyiben felelnek meg ennek az ideálnak. Egy irodalmi alkotás szerinte annál értékesebb, minél jobban ki tud szerzője fejezni benne valami általános eszmét, valami egyetemes igazságot és pedig a saját nemzetének s az egész emberiségnek minél megfelelőbb formában. E szempontból magasztalja a XVII. századi francia klasszicizmust és kárhoztatja a korabeli irodalmat.

Sainte-Beuvenek, mint láttuk, az volt a törekvése, hogy az irodalmi kritikába belevigye a természettudományok pontos, körültekintő, szigorúan objektív módszerét. Ez a szempont vezette *Hippolyte Taine*-t (1828—1893) is, aki kritikai műveiben a Sainte-Beuve által megjelölt, de a maga teljességében nem alkalmazott természettudományi módszert követte, levonva annak összes, sok tekintetben tulzó következményeit. Taine nemcsak elsőrendű kritikus volt, hanem a múlt század második felének egyik legnagyobb hatású francia gondolkodója is, akit a hetvenes-nyolcvanas években felnövekedő fiatal nemzedék mesterének tekintett. Nagyon komoly, munkás, tiszteletreméltó jellemű, fennkölt gondolkozású férfiú volt; szándékai nemességét és becsületességét még azok sem vonhatják kétségbe, akik eszméivel nem értenek egyet. Mint bölcsész, történetíró és kritikus a francia irodalmat egyaránt maradandó értékű művekkel ajándékozta meg. Kritikai és irodalomtörténeti munkái a következők: *La Fontaine et ses fables* c. monográfiája (1860), *Histoire de la littérature anglaise* (1864), *Essais de critique et d'histoire* (1858), *Nouveaux essais de critique et d'histoire* (1894), ez utóbbiakban Balzacról és Stendhalról egy-egy klasszikus becsű tanulmány.

Mint filozófus, Taine Condillacnak s a korabeli angol filozófusoknak tanítványa és pedig elsősorban pszichológus, aki arra törekedett, hogy a lélektanból exakt, pozitív tudományt csináljon. Kritikai művei sem egyebek,

mint pozitivista és determinista filozófiájának az irodalomra való alkalmazásai. Taine szemében egy irodalmi alkotás éppolyan vegytermék, mint a vitriol és cukor, melyet elemeire szét lehet bontani s így keletkezését meg lehet magyarázni. Három olyan tényező van, melynek hatása alatt keletkezik minden irodalmi mű: a faj, melyhez az író tartozik, a szellemi és anyagi környezet, amelyben él s az időszak vagy jobban mondva a hagyomány, mely reánehezedik. Ahogy egy növény fejlődése a talajtól függ, melyben gyökerezik, azoktól a nedvektől, melyeket magába felszív, attól a levegőtől, melyet belélegzik, úgy az író is legszorosabb kapcsolatban van környezetével, abból szinte mértani pontossággal le tudjuk vezetni egész érzés- és gondolatvilágát. E környezetelméletnek nagy fogytatkozása, hogy egészen figyelmen kívül hagyja az egyéniséget, a lángészt, hogy a szellemi élet igen bonyolult, titokzatos jelenségeit nagyon is egyszerű, kézzelfogható anyagi okokkal akarja megmagyarázni.

Két svájci protestáns író: *Alexandre Vinet* (1797–1847) és *Edmond Scherer* (1815–1889) a morálista kritika terén tűnik ki. Mindkettő komoly, széles látókörű kritikus, akit az irodalmi jelenségek főleg erkölcsi és vallási szempontból érdekelnek. A drámai kritikusok sorában pedig a színpadi technikának alapos ismerője *Francisque Sarcey* (1827–1899) említendő, aki három évtizeden át a *Temps* színházi kritikusa volt.

13. Történetírók.

A francia klasszicizmus három századát a történeti érzék hiánya, a nemzeti múlt iránt való közönyösség jellemzi, aminek az a következménye van, hogy ez az egyébként olyan termékeny korszak aránylag nagyon szegény történeti művekben. Bossuet, Montesquieu és

Voltaire írt ugyan értékes történeti munkákat, azonban mindhármukat bizonyos egyoldalúság és irányzatosság jellemezte; az első a hittudós, a másik kettő a bölcész szempontjából nézte az eseményeket.

A XIX. század huszas éveiben nagy mértékben felébred az érdeklődés a mult iránt. Nem voltak azonban történeti munkák, melyek a közönségnek ezt a hajlamát kielégíthették volna. «Létezik-e — írja Thierry 1827-ben — Franciaországnak olyan történelme, amely híven visszaadná azoknak az embereknek érzelmeit és szokásait, akik reánk hagyták azt a nevet, melyet viselünk s akiknek sorsa a mienket előkészítette?»

A történeti érzéknek e felébredését többféle tényező mozdította elő. Jelentékeny része volt benne maguknak a történeti eseményeknek. A forradalom és az első császárság alatt a francia nép nagy, szinte csodás időket élt át, melyekben elemi erővel ébredt fel hazafias érzése és nemzeti öntudata. A nyugodtabb idők beálltával, a restauráció alatt, kereste az átélt nevezetes események okait és összefüggéseit, amihez azonban szükséges volt az előzményeknek, a forradalom előtti állapotoknak megismerése. A közönség történeti érdeklődését fejlesztették azok a heves polémiák is, melyek a restauráció alatt a monarchisták és liberálisok között lefolytak. Mindkét tábor a történelemre hivatkozott s a régi uralom védelmében és bírálatában egyformán a történelemből merítette érveit.

Azok a tényezők, amelyek a romanticizmust előidéztek, kedveztek a történetírás fellendülésének is. Chateaubriand *Le génie du christianisme* és *Les martyrs* c. műveiben csábító színekkel ecseteli, egész misztikus varázssával feltámasztja a multat. Walter Scott is regényeiben, amelyek Franciaországban is nagy népszerűsége tesznek szert, legapróbb részleteiben rekonstruálja a középkort s a renaissance korát.

Mindezen okok közreműködése a történetírásnak hatalmas lendületet adott. Mindjárt kezdetben e téren két különböző irány észlelhető. Az egyik irány hívei arra törekcsenek, hogy a multba minél mélyebben beleéljék magukat és azt minél teljesebben s pontosabban visszaadják. Ezek Chateaubriand tanítványaiként tekinthetők. A másik irány követői a történeti eseményekből bizonyos filozófiai tanulságokat igyekeznek levonni, ők ennélfogva Montesquieu és Voltaire történetfilozófiai irányának folytatói. Mindkét irány hívei a nagyközönség számára írnak, azt akarják tanítani, felvilágosítani, a politikai élet számára nevelni.

Az előbbiek közé tartozik első sorban *Augustin Thierry* (1795—1856). Thierry nemes, tiszteletreméltó egyéniség volt, igazi tudós, aki vaksággal sújtva, betegen írta munkái nagy részét s joggal elmondhatta: «Van a világon valami, ami többet ér, mint az anyagiias élvezetek, többet, mint a vagyon, többet, mint maga az egészség, ez a tudomány odaadó szeretete». Történeti felfogásának alapját a faji elmélet alkotja. Úgy Franciaország, mint Angolország történetében két ellentétes, egymással össze nem olvadt fajnak, a hódító, uralkodó fajnak s a meghódított, leigázott fajnak küzdelmét látja s ebből az ellentétből igyekszik levezetni mindazon megrázkódtatásokat és forradalmakat, melyek a két nép történetében bizonyos időközökben kirobbantak. A nagy francia forradalom is e felfogás szerint nem volt egyéb, mint a gall-római eredetű harmadik rendnek, a polgárságnak győzelme a germán eredetű nemességen. Ezt az egyoldalú elméletét, melynek kialakulásában nagy része volt az akkori liberális politikának, Thierry utóbbi munkáiban lényegesen enyhítette s alapos forrástanulmányok alapján, csupán az igazság kutatását tartva szem előtt, igyekezett a multnak pontos és eleven képét megrajzolni. Adatai megvágótatásában nem volt elég óvatos és munkái

ebből a szempontból elavultak, de mindenesetre ő volt az első francia történetíró, aki gondosan összegyűjtött apró, jelentős tények alapján mély bepillantást enged az egyes korok sajátos szellemébe. Legkiválóbb munkái : *Histoire de la conquête d'Angleterre par les Normands* (1825), *Récits des temps mérovingiens* (1840) és *Essai sur le tiers état* (1853).

François Guizot (1787—1874), aki a Sorbonneon tanárkodott s mint politikus és szónok is jelentékeny szerepet játszott, történetfilozófus volt, akinek történeti munkásságát politikai eszméi irányították. Guizot-t a tények, az adatok csak annyiban érdeklik, amennyiben némely általános eszmék bizonyítására alkalmasak. Akárminő nép történetét s annak bármely korszakát tanulmányozza, úgy csoportosítja adatait, hogy azokból két általános érvényű tétel bontakozik ki : az egyik az, hogy a királyságnak, még ha törvényes is, a nemzet képviselői ellenében nem lehetnek jogai, a másik az, hogy a kormányzásra a vagyonos és felvilágosodott középosztály van hivatva. Főművei : *Histoire de la révolution d'Angleterre* (1827) és *Cours d'histoire moderne* (1828—1830).

Guizotnál szélesebb látkörű és elfogulatlanabb történetíró Alexis de Tocqueville (1805—1859), a *Démocratie en Amérique* (1835—1840) s a *L'ancien régime et la révolution* (1850) szerzője, aki mindkét művében a modern társadalom rendkívül éles látású, mélyreható búvárának mutatkozik. Első munkájának különösen második része tanulságos, amelyben igen érdekesen elemzi a demokráciának befolyását a társadalom értelmi érzelmi és erkölcsi állapotára s ez utóbbinak visszahatását a politikai életre. Második művében legitimista és keresztény létére igyekszik megérteni a francia forradalmat. Az *ancien régime* alapos és elfogulatlan vizsgálata alapján megállapítja, hogy a forradalom nem volt valami váratlan, a multtal hirtelen szakító, átmenet nélküli csodálatos ki-

robbanás, hanem egy évszázadokon át előkészített politikai és társadalmi folyamatnak logikus befejeződése.

Jules Michelet (1798—1874) igazi romantikus történetíró, aki a történetírás terén körülbelül ugyanazt a szerepet tölti be, amelyet Hugo a költészet terén. Michelet hatalmas képzelőtehetséggel, melegen érző, szenvedélyes lélekkel, kiváló írói képességekkel bíró történész volt, aki azonban a mult embereit és eseményeit nem az igazi tudós higgadtságával és pártatlanságával, hanem a romantikus költő szemével látta. Szerinte a történetírás a mult feltámasztása, ehhez a történetírónak nemcsak értelemre, hanem élénk képzeletre és melegen érző szívére van szüksége, amelyek a száraz, rideg adatokba életet öntenek s amelyek segítségével a multat a maga teljességében meg lehet eleveníteni. Művei bővelkednek nagyszerű képekben, kápráztató jelenetekben, azonban élénk fantáziája, szimbolizáló hajlama gyakran elragadja, fanatizmusa pedig gyakran elvakítja, úgy hogy igaza van Heinenek, midőn azt mondja, hogy Michelet «alvajáró történetíró» és nagy műve (*Histoire de France*, 1833-1867) nem egyéb, mint «ábrándok gyűjteménye». Hibái különösen szembeötlők nagy munkájának utolsó kötetében, melyekben a katholicizmus és a királyság szenvedélyes gyűlölete és a demokráciának s a protestantizmusnak szinte gyermekes bámulata egészen meghamisítják ítélőképességét.

Adolphe Thierst (kiejt.: tiër) (1797—1877), aki mint államférfiú több ízben vezetőszeretetet játszott a francia politikában, mint történetíró a lelkiismeretesség, tisztánlátás és pártatlanság jellemezte. Szerinte a történetírónak az a feladata, hogy szorgalmasan felkutassa a tényeket s azok alapján a valóságnak megfelelően és mindenki által megérthető módon elbeszélje az eseményeket. *Histoire de la Révolution* (1823—1830) c. műve az első kísérlet a nagy forradalom eseményeinek egységes és pártat-

lan szemlélésére. Másik, még fontosabb munkája, *Histoire du Consulat et de l'Empire* (1845—1862), szintén nagy szorgalomról s éles ítélőképességről tesz bizonytságot.

1850-től kezdve a pozitivizmus hatása alatt a történetírás egyre tárgyilagosabb, módszeresebb, exaktabb szaktudománnyá válik s mint ilyen egyre jobban eltávolodik a tulajdonképeni irodalomtól. E kor történészeinek mestere *Fustel de Coulanges* (1830—1889) volt, aki a strassburgi, majd a párisi egyetemen tanárkodott s egész seregét nevelte rendszeresen képzett, szigorúan tudományos módszerrel dolgozó történészeknek. Legfontosabb, klasszikus értékű munkája a *Cité antique* (1840), melyben az ókori népek állami és társadalmi intézményeinek kialakulását vallásaik alapján próbálja megmagyarázni.

A század második felében és pedig főleg utolsó negyedében élő és fejlődő nemzedéknek egyik szellemi vezére Renan volt, a kiváló filológus és vallástörténész, aki azonban mint gondolkodó gyakorolta kortársaira a legmélyebb hatást. *Ernest Renan* 1823-ban született egy régi, erősen katolikus, ma is középkori jellegű bretagnei városkában, Tréguierben. Szülővárosa kollégiumában, majd párisi szemináriumokban tanult és egyházi pályára készült. 1845-ben, mielőtt még felszentelték volna, sok habozás után otthagyta a szemináriumot, mert úgy érezte, hogy hite teljesen megingott a német bölcsesek és vallástörténészek hatása alatt, kiknek munkáival nyelvészeti tanulmányaival kapcsolatban sokat foglalkozott. Tudományos kutatások végett több évet tölt Olaszországban s Keleten és 1862-ben a *Collège de France*-on a keleti nyelvek tanárává nevezik ki. Pár hét múlva azonban a kormány tanításának kereszténységellenes szelleme miatt jónak látja állásától felfüggeszteni s tanszékét csak 1870-ben, a császárság bukása után foglalja el ismét. 1892-ben halt meg.

Életének nagy műve, amelyen három évtizeden át

dolgozott, a *Histoire des origines du christianisme* (1863—1883) s annak folytatása a *Histoire du peuple d'Israël* (1887—1893). Előbbi művének első kötete a *Vie de Jésus*, amelynek Franciaországban s külföldön olyan nagy volt a sikere hogy félév alatt hatvanezer példány fogyott el belőle. Vallástörténeti művein kívül írt Renan nyelvészeti, erkölcstani és kritikai tanulmányokat, drámákat és emlékiratokat is.

Renan, mint gondolkodót, valami ködös, zavaros, ellenmondásokkal telt ideáizmus jellemzi, mely Hegelnek és Fichtenek hatása alatt alakult ki lelkében. Nem hisz Istenben, sem a csodákban; tagad mindent, ami természetfeletti, tagadja tehát a kereszténység isteni eredetét; hisz ellenben az emberiség folytonos haladásában és tökéletesedésében, bízik abban, hogy e fejlődés folyamán az ember el fogja érni azt az eszményi és tökéletes állapotot, amelyből esetleg majd meg fog születni Isten. A vallásokat tisztán emberi alkotásoknak tartja; emberi mű szerinte a kereszténység is, a szelid, ábrándos, költői lelkületű, ellenállhatatlan vonzerejű Jézusnak s az erőszakos, fanatikus, uralomravágyó szent Pálnak alkotása. Nem gúnyolja a kereszténységet, mint Voltaire, sőt gyakran szinte sóvárog elvesztett hite után, azonban értelme és tudománya nem engedi, hogy higgyen benne. A kereszténységet, mint általában minden vallást, úgy tekinti, mint az emberiség erkölcsi ösztönének, ideáizmusának tiszteletreméltó megnyilatkozását, mint valami kezdetleges filozófiát, amely a tömegeknek, az egyszerű lelkeknek nagyszerűen megfelel s mint ilyen semmi mással nem pótolható.

Élete utolsó korszakában egyre inkább erőt vesz lelkén a szkepticizmus, amely vallásos hite megrendülésének s tulásba vitt kriticismusának természetes következménye. Ebben az irányban való fejlődését előmozdítják némely külső körülmények is; a porosz-francia há-

ború megingatja hitét a német ideáлизmusban, amelytől ő is, mint Taine, a francia lélek újjászületését remélte; nem következett be a köztársaság bukása sem, amellyel veleszületett arisztokratikus természeténél fogva nem rokonszenvezett; nagyon váratott magára a szabad gondolat, a tudomány végleges diadala s a katolicizmus összeomlása is. Ez az a lelki állapot, melyet Renan diletántizmusának szoktak nevezni s amelyben filozófiai drámái születtek. Nem hisz többé semmiben, semmit sem vesz komolyan, mindent kigúnyol, semmit sem tagad, semmit nem állít s az élet céljának az élvezést, az érzékiség kielégítését tartja. «Nem tudok szabadulni attól a gondolattól — írja Emlékirataiban — hogy végeredményben talán az élvhajhászonak van igaza s hogy ez gyakorolja a valódi életbölcsséget.»

14. Katholikus írók és szónokok.

Miként Európaszerte mindenütt, úgy Franciaországban is a XIX. század heves küzdelmekkel és nehéz megpróbáltatásokkal teljes korszak volt a katolikus Egyházra nézve. Az a katolikus visszahatás, melynek élén az első császárság s a restauráció alatt Chateaubriand állott, nem volt tartós életű; a forradalom szelleme, a szabad gondolat a harmincas években ismét fölébredt s azóta liberális politikusok, pozitivista gondolkozók, materialista természettudósok, szociálista népboldogítók, realista regény- és drámaírók egyesült erővel szálltak síkra a katolicizmus ellen, amelyet a szabadság és tudomány ellenségének s a haladás és demokrácia kerékkötőjének igyekeztek feltüntetni. A katolikusok azonban, okulva a mult tapasztalatain, nem vonultak félre, nem tették le küzdelem nélkül a fegyvert, mint ahogy ez a XVIII. században történt, midőn Voltaire és az enciklopédista filozófusok úgyszólván ellenállás nélkül

végezték romboló munkájukat. A XIX. században kiváló katolikus írók és szónokok egész serege kél a vallás és Egyház védelmére s a kedvezőtlen erőviszonyok dacára sikerül a támadásokat visszaverniök.

Chateaubriand nagy hatással volt korára, művei megtermékenyítették nemcsak a költészetet, hanem a történetírást és irodalmi kritikát, sőt a művészeteket is. Egyik leglelkesebb tanítványa volt *Félicité-Robert de Lamennais* (1782—1854), egy szenvedélyes, nyugtalan, forrongó lelkű, végletek közt hanyóódó, romantikus egyéniség, aki úgy, mint Chateaubriand, Saint-Maloban tengerészcsaládból született és akit viharos ifjúság után harmincnégy éves korában szenteltek pappá. 1817 és 1823 közt jelenik meg *Essai sur l'indifférence en matière de religion* című műve, melynek épolyan nagy volt a sikere, mint annak idején Chateaubriand *Génie*-jének. Lángoló ékesszólással védi benne a katolicizmust, mint amely szerinte egyedül képes a kétségektől gyötört, egyensúlyt vesztett, reményeiben csalódott, beteg társadalom bajait meggyógyítani. Személyes hatása is nagy. Bretagneban fekvő falusi házában a tisztelők és rajongók egész serege veszi körül. Később politikára adja magát, lapot alapít, az *Avenir*-t, melynek jelszava: «Isten és szabadság» s melyben igyekszik a forradalmi elveket s a katolicizmust összeegyeztetni és követeli a vallási, tanítási és egyesülési szabadságot s az elnyomott nemzetek felszabadítását. Midőn a pápa egy enciklikájában elítéli tulzó tanait, Lamennais némi habozás után szakít az Egyházzal, kiadja *Paroles d'un croyant* című művét (1833), majd egyre tovább csúszik a demagógia lejtőjén és elkeseredve, kiábrándulva, önmagával és a világgal meghasonolva fejezi be életét.

Lamennais egyik legbuzgóbb és legtehetségesebb tanítványa, aki azonban eltévelyedéseiben nem követte mesterét, Lacordaire volt. *Jean-Baptiste-Henri Lacor-*

daire (1802—1861), mielőtt a párisi Saint-Sulpice-szemináriumban felvétette magát, Párisban már mint ügyvéd működött. Lamennais buzgó munkatársa volt, dolgozott Lamennais lapjába. Midőn azonban ez az Egyházzal szakított, elvált tőle s mint egyházi szónok szolgált a katolicizmus ügyét. 1840-ben belépett a dominikánusrendbe s nagy buzgóságot fejtett ki a forradalom által megszüntetett rendjének visszaállításában. Mint Lamennais, ő is arra törekszik, hogy a modern társadalmat az Egyházzal kibékítse. Politikával is foglalkozik; tagja az 1848-iki forradalom után választott nemzetgyűlésnek, azonban nemsokára nemes szándékaiban csalódva visszavonul a politikai élettől s élete utolsó tíz évét egy kollégiumban tanítással tölti. Szónoklataiban, melyek közül különösen a párisi Notre-Dameban tartott beszédei tűnnek ki, igazi romantikus szónok, aki szívesen beszél önmagáról, a saját megtéréséről s előszeretettel fejtegeti a kortársait foglalkoztató aktuális filozófiai, társadalmi és tudományos kérdéseket. Stílusa színes, gazdag, meleg, de néha dagályos és mesterkélts.

Lamennais baráti köréhez tartozott *Charles de Montalembert* gróf (1810—1870), aki, mint parlamenti szónok, politikus és publicista kitűnt a júliusi monarchia és a második köztársaság alatt. Hazánkban is megfordult; levelezést folytatott báró Eötvös Józseffel, akadémiánk kültagja volt. Montalembert kiváló író. *Histoire de Sainte Elisabeth de Hongrie* (1836) és *Histoire des moines d'Occident* (1860—1877) című műveiben magas röptű képzeletről tanuskodó, egy keresztény époszba beillő költői részletek vannak.

Nagy műveltségű és tekintélyű világi katolikus férfiú volt *Antoine-Frédéric Ozanam* (1813—1853) párisi egyetemi tanár s a Szent Vince-társaság egyik alapítója. Irodalmi működése főképp az olasz, spanyol és német irodalom remekműveinek ismertetését és megértését szol-

gálta. Ezek alapján akarta bizonyítani a kereszténységnek a modern népek művelődésére gyakorolt áldásos befolyását. Főművei: *Dante et la philosophie catholique au XIIIe siècle* (1839), *Etudes germaniques* (1847—1849).

Kiváló szónok, polemikus író és pedagógus volt *Félix-Antoine-Philibert Dupanloup* orléánsi püspök (1802—1878). Mint Lajos Fülöp király fiainak egyházi nevelője és mint notre-damei kanonok nagy szónoki sikereket aratott. Élénk részt vett a negyvenes-ötvenes években a tanítás szabadságáért folytatott küzdelemben, majd a második császárság alatt a forradalom s az Egyház kibékítésére törekvő liberális katolikusok és Joseph de Maistre tanítványai, a meg nem alkuvó, konzervatív katolikusok közt fölmerült vitákban. Neveléstani munkái (*De l'éducation*, 1850—1862) széles látókörről, sokirányú műveltségről, kiváló pedagógiai érzékről tanuskodnak.

A XIX. század legnagyobb francia katolikus hírlapírója *Louis Veuillot* (1813—1883), aki *L'Univers* című lapjában és műveiben majdnem félszázadon át heves harcot vívott nemcsak a hitetlenek és szabadgondolkodók, hanem a liberális katolikusok ellen is. Önzetlen, elvhű, meggyőződéséiért tűzbe menő ember volt, aki hevességével és kiméletlenségével sok ellenséget szerzett magának. Kiváló írói képességeit azonban ellenfelei is elismerték; világos, tiszta, a klasszikusokon formálódott egyéni stílusa van, amely kitűnően visszatükrözteti írója egyéniségét.

A katolikus irányú irodalmi kritikát *Jules Barbey d'Aurevilly* (1808—1889) képviseli, egy mesterkelt, különködő, kortársaival állandóan hadilábon álló költő-és regényíró, aki lelkes katolikusnak érezte és vallotta magát. Írói fejlődése a romanticizmus idejére esik; romantikus is maradt egész életében; lelkesedik La-

martineért, Mussetért, Napoleonért, utálja Voltairét, Hugót s mélységesen megveti a realizmus és naturalizmus íróit. Mint kritikus tulzó, elfogult, szubjektív, de gyakran érdekes és eredeti. Különböző lapokban megjelent kritikái (*Oeuvres et hommes*, 1860—1906) könyv-alakban összegyűjtve jórészt halála után jelentek meg.

V. A LEGÚJABB KOR.

1880 és 1890 közt a francia irodalom történetében új korszak kezdődik, amelyet az előző évtizedek reáлизmusától való elfordulás, a pozitivista és materiálista világnézetből való kiábrándulás jellemez. A Zola-féle nyers, hazug, művészietlen naturáлизmus csődbe jut, a közönség megcsömörlik tőle, sőt *La Terre* c. regényének megjelenése után (1877) Zolától tanítványai egy része is tüntetően elpártol.

Visszahatás támad a *Parnasse* költőinek józan, tulajágosan intellektuális, a szívet és képzeletet hidegen hagyó költészete ellen is. Az új irány hívei eszményi, ábrándos, erősen szubjektív költészetről ábrándoznak; azt hirdetik, hogy a külvilág nem határozott formákkal és körvonalakkal bíró, megállapodott valóság, hanem folyton változó, állandó mozgásban lévő, rejtelmes valami, amit csak a magunk érzésein és képzetein át látunk. Mindaz, ami körülvesz bennünket, nem objektív valóság, hanem csak álom, szimbolum, egyéniségünknek, lelkünknek jelképe. A költészetnek az a célja, hogy a lélek s a valóság e homályos és rejtelmes kapcsolatait felfedje, ami csak a sejtetés, felidézés, szuggerálás útján lehetséges.

A szimbolista költészet tehát nem érzéseket és gondolatokat, hanem hangulatokat és vágyódásokat akar ébreszteni bennünk, ábrándokba akar ringatni bennünket, tehát zenei hatásra törekszik. Hogy e célt elérhesék, a szimbolista költők megreformálják a költői nyelvet és stílust, igyekeznek azt minél hajlékonyabbá, szabadabbá és zeneibbé tenni.

Ezek az új költők Verlainet és Mallarmét vallották mesterüknek. *Paul Verlaine* (1844—1896) egy hánytvetett életű, beteg idegzetű, szerencsétlen bohém volt, aki egy ízben gyilkosság kísérlete, egy más alkalommal pedig édesanyjának bántalmazása miatt börtönbe került, míg végül egészen elzülve és delíriumba esve egy párisi kórházban halt meg. Ez a szájalomraméltó, félbolond kalandor a legnagyobb francia lírai költők egyike, akinek költészete hű tükre ellentétes elemekből összetett, bizarr egyéniségének. Élete állandó harc, kínos vergődés gyarló teste és magasbatörő lelke, aljas ösztönei és tiszta vágyódásai, buja érzékisége és nemes ideálmusa közt. E küzdelemben néha lelkének jobbik fele kerekedik felül, ilyenkor naiv, szelid és alázatos, úgy tud hinni, örvendezni, mint egy ártatlan gyermek s megvan benne a legjobb szándék, hogy meneküljön abból az örvényből, amelybe gonosz hajlamai sodorták. Ilyenkor írta finom, hangulatos dalait s bűnbánattól és miszticizmustól égő vallásos költeményeit, melyek a francia katolikus költészet remekei közé tartoznak s melyek alapján méltán nevezte magát «az Egyház érdemben utolsó, de jó szándékkal telt, alázatos fiának». Legszébb verseit *Sagesse* (1881) és *Jadis et naguère* c. kötetei tartalmazzák.

Stéphane Mallarmé (1842—1898) még inkább, mint Verlaine, nemcsak műveivel, hanem főképp egyénisége varázsával gyakorolt nagy hatást kora költőire. Rajongó, nemes, önzetlen művészlélek volt, akinek a költészet volt mindene s akit párisi szalonjában barátai és tanítványai úgy vettek körül, mint valami Messiást. Mallarmé a legnagyobb következetességgel igyekezett megvalósítani a szimbolizmus elveit s megteremteni egy olyan költészetet, amelyben nincs értelem, sem logika, sem érzés, amely csupa jelkép, homály, hangulat és zene s amelyet közönséges halandók érteni és élvezni nem tudnak, hanem csak

a kiváltságosak és beavatottak. Híres verskötete *L'après midi d'un faune* (1876).

A görög *Jean Moréas* (kiejt. : moreász), valódi nevén Papadiamantopoulos (1856—1910), aki mint joghallgató került szülővárosából, Athénből Párisba, ahol azután élete nagy részét töltötte, eleinte a szimbolista költőknek volt egyik vezére. Később megalapította a román iskolát, amely a germán irodalmak utánzását kárhóztatva a közép- és renaissancekori francia költők : Villon, Rabelais, Ronsard felelevenítésével akarta a francia költészetet és költői nyelvet felfrissíteni. Írói fejlődésének harmadik korszakában pedig visszatért az ókori görög és latin elégikus költőkhöz s ezek hatása alatt írta *Stances* c. köteteiben (1809—1901) összegyűjtött verseit, melyek költészetének legtökéletesebb és legértetesebb termékei.

Semmiféle iskolához és írócsoporthoz nem tartozott *Albert Samain* (1858—1900), a lágy, gyengéd, lehellet-szerűen finom, bágyadt melancholia költője. Erre a félnék, zárkózott költőre, aki élete jó részét a párisi városa egy szerény hivatalában töltötte, *Au jardin de l'enfante* c. verskötetének megjelenésekor (1893) Coppée hívta fel a figyelmet, aki a személyesen nem is ismert költőt egy hirlapi cikkében így jellemzi : «Albert Samain úr az ősznek s a szürkületnek költője, egy szelid, betegesen bágyadt, nemesen szomorú költő. Könyvében elejétől végig a szent Márton-napi krizantémok gyengéd, búskomoly s a búcsúzásra emlékeztető illatát érzi az ember.»

1880 körül Belgiumban is megélenkül az irodalmi élet s valóságos irodalmi renaissance következik be, amelynek Camille Lemonnier, a jeles regényíró áll az élén. Ennek az új belga irodalomnak közlönye a *Jeune Belgique* c. folyóirat, mely 1881-ben indul meg. Lemonnier egyik lelkes munkatársa volt *Georges Rodenbach* (1855—1898), aki 1887-ben Párisban telepedett le s ott élt élete hátralévő részében. Eleinte Coppée modorában írt elegáns, érzel-

gős és mesterkélt verseket, később Párisban Mallarmé hatása alá került. Ott is megőrizte azonban szülőhazája iránti vonzalmát s megmaradt a szürke, nedves, szomorú flamand tájak s a csendes, álmatag, ódon flamand városok költőjének, akinek költészete csupa lágyság, félhomály, tömjénillat, halk, elfojtott muzsika. Legjobb verskötetei *La jeunesse blanche* (1886) és *Le règne du silence* (1891). *Bruges-la Morte* c. regényében (1892) azt akarta megmutatni, hogy ez a régi, haldokló város a maga néptelen utcáival, lomha csatornáival, öreg házai-
val, templomaival és kolostoraival hogyan alakítja lakosainak lelki világát.

Belga költő *Emile Verhaeren* (kiejt.: verăřē) (1855—1916) is, azonban sokkal nyugtalanabb, szenvedélyesebb, cselekvőbb egyéniség, mint a lány Rodenbach. Verhaeren vallásos családban nevelkedett, jezsuiták voltak tanárai és ifjúkorában buzgó katolikus volt, aki első verskötetei egyikében (*Les moines*, 1886) nagy megértéssel, miszticizmussal vegyes realizmussal rajzolja a kolostoréletet. Később elveszté hitét és súlyos lelki válságon megy keresztül. Élete e szakából való költeményei (*Les flambeaux noirs*, 1890) egy, gyötrő aggályok és kétségbeejtő látomások között vívódó, meghasonlott lélek megdőbbsé megnyilatkozásai. Vallásos hitét nem nyeri vissza többé, azonban a családi élet melege és a dolgozó s szenvedő emberiség szeretete eloszlatja komor pesszimizmusát. Életének két utolsó évtizedében írt versei (*Les villes tentaculaires*, 1895; *Les forces tumultueuses*, 1902) tele vannak rajongással, részvéttel, az emberiség jobb jövőjében való hittel. E költeményei az életnek s munkának, az emberi energiának és értelemnek, a modern kultúrának nagyszerű himnuszai.

Egészen újszerű, üde, naiv és természetes hangot vitt bele a francia lírába *Francis Jammes* (kiejt.: frăszisz zsám) (szül. 1868), aki már hosszú évtizedek óta egy

régi, délfrancia városkában, Orthezban él patriarchális egyszerűségben. Jammes a mai francia irodalom legelső természetköltője, akit meleg rokonszenv fűz a legigénytelenebb növényekhez és állatokhoz, sőt az élettelen tárgyakhoz is s aki együtt szenved a vágóhídra vezetett kis borjúval, az örök remegésben élő nyúllal s a szelid, megvetett számárral. Az egyszerűsége és őszintesége való törekvésében néha keresetté és prózaivá válik. Fontosabb verskötetei *De l'angélus de l'aube à l'angélus du soir*, 1888—1897 ; *Le deuil des primevères*, 1898—1900 ; *Géorgiques chrétiennes*, 1911—1912.

Misztikus, harcos, a kíméletlenségig őszinte, erősen szuggesztív egyéniség *Charles Péguy* (1873—1914), akinek a háborút megelőző évtizedben nagy része volt a francia ifjúság egy részének szellemi irányításában. Péguy egy ideig lelkes szocialista volt, aki szociálista világgöztársaságról ábrándozott, majd fanatikus Dreyfuspárti, később pedig megérezve a háború szelét buzgó hagyománytisztelő nacionalista és katolikus, míg végül küzdelmes pályájának méltó befejezéseként a marnei csatában hősi halált halt. 1900-tól kezdve szerkesztette és kiadta a *Cahiers de la quinzaine* c. folyóiratot, abban jelentek meg kritikái, pamfletjei, drámái (*Mystère de la charité de Jeanne d'Arc*, 1910) és litániaszerű vallásos költeményei. Sokat és gyorsan dolgozott. Mindaz, amit írt, nemes, tiszta, önzetlen meggyőződésből fakad és valami sajátosan népies, ódon, szinte középkori zamata van.

Egyéb jeles költők: *Jean Richépin* (szül. 1849), a koldusok és a tenger poétája, aki költészetének túlaradó és szónokias jellegénél fogva a romantikusokhoz, technikájánál fogva pedig a parnassienekhez tartozik; *Henri de Régnier* (szül. 1864), a nagyműveltségű, finom lelkű, szimbolista versművész; *De Noailles* grófnő (szül. 1876), az oláh eredetű, Francis Jammesra emlékeztető, mélyérzésű költőnő.

A regényirodalomban a legkülönbözőbb törekvések és irányzatok érvényesülnek. Alig van a regénynek olyan faja, melynek egy-két kiváló művelője ne akadna.

A filozófiai regénynek Anatole France a mestere. *Anatole France* (1844—1924), valódi nevén François Anatole Thibault, Renan tanítványa, szkeptikus, gúnyolódó, tekintélyromboló, szellemes dilettáns és jeles stílvirtuóz, aki gazdag tudással, finom érzéssel és nagy művészettel tud feleleveníteni régi korokat s hitetlen létére igen élénk, szinte perverz érdeklődést tanúsít valólási kérdések és lelki állapotok, főképp a miszticizmus és aszkétizmus megnyilvánulásai iránt. Regényeinek cselekvénye igen szegényes, szerkezetük laza, hősei alig tesznek egyebet, mint társalognak és vitatkoznak. Ahogy halad korban, iróniája egyre veszít szelidségéből és emberiségéből, egyre maróbbá, igazságtalanabbá válik, úgy, hogy írói pályája második felében írt művei jó része nem egyéb elfogult, türelmetlen, szociálista- és kereszténységellenes pamfleteknél. Maradandó becsű alkotásai: *Le crime de Silvestre Bonnard* (1881), melyben egy öreg tudósnek alakját kedves, jóindulatú humorral rajzolja meg s a saját ifjúkori benyomásait feldolgozó gyermektörténetei, mint *Le livre de mon ami* (1885) s az őskereszténység idejében játszó *Thaïs* (1896).

Renan tanítványa *Maurice Barrès* (kiejt.: báresz) (1862—1923) is. Első regényeiben, melyeknek a *Culte du moi* közös címet adta s némely későbbi leíró műveiben (*Du sang, de la volupté et de la mort*, 1894) szkeptikus és gőgös individuálista s finomkodó, gyakran homályos stílművész, aki szubtilis lélekállapotok elemzésében s a maga sajátos természeteti s művészeti benyomásainak leírásában látja írói feladatát. Később, midőn szakít önző, dilettáns életmódjával s tevékeny résztvesz a politikai életben, világnézete s vele művészete lényegesen kibővül és átalakul. Erősen konzerva-

tív és tradicionalista szellemben társadalmi, politikai és nacionalista regényeket ír (*Les déracinés*, 1897), melyekben a hazához, fajhoz, szülőföldhöz való ragaszkodást, az ősöknek s hagyományoknak kultuszát hirdeti. *Les Bastions de l'Est* gyűjtőcímet viselő regényeiben a német uralom alá került elzásziak és lotharingiaiak helyzetével foglalkozik s a *revanche*-t készíti elő. Nem hívó katolikus, de a vallást fontos fajfenntartó, nemzeterősítő, idealizmust terjesztő tényezőnek tartja s az Egyház és állam szétválasztása után a parlamentben s könyveiben hévvel kél a templomok s a papok védelmére (*La grande pitié des églises de France*, 1914).

Az exotikus regény terén Loti tűnik ki. *Pierre Loti* Julien Viaud (1850—1923) írói neve, aki mint tengerész-tiszt élete tekintélyes részét hazájától távol a tengeren s idegen világrészekén töltötte. Lotit a modern világ és társadalom nem érdekli, sőt borzalommal tölti el, annál jobban vonzzák azonban az egyszerű, primitív, az őstermészethez közel álló lények, a mai európai műveltségtől alig érintett, átalakulófélben lévő vagy kihalásra ítélt exotikus népek és kultúrák. Loti művei igazi impresszionista regények, hangulatos, szubjektív feljegyzések és benyomások. Valami szelíd, lelkünket behálózó szomorúság ömlik el rajtuk, egy nyugtalan, bonyolult, túlfinomult lélek búskomolysága, aki bekalandozta az egész világot, mindenütt hajhászta a gyönyört és kereste a feleletet a szellemét izgató kérdésekre, azonban semmi, amit lát, ki nem elégíti, minden az elmúlás, a végesség, a céltalanság, a halál gondolatát kelti fel benne. Nagy leíró művész és stílvirtuóz, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre és Chateaubriand méltó utóda. Főbb regényei: *Mon frère Yves* (1883), *Le pêcheur d'Islande* (1886), *Madame Chrysanthème* (1887), *Ramuntcho* (1897).

A holland eredetű *Joris Karl Huysmans* (kiejt.: éjszmász) (1848—1907) pályája első részében tulzó naturálista,

aki regényeiben s novelláiban különös előszeretettel és untató részletességgel írja le a hétköznapi élet közönséges és utálatos jelenségeit. 1892-ben, miután egy időre egy trappistakolostorba vonult vissza, megtér és egy egészen egyéni, művészi és misztikus katolicizmust teremt magának, abban igyekszik a valóság rútsága ellen enyhülést és feledést találni. Megtérése után írt regényeiben (*En route*, 1895; *La cathédrale*, 1898; *Les foules de Lourdes*, 1907) nagy fantáziával és naturálista aprólékossággal beszéli el megtérése történetét s írja le a székesegyházakat, kolostorokat, szertartásokat s a vallásosság különböző megnyilvánulásait.

Paul Bourget (szül. 1852-ben) a lélekelemzés nagy művésze. Regényeinek cselekvénye majdnem mindig a francia arisztokrácia és felsőbb polgárság körében játszódik, amiért kritikusan nem egyszer szemére vetették az előkelősködés és parvenüség vádját. Főmotívumuk a bűnös, romboló szerelem. Első regényeiben tisztán pszichológus, aki mestereinek, Stendhálnak és Tainenek példájára, tudóshoz illő, rideg tárgyilagossággal boncolja hőseinek lelki világát. 1889-ben megjelent *Le disciple* című regénye óta azonban írói egyéniségében egyre inkább előtérbe nyomul a morálista és szociológus, aki a beteg társadalom bajainak orvoslására egyetlen gyógyszerül a katolicizmushoz való visszatérést ajánlja. Multjával teljesen nem tud szakítani, újabb regényeiben is helyenként tulságosan csábító színekkel festi a bűnt, szándékai nemességében és tisztaságában azonban senki sem kételkedhetik. Jelesebb regényei: *Une cruelle énigme* (1885), *L'étape*, (1903), *Le démon de midi* (1914), *Le sens de la mort* (1915). Írt igen elmés, mélyen szántó kritikai tanulmányokat és útleírásokat is.

Az utóbbi évtizedekben nagyon felvirágzott a vidéki regény. Minden tartománynak megvannak a maga regényírói, akik nagy gondnal és szeretettel rajzolják a

vidéki kisvárosok és falvak egyhangú életét és egyszerű embereit. Közülök első sorban *René Bazin* (szül. 1853) említendő, a komoly, mély érzésű, erősen katolikus meggyőződésű regényíró, aki a nagyvárosokkal szemben védelmébe veszi a vidéket komoly, munkás népével, ősrégi, veszendőben lévő hagyományaival. Az ő parasztjai nem azok a kapzsi, ravasz, állatias lények, mint Balzac, Zola vagy Maupassant parasztjai, hanem igazi emberek, akikben a csiszolatlan, durva külső gyakran melegen érző, részvételre és önfeláldozásra képes lelket takar. Különösen két regénye tette nevét széles körben ismertté: a *La terre qui meurt* (1899), amelyben a francia falu válságát, a városba való özönlés problémáját vizsgálja és *Les Oberlé* (1901), amelyben egy német uralom alatt élő elzászi család életét festi.

Konzervatív és katolikus regényíró *Henri Bordeaux* is (szül. 1870). Regényeinek cselekvénye leginkább szülőföldjén, Szavojában, játszik kisvárosi polgárok, hivatalnokok, ügyvédek, orvosok, falusi birtokosok és parasztok körében s mindegyik regény egy-egy erkölcsi vagy társadalmi kérdésre kíván felelni. Bordeaux első sorban a francia család regényírója, aki regényeiben az altruizmust, a hagyomány- és tekintélytisztelést, a családi összetartást, a fegyelmezettséget, az egyéniségnek visszafojtását hirdeti és ajánlja. Jelesebb regényei: *La peur de vivre* (1902), *Les Roquevillard* (1906), *La croisée des chemins* (1909).

Az utolsó évtizedek francia regényírói közt egészen különleges helyet foglal el *Romain Rolland* (szül. 1868), akire ráillik a régi közmondás: *nemo propheta in patria sua*. Rolland valóban próféta szerepre vállalkozott: emberszeretetet, békességet, világszolidaritást hirdet egy olyan időszakban, amelyben hazájában a legféktelenebb fajgyűlölet, a legelfogultabb sovinizmus tombol. Ezért külföldön nagyobb tekintélynek örvend, mint

Franciaországban, ahol nemes pacifizmusát, tiszta idealizmusát, az emberiség szeretetével összeférő higgadt fajszeretetét divatból kiment humanitárius ábrándoknak tartják. Főmunkája a *Jean Cristophe* című tizkötetes regény (1904—1912), egy nagy tehetségű német zenész élettörténete. A regény tehát Bildungsroman, mint Goethe Wilhelm Meistere s egyúttal korrajz, amelyben az ró szigorú ítéletet mond a modern európai művelődésről és társadalomról.

Ezenkívül a regényírás terén kitűntek a következők: *Jules Renard* (1864—1910), a finom tollú, kesemys íróniájú réalista; a lélekelemzés terén új utakat kereső *Marcel Proust* (1873—1923); az exotikus regény művelői között *Claude Farrère* (szül. 1876) s a magyarsággal rokonszenvező Tharaud-testvérek, *Jérôme Tharaud* (szül. 1874) és *Jean Tharaud* (szül. 1877); a katolikus irányú regényírók közül *Ernest Psichari* (1883—1914) és *Emile Baumann* (szül. 1868).

A drámairodalom fejlődését nagy mértékben hátráltatta a közönség felületessége, léhasága s a réalista korszak hagyományaihoz való csökönyös ragaszkodása. 1887-től fogva a közizlés nevelésében és átalakításában nagy szerepet játszott az Antoine által Párisban alapított *Théâtre-Libre*. E színházban szíves fogadtatásra talált minden új, merész kísérlet s Antoine a játékba, díszletezésbe is igyekezett minél több eredetiséget és természetességet belevinni. A *Théâtre Libre* eleinte a naturáлизmus szolgálatában állott s nyers, brutális, naturálista színműveket játszott, majd előadta Ibsen, Hauptmann s egyéb külföldi drámaírók műveit s az ezek hatása alatt megszületett francia szimbolista, idealista és exotikus drámákat. Ebben a színházban s a Lugné-Poe által 1893-ban alapított *Oeuvre*-ben kerültek színre az utóbbi évtizedek legkiválóbb drámaíróinak alkotásai.

A naturálista színműírók közül *Henri Becque* (1832—

1899) magaslik ki. Becque igen éles megfigyelő és szinte molièrei jellemrajzoló képességgel megáldott drámaíró, aki kíméletlen nyíltsággal és szigorral rajzolja az életet, azonban a megvetés és gúny mellett a részvétnek és a gyengédségnek is van némi helye lelkében. Legjelesebb darabja a *Théâtre Français*-ban 1882-ben előadott *Les Corbeaux*, egy kegyetlen, sötét, fájdalmas darab, amely üzlet- és pénzemberek aljas fondorlatait mutatja be, akik hollók módjára vetik rá magukat egy gyáros özvegyére és családjára.

Becque sokkal súlyosabb, sokkal pesszimistább író, semhogy darabjai nagyobb sikert érthettek volna el. Annál közelebb tudott férközni a közönség szívéhez *Edmond Rostand* (1868—1918), egy könnyed, szellemes, szónokias, romantikus költő. Rostand nem volt valami merész újító; nem érdekelték a külföldi drámaírók; nem akart sem a naturálista, sem a szimbolista írókkal versenyezni, hanem felújított némely hagyományos és örök témákat s visszatérve a francia történelem dicsőséges korszakaihoz, magasztalta a hősiességet, lovagiasságot, önfeláldozást, az ábrándos, eszményi szerelmet. Nagyszerűen ért a meseszövéshöz, a hatásos jelenetek előkészítéséhez, melyeknek kedvéért a történeti igazságot hajlandó néha feláldozni; finoman tudja elemezni hősei érzelmi világát s nagy művészettel tudja vegyíteni az érzelmességet az iróniával; stílusa ötletes, csillogó, néha mesterkelt. Legnagyobb sikerét *Cyrano de Bergerac*-kal (1898) és az *Aiglon*-nal (1900) aratta. Az első történelmi vígjáték, hőse Cyrano költő, aki XIII. Lajos és Richelieu korában élt, a másik szintén történelmi darab s I. Napoleon fiáról, a reichstadti hercegről szól.

Az Augier és ifjú Dumas nyomain haladó irányzatos társadalmi drámának *Eugène Brieux* (szül. 1858) egyik leghivatottabb képviselője. Brieux éles szemű, tárgyilagos megfigyelő s józan, egészséges erkölcsi elveket valló

morálista, aki darabjaiban kíméletlen, de jóindulatú szigorral leplezi le a mai francia társadalom némely kényszerűségeit és ferdeségeit. A politika romboló hatása, a lóversenyszuszpenziónak, a válás, a gyermeknevelés, a házasság nélküli leányok helyzete, az öröklés, ime ezek azok a kérdések, melyekre Brieux darabjaiban felelni igyekszik. Egyik legismertebb darabja *La robe rouge* (1900), melyben a bírósági korrupció problémáját teszi szövé.

Súlyos problémákat felvető mély gondolkodó *François de Curel* (szül. 1854), akinek darabjaiban az északi drámaíróknak s Nietzsche-nek hatása tükröződik vissza. Curel nem az apró emberi gyarlóságok, nem a társadalmi élet mulékony betegségei, hanem a nagy, hatalmas, minden gátat leromboló, minden társadalmi köteléket szét tépő szenvedélyek érdeklik, melyekben az emberi természet a maga ősi erőszakosságában megnyilatkozik. Kiválóbb színművei: *Les fossiles* (1892), *Le repas du lion* (1897), *La fille sauvage* (1902).

A szimbolista dráma terén legérdekesebbek a belga *Maurice Maeterlinck* (kiejt.: máterlink) (szül. 1862) kísérletei. Maeterlinck a lélek rejtelmes, homályos, ösztönszerű, irracionális sejtései és hangulatai érdeklik. Színművei (*Les aveugles*, *L'intruse*, 1890; *Pelléas et Mélisande*, 1892) szimbolikus drámák, melyekben a végzet rejtélyes hatalmát, az emberi sorsnak titokzatos túlvilági hatalmaktól való függését akarja éreztetni. Darabjainak cselekvénye alig van; személyeik bizonytalan, elmosódott, fantasztikus árnyalakok, akik misztikus csendben, feszült várakozásban, nyomasztó előérzetek közt várják az eseményeket. Vannak tündérdramái is, mint a kecses *Oiseau bleu* (1909) s a régi drámai hagyományokat követő darabjai is, mint *Monna Vanna* (1902).

Új ösvényeket tört a francia dráma terén Claudel.

Paul Claudel (szül. 1868), Maeterlinckkel ellentétben, buzgó, megtért katolikus, a mai Franciaország legnagyobb katolikus költője, akinek 1895-ben írt *Vers d'exil* című költeményciklusa azt a misztikus átalakulást mutatja, amelyben egy kétségek közt vergődő lélek Istenre talál és benne megnyugvást lel. Színművei metafizikai drámák, szimbolikus költemények, melyekben a szerzőnek a modern materialista és demokrata világtól irtózó, mélységes vallásos világnézete nyer kifejezést. Legkiválóbb drámája, *L'annonce faite à Marie* (1912), középkori misztérium, a keresztény áldozat gondolatának nagyszerű apologiája. Claudel költészetének nagy fogyatkozása a tulságos elvontság és a homályosság, mely azt nemcsak a tömeg, hanem a műveltebb közönség nagy része számára is megközelíthetlenné teszi. Egy aránylag szűk írói kör azonban éig magasztalja és Dante mellé állítja.

Egyéb kiváló drámaírók: *Paul Hervieu* (szül. 1857), aki komoly, erőteljes, szinte tragédiaszámba menő társadalmi drámákat írt; *Georges de Porto-Riche* (szül. 1849), a modern szerelem finom psychologusa; *Henri Bataille* (1872—1822), akinek társadalmi drámái hatásos, erősen költői, helyenként mesterkéltné alkotások.

A kritika terén első helyen Brunetiére munkássága érdemli meg figyelmünket. *Ferdinand Brunetiére* (1849—1906) Taine tanítványa. Az ő eszménye is egy olyan szigorúan tárgyilagos, csálhatatlan, exakt kritikai módszer volt, amely pontosság és megbízhatóság tekintetében a természettudományok módszerével versenyezzen. Az a törekvése, hogy az irodalomtörténetre az evolúció tanát alkalmazza, nem sikerült ugyan, de megvan az a nagy érdeme, hogy az egyes művek és korszakok közötti összefüggéseket kutatva rámutatott az irodalmi hagyományra, mint az irodalmi élet egyik legfontosabb tényezőjére. Heves harcot vívott az individuálizmus túltén-

gése és a naturálizmus eltévelyedései ellen és a XVIII. és XIX. századi irodalom rovására a francia klasszicizmus felsőségét hangsúlyozta. Ahogy életkorban előre haladt, egyre jobban foglalkoztatták az erkölcsi és társadalmi problémák s egyre nagyobb hévvel kelt a tekintély, a hagyomány és a katolicizmus védelmére. Főbb művei: *Le roman naturaliste* (1883), *L'évolution de la poésie lyrique* (1894), *Histoire de la littérature française classique* (1905—1913).

Igen szellemes, könnyed, minden rendszertől irtózó, a tudakosság látszatát is kerülő, finom tollú kritikus volt *Emile Faguet* (1847—1916). Miként Sainte-Beuve, úgy Faguet is az írói arckép mestere s elsősorban psychologus és morálista, akit a művek nem annyira esztétikai, mint inkább eszmetörténeti szempontból érdekelnek. Igen sokat írt. Maradandó értékű művei a francia irodalom utolsó négy évszázadának nagy íróiról szóló tanulmányai.

Az ítéletmondástól tartózkodó s csupán az irodalmi művek által keltett benyomások közlésére törekvő subjektív és impresszionista kritikának, amelyben magának a kritikusnak egyénisége fontosabb, mint a szóbanforgó mű, *Jules Lemaître* (1853—1914) volt a legjelesebb művelője, aki mint drámaíró, novellista és szónok is jelentékeny sikereket ért el. Kritikai működésének legértékesebb termékei *Les contemporains* (8 k., 1885—1899) cím alatt összegyűjtött tanulmányai, melyekben a korabeli íróknak rajzolta meg nagyon találó, ötletes, ma is elevenen ható arcképeit.

A szimbolizmus legkiválóbb kritikusa *Rémy de Gourmont* (1858—1915), aki huszonöt éven át szerkesztette ezen új irány folyóiratát, a *Mercure de France*-t. Irt regényeket, színműveket, költeményeket is, igazi területe azonban a kritika volt. Mint kritikust a gazdag és sokoldalú tudás, a független, előítéletektől ment jellem,

a kíméletlen őszinteség s a gúnyolódásra és különködésre való hajlam jellemezte. Kiválóbb művei: *Le livre des masques* (2 k., 1896—1898), *Promenades littéraires* (5 k., 1904—1913).

Azt a szerepet, melyet ezelőtt mintegy három évtizeddel a *Mercure de France* játszott, ma a *Nouvelle revue française* tölti be. Ez jelenleg Franciaországnak a modern irodalmi törekvéseket leghívebben képviselő folyóirata, amelynek egyik szerkesztője és tekintélyes munkatársa Gide, méltán megérdemli az «irodalmi úttörő» nevet, mellyel egy újabb német kritikus felruházta. *André Gide* (szül. 1869) ingatag, bonyolult, ellentétekkel telt lelkű, igen tartalmas író. Mint kritikus (*Prétextes*, 1903; *Nouveaux prétextes*, 1911) tradicionálista; nem rokonszenvez a romantikával, melyet művészeti anarchiának tekint és nagyra becsüli a klasszicizmus formai tökélyét, szabályosságát és világosságát, azonban modern is egyúttal s mint ilyen ellensége mindazoknak, akik a germán és szláv irodalmak elől elzárva a francia szellem fejlődését meg akarják állítani. Az első sorában méltányolta Péguy és Claudel költészetét. Írt a lélekelemzés finomságával kiváló regényeket is (*L'immoraliste*, 1902; *Porte étroite*, 1909).

A királypárti s többé-kevésbbé katolikus írónak csoportja, kiknek ma az *Action française* a napilapja, Maurast vallja egyik vezérének. *Charles Maurras* (kiejt. : morász) (szül. 1868) első sorban politikai író, aki erőteljes logikával és délfrancia temperamentumának teljes indulatosságával küzd a köztársaság s a demokrácia ellen s akit az irodalmi művek is első sorban politikai szempontból érdekelnek. Kritikai műveiben (*Trois idées politiques*. Chateaubriand, Michelet, Sainte-Beuve, 1899; *Les amants de Venise*, 1902) hevesen támadja a liberálizmust, romantizmust, és individuálizmust s védelmezi a klasszicizmus hagyományait, mint amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy a megbomlott, zűrzavaros francia társadalom-

ban az egységet, a rendet és fegyelmet ismét megteremtésük.

A ma élő kritikusok közül kitűnnek még a következők is : *Gustave Lanson* (szül. 1857), a tudós irodalomtörténet-író ; a katolikus irányú *Victor Giraud* (szül. 1868), a *Revue des deux mondes*-nak, e nagymúltú, majdnem száz éves konzervatív folyóiratnak jelenlegi szerkesztője; *Henri Brémond* jezsuita (szül. 1865), aki a franciaországi vallásos érzés irodalomtörténetéről írt nagy tudásra és finom elemzőtehetségre valló monografiát.

KÖNYVÉSZETI TÁJÉKOZTATÓ.

a) *Nagyobb irodalomtörténetek*: *Lanson*, Histoire de la littérature française; Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900, szerk. *Petit de Julleville*, 8 k.; Histoire de la nation française, szerk. *Hanotaux*, XII. és XIII. kötet, Histoire des lettres (tartalmazza a franciaországi latin és provençal nyelvű irodalom történetét is); *Lanson*, Histoire illustrée de la littérature française, 2 k. (több mint 800 pompás képpel díszített díszmű, szövege ugyanaz, mint a szerző idézett irodalomtörténeté); Histoire de la littérature française illustrée, szerk. *Bédier* és *Hazard*, 2 k. (a legújabb kutatások alapján első rendű szakemberek által írt, bő könyvészeti anyagot tartalmazó, gazdagon illusztrált munka); *Suchier* és *Birch-Hirschfeld*, Geschichte der französischen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart; *Klemperer*, Geschichte der französischen Litteratur, 5 k.

b) *Kisebb irodalomtörténetek*: *Doumic*, Histoire de la littérature française (tankönyv); *Des Granges*, Histoire illustrée de la littérature française (praktikus tankönyv a főbb művek részletes ismertetésével s tartalmi összefoglalásával); *Abry-Audic-Crouzet*, Histoire illustrée de la littérature française (tankönyv sok idézettel s a főbb művek elemzésével); *Calvet*, Manuel illustré d'histoire de la littérature française (katholikus irányú tankönyv); *Baumgartner S. J.*, Französische Litteraturgeschichte (katholikus irányú alapos munka).

c) *Magyar nyelvű irodalomtörténetek*: *Nisard*, A francia irodalom története, 4 k. (elavult); *Saintsbury*, A francia irodalom története, Athenaeum kézikönyvtára; *Hegedüs*, A francia irodalom története (középisk. segédkönyv); *Haraszti* francia irodalomtörténete a *Heinrich*-féle Egyetemes irodalomtörténet II. kötetében; *Strachey*, A francia irodalom főirányai.

d) *Könyvészeti és módszertani segéd munkák*: *Lanson*, Manuel bibliographique de la littérature française moderne,

XVIe, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècle, 5 kötetben vagy egybefűzve (mintaszerű segédkönyv); *Beiz*, La littérature comparée (összehasonlító irodalomtörténeti segédkönyv); *Talvart-Place*, Bibliographie des auteurs modernes de langue française, 1801—1925, 3 k.; *Rudler*, Les techniques de la critique et de l'histoire littéraire en littérature française moderne; *Koschwitz-Thurau*, Anleitung zum Studium der französischen Philologie.

e) *Egyes korokat tárgyaló monografiák és kézikönyvek*: *Paris*, La littérature française au moyen-âge (néhány fejezeteiben elavult); *Voretzsch*, Einführung in das Studium der altfranzösischen Literatur (egyetemi tankönyv); *Darmesteter-Hatzfeld*, Le seizième siècle en France (kiváló irodalomtörténet és olvasókönyv); *Morf*, Geschichte der neuern französischen Literatur, I. Das Zeitalter der Renaissance (jól megírt kézikönyv); *Hettner*, Geschichte der französischen Literatur im achtzehnten Jahrhundert; *Strowsky*, Tableau de la littérature française au XIXe et au XXe siècles; *Lalou*, Histoire de la littérature française contemporaine; *Manuel illustré de la littérature catholique de 1870 à nos jours* (több szerző műve); *Giraud*, Les maîtres de l'heure; *Crémieux*, Le XXe siècle; *Curtius*, Az új Franciaország irodalmi úttörői (németből fordítva).

f) *Szemelvényes művek*: *Paris*, Chrestomathie du moyen-âge; *Des Granges*, Morceaux choisis des auteurs français du moyen-âge à nos jours, 2e cycle (szemelvények jó magyarázatokkal); *Van Bever-Léautaud*, Poètes d'aujourd'hui, 2 k. (szemelvények írói életrajzokkal és bő bibliográfiával); *Vallery-Radot*, Anthologie de la poésie catholique de Villon jusqu'à nos jours; *Hertz*, Spielmannsbuch (középkori románcok és legendák); Anthologia a XIX. század francia lírájából, 2 k., kiad. a Kisfaludy-Társaság; *Kosztolányi*, Modern költők, I. k. Franciák.

g) *Magyar szerzők francia irodalomtörténeti művei*: *Haraszti*, A naturalista regényről; u. a. Molière és művei; u. a., A francia lyrai költészet fejlődése; u. a., Corneille és kora; u. a., Edmond Rostand; *König*, Alfred de Musset; *Benedek*, Victor Hugo; u. a., A francia regény a XIX. században; *Nagy József*, Taine.

h) *Gyűjteményes kiadások*: a *Société des anciens textes* középkori írók teljes műveit tartalmazó kritikai kiadványai; *Les classiques français du moyen-âge* (középkori írók olcsó kiadásai); *Les grands écrivains de la France* (XVII, XVIII, s. újabban XIX. századi nagy írók kritikai kiadásai); *Les*

grands écrivains français (mintegy ötven kiváló író életrajza); *Collection critique, Célébrités d'hier, Célébrités d'aujourd'hui* (újabb s legújabb írók életrajzai); *Bibliothèque Larousse* (a francia irodalom remekeit egyesítő, szép kiállítású. jegyzetekkel és képekkel ellátott kötetek); *Collection des plus belles pages* (a *Mercure de France* kiadásai, szemelvények kiváló írók műveiből arcképpel, életrajzzal és jegyzetekkel).

i) *Folyóiratok és szemlék*: *Romania* (középkori irodalomtörténet); *Revue d'histoire littéraire de la France* (újabbkori irodalomtörténet); *Revue de littérature comparée* (összehasonlító irodalomtörténet); *Revue des deux mondes* (konzervatív); *Correspondant* (konzervatív); *Nouvelle revue française* (modern és internacionális); *Etudes* (a francia jezsuiták szemléje); *Mercure de France* (igen gazdag és sokoldalú kritikai rovat); *Les nouvelles littéraires* (irodalmi és kritikai képes hetilap a nagyközönség számára).

NÉVMUTATÓ.

- Abry 303
 Adam de la Halle 46—47
 Aesopus 135
 Amyot 75—76
 Anakreon 69, 70, 72, 201
 Antoine (színházigazgató)
 296
 Aristophanes 124
 Aristoteles 79
 Arnauld 101, 102, 104, 105,
 159
 Aubigné (Agrippa d') 72, 148
 Audic 303
 Augier 262—264, 297
 Auratus 68
 Avianus 37
 Baif 72
 Balzac (Guez de) 92, 94, 95,
 97, 108
 Balzac (Honoré de) 173,
 246—248, 253, 257, 259,
 263, 274, 295
 Barbey d'Aureville 285—286
 Barrès 292—293
 Barthélemy 201
 Bataille 299
 Baudelaire 270
 Baumann 296
 Baumgartner 303
 Bazin 295
 Bayle 169—170
 Bárótyi 114
 Beaumarchais 195
 Becque 296—297
 Belleau 72
 Benedek 304
 Benoît (szerzetes) 25
 Benoît de Sainte-Maure 20
 Betz 304
 Bever 304
 Bédier 303
 Béranger 5, 240
 Bérout 21
 Bèze 82
 Bion 201
 Birch-Hirschfeld 303
 Bizet 248
 Blondel de Nesle 30
 Boccaccio 36, 53, 55
 Bodel 42
 Bodin 79
 Boileau (Gilles) 154
 Boileau (Nicolas) 67, 74, 85,
 87, 89, 90, 93, 105, 113,
 117, 123, 154—158, 159,
 178, 227, 271
 Bordeaux 295
 Bourdaloue 138, 142—143
 Bourget 295
 Bossuet 89, 80, 95, 111,
 138—142, 160, 181, 275
 Brantôme 79
 Brémond 302
 Brieux 297—298
 Brossette 155
 Brunetière 299—300
 Budé 56, 61
 Buffon 167, 177
 Calvet 303

- Canale 12
 Castro 120
 Catullus 66
 Caylus (gróf) 201
 Caylus (Mme de) 144
 Cervantes 6
 Chamfort 199
 Chapelle 128
 Chapelain 97, 146, 156
 Charles d'Orléans 31—32
 Chartier 31, 65
 Chateaubriand 162, 193,
 217—222, 232, 276, 277,
 282, 293
 Châtelet (Mme du) 184
 Chénier (André) 200—203
 Chénier (Joseph) 212
 Choderlos de Laclos 197
 Chopin 243
 Chrétien de Troyes 22
 Christine de Pisan 31
 Cicero 71
 Claudel 298—299, 301
 Clopinel (Jean) 39—40
 Commines 51—52
 Condorcet 167, 183
 Condillac 167, 274
 Conon de Béthune 30
 Conrart 97
 Constant 224
 Coppée 289
 Corneille 73, 85, 87, 94, 95,
 98, 111, 113, 118, 119—123,
 124, 125, 126, 127, 128,
 132, 203, 204, 254
 Crébillon 203
 Crémieux 304
 Crouzet 303
 Cseri (Apácai) 109
 Curel 298
 Curtius 304
 Curtius (Quintus) 20, 114
 Cyrano de Bergerac 127
 Dacier (Mme) 159
 D'Alembert 167, 178, 182
 Dangeau 172
 Dante 6, 19, 22, 29, 55, 133,
 211, 299
 Danton 193, 212
 D'Argenson 179
 Darès 20
 Darmesteter 304
 Daud t 261
 Deffand (Mme du) 167, 177,
 182
 Delille 200
 Descartes 85, 86, 87, 102,
 107—112, 136, 157
 Deschamps (Antony) 228
 Deschamps (Eustache) 31
 Deschamps (Emile) 228
 Des Granges 303, 304
 Des Périers 59, 60—61, 64
 Destouches 208
 Dictys 20
 Diderot 178, 179, 181—182,
 208—209
 Dorat 68
 Doumic 303
 Du Bartas 72
 Du Bellay 71—72
 Ducis 205, 251
 Duclos 198
 Dumas (id.) 114, 243, 248,
 251, 252
 Dumas (ifj.) 262, 264—265,
 297
 Dupanloup 285
 D'Urfé (Honoré) 112—113
 Eginhard 18
 Eötvös (József) 284
 Epinay (Mme d') 189
 Erasmus (rotterdami) 56, 61
 Eschenbach (Wolfram v.) 22
 Euripides 124, 125

- Fabre (Ferdinand) 262
 Fabre d'Eglantine 212
 Faguet 300
 Farrère 296
 Flaubert 256, 257—259
 Fekete (János gróf) 186
 Feuillet 262
 Fénelon 89, 111, 153, 159
 164, 181
 Fichte 281
 Fléchier 138, 143
 Florian 200
 Fontenelle 159, 167, 169,
 170
 France (Anatole) 27, 292
 Fréron 180
 Froissart 50—51, 52
 Fromentin 262
 Furetière 117, 257
 Fustel de Coulanges 280

 Gace Brulé 30
 Gaimar 49
 Garnier de Pont-Sainte-
 Maxence 25
 Garnier (Robert) 74
 Gassendi 128
 Gaufré de Monmouth 21
 Gautier de Coincy 26
 Gautier (Théophile) 221, 222,
 235, 240, 253, 256
 Geoffrin (Mme) 167
 Gerson 40
 Gessner 201
 Gide 301
 Giraud 302, 304
 Goethe 5, 6, 133, 192, 225,
 227, 296
 Gomberville 113
 Goncourt-testvérek 260
 Gongora 96
 Gréban 45
 Grimm 183
 Gringore 49

 Gourmont (Rémy de) 300—
 301
 Guevara 194
 Guillaume de Lorris 39—40
 Guizot 278
 Guy de Coucy 30
 Guyon (Mme) 160

 Halévy 266
 Hanotaux 303
 Haraszti 303, 304
 Hatzfeld 304
 Hauptmann 296
 Hazard 303
 Hegedüs 303
 Hegel 281
 Heine 33, 279
 Heinrich 303
 Helvétius 183
 Herberay Des Essarts 64
 Herédia 268—269
 Hertz 304
 Hervieu 299
 Hettner 304
 Hippokrates 61
 Holbach 181, 183
 Homeros 6, 19, 20, 69, 71,
 124, 133
 Horatius 156
 Houdar de La Motte 159
 Hugo 49, 228, 229, 230—235,
 236, 240, 242, 249—251,
 252, 253, 254, 264, 272,
 279, 286

 Ibsen 296

 Jammes 290—291
 Jansen 100, 101, 102, 105
 Jean de Meung 39—40
 Jodelle 73—74
 Joinville 50, 52
 Julius Caesar 4
 Justinus 114

- Juvenalis 156, 228
 Kazinczy 192
 Kallimachos 201
 Kálvin 59, 66, 80—82, 84,
 111
 Kempis (Tamás) 83, 84, 120
 Klemperer 303
 Koschwitz 304
 Kosztolányi 304
 König 304
 Labé (Louise) 67
 Labiche 264
 La Bruyère 86, 89, 152—154,
 108
 La Calprenède 113—114, 116
 Lacordaire 283—284
 La Fayette (Mme de) 117,
 150, 151
 La Fontaine 5, 31, 61, 67,
 87, 117, 133—138, 149,
 154, 156, 162, 240
 La Harpe 203, 271
 Lalou 304
 Lamartine 5, 137, 201, 235—
 237, 238, 253, 266, 258
 Lambert (Mme de) 167
 Lammenais 283, 284
 Lanson 302, 303
 Larivey 75
 La Rochefoucauld 117, 145,
 149—152, 153
 Leconte de Lisle 267—268,
 269
 Le Breton 178
 Legouvé 271
 Leibniz 140, 186
 Le Maire de Belges 65
 Lemaître 300
 Lemaître de Sacy 101
 Lemerre 266
 Lemonnier 289
 Leroy 80
 Le Roy 109
 Lesage 194—195
 Lessing 126
 Le Tellier 140
 Le Tourneur 205
 Léautaud 304
 L'Hospital (Michel de) 79—
 80
 Liszt 243
 Livius 121
 Locke 183
 Loti 293
 Lucanus 20, 228
 Lucianus 162
 Lucretius 202
 Lugné-Poe 296
 Luther 81
 Macchiavelli 52
 Machaut 31
 Maeterlinck 298
 Maintenon (Mme de) 116,
 124, 144, 148—149
 Mairêt 122
 Maistre (Joseph de) 222—223,
 285
 Malebranche 111
 Malesherbes 179
 Malherbe 89—93, 94
 Mallarmé 288—289, 290
 Marie de France 23
 Marino 96
 Marivaux 195—196, 206—
 207, 240, 257
 Marot 59, 64, 65—67, 82, 93
 Martial 66
 Maucroix 135
 Maupassant 261, 295
 Maurras 301—302
 Massenet 27, 197
 Massillon 138, 143
 Mazarin 85
 Medici (Lorenzino) 75
 Meilhac 266

- Mersenne 108
 Ménage 146
 Mérimée 248
 Michelet 279
 Milton 221
 Mirabeau 212
 Molière 6, 73, 75, 86, 89, 93,
 118, 119, 123, 127—133,
 135, 143, 149, 154, 156,
 203, 205, 206, 247, 263
 Molinos 160
 Monluc 78—79
 Montaigne 76—78, 79, 81
 Montalembert 284
 Montalvo 64
 Montesquieu 167, 171, 174—
 177, 185, 224, 275, 275
 Moréas 289
 Moore 182
 Morf 304
 Moschus 201
 Motteville (Mme de) 144
 Musset 235, 238—240, 243,
 266, 286

 Nagy (József) 304
 Nicolas de la Chesnaye 48
 Nicole 101
 Nietzsche 298
 Nisard 228, 254, 273, 303
 Nivard 37
 Nivelle de la Chaussée 208
 Nodier 228, 238
 Noailles (Mme de) 291

 Offenbach 266
 Oroszlánszívű Rikárd 30
 Ovidius 20, 66
 Ozanam 284—285

 Paris 304
 Pascal 5, 85, 87, 88, 98,
 102—107, 111, 124, 153,
 227

 Perrault 85, 137—138, 158,
 159
 Petit de Julleville 303
 Petőfi 241
 Petrarca 29, 55, 67, 69, 70,
 71
 Petronius 115
 Péguy 291, 301
 Phaedrus 37, 135
 Philippe de Thaon 38
 Pindaros 69
 Place 304
 Plato 78, 79
 Plutarchos 270
 Poe (Edgar) 270
 Ponsard 254
 Porto-Riche 299
 Pradon 125, 156
 Prévost (abbé) 167, 196—197
 Proust 296
 Prudentius 14
 Psychari 296
 Puccini 197

 Quinault 156

 Rabelais 40, 61—64, 66, 81,
 93, 115, 195, 289
 Rabutin (Roger de) 149
 Racan 93, 94
 Rachel 254
 Racine (Jean) 73, 85, 87, 89,
 113, 117, 118, 119, 123—
 126, 127, 128, 132, 138,
 154, 155, 156, 203, 204,
 206, 254
 Racine (Louis) 200
 Rambouillet (Mme de) 94,
 114, 139, 143
 Raynal 183
 Regnard 205—206
 Renan 254, 280—282, 292
 Renard (Jules) 296
 Retz 144—145

- Récamier (Mme) 218
 Régnier (Henri de) 291
 Régnier (Mathurin) 31, 93
 Richardson 182, 190
 Richepin 291
 Rivarol 199
 Rodenbach 289—290
 Rojas 116
 Rolland (Romain) 295—296
 Ronsard 68—71, 72, 73, 89,
 91, 93, 154, 201, 202, 289
 Rostand 297
 Rotrou 127
 Rouget de Lisle 211
 Rousseau (Jean-Baptiste) 200
 Rousseau (Jean-Jacques) 137,
 162, 164, 167, 169, 182,
 183, 185, 187—193, 203,
 217, 218, 222, 223, 224,
 243, 244, 293
 Rudler 304
 Rutebeuf 30—31

 Sablé (Mme de) 95, 149, 150,
 151
 Saint-Cyran 101, 102
 Sainte-Beuve 219, 243, 253,
 272—273, 274, 300
 Saint-Pierre (abbé) 171
 Saint-Pierre (Bernardin de)
 193, 222, 293
 Saintsbury 303
 Saint-Simon 161, 171—173
 Sale (Antoine de la) 52—53
 Samain 289
 Sannazaro 72
 Sand (George) 193, 238,
 243—244, 248
 Sandeau 243, 262
 Sarcey 275
 Sardou 266
 Scaliger 74
 Scarron 116, 127, 148, 257
 Scherer 275
 Schiller 225
 Schopenhauer 6
 Schlegel (Ágost) 132
 Scott (Walter) 241, 276
 Scribe 252
 Scudéry (Mme de) 95, 113,
 114—115
 Scudéry (Georges de) 114
 Seneca 74, 121, 124
 Sévigné (Mme de) 94, 117,
 138, 142, 146—148
 Singlin 103
 Sokrates 78
 Sophokles 6
 Sorel 115
 Soumet 228
 Staël (Mme de) 224—226,
 249, 271
 Statius 20
 Stendhal 228, 244—246, 294
 Sterne 182
 Strabo 4
 Strachey 303
 Strassbourg (Gottfried v.)
 21
 Strowsky 304
 Suchier 303
 Sully-Prudhomme 268, 269
 Surius 121
 Swedenborg 78
 Swift 62, 186
 Szalézi szent Ferenc 80,
 82—84, 99, 111, 113, 160

 Tacitus 124
 Taine 173, 259, 274—275,
 282, 294, 299
 Talvart 304
 Tencin (Mme de) 167, 182
 Tharaud-testvérek 296
 Theokritos 69, 70, 201
 Theophrastus 152
 Thibaud de Champagne 30
 Thierry 276, 277—278

- Thiers 279—280
 Thureau 304
 Tocqueville 278
 Tormes (Lazarillo de) 194
 Tóth (Béla) 27
 Turgot 183
 Turolodus 17

 Vallery-Radot 304
 Valois Margit 58, 59—60, 66, 79, 80
 Vauvenargues 197—198
 Vergilius 17, 20, 66, 67, 69, 71, 124, 185
 Vergniaud 212
 Verhaeren 290
 Verlaine 31, 288
 Veuillot 285
 Viaud (Théophile de) 100
 Vigny (Alfred de) 228, 235, 237—238, 241, 251—252
 Villehardouin 49—50
 Villemain 271, 272
 Villon 31, 32—34, 64, 65, 67, 93, 156, 289
 IX. Vilmos (aquitainei herceg) 28
 Vinet 275
 Vogelweide (Walther v. d.) 29
 Voiture 94, 96—97
 Voltaire 31, 63, 67, 84, 89, 164, 166, 167, 169, 173, 182, 183—187, 189, 192, 203—205, 219, 254, 271, 276, 277, 282, 283, 286
 Voretzsch 304

 Wace 49
 Wagner 22
 Warens (Mme de) 188
 Winckelmann 201

 Zola 215, 256, 259—260, 275, 295
-

TARTALOM

	Oldal
Bevezetés	3

I. A középkor.

1. Általános jellemzés	8
2. Első irodalmi kísérletek	12
3. A nemzeti hősmondaköltészet	14
4. Az udvari elbeszélő költészet	19
5. A vallásos elbeszélő költészet	23
6. A lírai költészet	27
7. A satirikus, allegorikus és tanítóköltészet	34
8. A drámai költészet	41
9. A történetírás és az elbeszélő próza	49

II. A renaissance.

1. Általános jellemzés	55
2. Novella- és regényírók	59
3. Marot és kortársai	62
4. Ronsard és a Pléiade költői	68
5. Drámaírók	72
6. Morálisták, történetírók és politikai írók	75
7. Egyházi írók és szónokok	80

III. XIV. Lajos százada.

1. Általános jellemzés	85
2. Malherbe... ..	89
3. A szalonok és a Francia Akadémia	94
4. A vallási újjászületés munkásai. Pascal... ..	98
5. Descartes	107
6. Regényírók	112
7. A nagy tragédiáírók: Corneille és Racine... ..	118
8. Molière	127

	Oldal
9. La Fontaine	133
10. Bossuet és az egyházi szónokok	138
11. Emlékirat- és levélírók	143
12. La Rochefoucauld és La Bruyère	149
13. Boileau	154
14. Fénelon	159

IV. Voltaire százada.

1. Általános jellemzés	165
2. Az átmeneti kor írói	169
3. Montesquieu és Buffon	174
4. Az Encyclopédie	178
5. Voltaire	183
6. Rousseau... ..	187
7. Regényírók és morálisták	194
8. A lírai, tanító- és leíróköltészet	199
9. A drámai költészet	203
10. A nagy forradalom irodalma	209

V. A XIX. század.

1. Általános jellemzés	213
2. A romantizmus és a katolikus visszahatás előfutárai	217
3. A romantizmus	226
4. Hugo	230
5. A romantikus lírai költészet	235
6. A romantikus regény	241
7. A romantikus drámai költészet... ..	249
8. A realizmus	253
9. A réalista regény... ..	257
10. A réalista drámai költészet	262
11. A Parnasse költői	266
12. Az irodalmi kritika mesterei... ..	271
13. Történetírók	275
14. Katolikus írók és szónokok... ..	282

VI. A legújabb kor

Könyvészeti tájékoztató	303
Névmutató... ..	306

A SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

sorozatában eddig megjelentek :

1. Zubriczky Aladár dr.: Jézus élete és a vallástörténet. (Elfogyott.)
2. Wolkenberg Alajos dr.: A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata.
- 3—4. Wolkenberg Alajos dr.: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene. (Elfogyott.)
- 5—6. Balanyi György dr.: A szerzetesség története.
- 7—8. Alszeghy Zsolt dr.: A XIX. század magyar irodalma.
9. Miskolczy István dr.: Magyarország az Anjouk korában.
10. Palau-Timkó Jordán: Krisztus útján. A katolikus tevékenység főelvei.
11. Quadrupani-Babura László dr.: Útmutatás jámbor lelkek számára.
12. Prohászka Ottokár: Elbeszélések és utirajzok. (Elfogyott.)
13. Trikál József dr.: Természetbölcselet.
14. Bognár Cecil dr.: Értékelmélet.
15. Prohászka Ottokár: A bűnbocsánat szentsége.
16. Babura László dr.: Szent Ágoston élete.
17. Lepold Antal dr.: Szalézi szent Ferenc válogatott levelei.
18. Áldásy Antal dr.: A kereszteshadjáratok története.
19. Marosi Arnold dr.: Átöröklés és nemzetvédelem.
20. Zoltvány Irén dr.: Erotika és irodalom.
21. Horváth Sándor dr.: Aquinói szent Tamás világnézete.
22. Balogh Albin dr.: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt.
23. Marczell Mihály dr.: A katolikus nevelés szelleme.
- 24—25. Motz Atanáz dr.: A német irodalom története.
26. Babura László dr.: Szent Ambrus élete.
27. Márki Sándor dr.: II. Rákóczi Ferenc élete.
28. Kiss Albin dr.: A magyar társadalomtan története.
29. Szabó Zoltán dr.: A növények életmódja.
30. Weszelszky Gyula dr.: A rádium és az atomelmélet.
31. Balanyi György: Assisi szent Ferenc élete.
32. Dávid Antal: Babel és Assúr. I. Történet.
33. Fejér Adorján: Római régiségek.
34. Balogh József: Szent Ágoston, a levélíró.
35. Babura László dr.: Szent Jeromos élete.
36. Karácsonyi János dr.: Szent László király élete.
37. Miskolczy István dr.: A középkori kereskedelem története.
38. Szémán István dr.: Az újabb orosz irodalom.
39. Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története.
40. Trikál József dr.: A gondolkodás művészete.
41. Kühár Flóris dr.: Bevezetés a vallás lélektanába.
42. Babura László dr.: Nagy szent Gergely élete.
- 43—44. Kühár Flóris dr.: A keresztény bölcselet története.
45. Weszely Ödön dr.: Korszerű nevelési problémák.
46. Somogyi Antal dr.: Vallás és modern művészet.
47. Diváld Kornél: Magyar művészettörténet.
- 48—49. Birkás Géza dr.: A francia irodalom története.
50. Wodetzky József dr.: A világegyetem szerkezete.
51. Záborszky István dr.: Rabindranath Tagore világnézete.